

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Т.Г. ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

Янченко Тамара Василівна

УДК 37.013.42 (09)

**ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ ДІТЕЙ,
ЯКІ ПОТРЕБУВАЛИ ЗАХИСТУ, В УКРАЇНІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник –
Завацька Людмила Миколаївна,
кандидат педагогічних наук,
доцент

Чернігів – 2006

З М І С Т

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 Соціально-педагогічна підтримка дітей як історико-педагогічна проблема	12
1.1. Теоретичні засади дослідження проблеми соціально-педагогічної підтримки дітей як соціального явища	12
1.2. Історіографія та джерельна база дослідження проблеми соціально-педагогічної підтримки дітей в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.	36
1.3. Становлення інститутів соціально-педагогічної підтримки дітей в Україні	47
Висновки до розділу 1	56
РОЗДІЛ 2 Діяльність державних органів місцевого самоуправління щодо соціально-педагогічної підтримки дітей, котрі потребували захисту	58
2.1. Соціально-педагогічна підтримка дітей в освітній діяльності земств	58
2.2. Педагогічна спрямованість діяльності земських установ у сфері громадської опіки	80
Висновки до розділу 2	106
РОЗДІЛ 3 Розвиток громадської та приватної ініціативи у галузі соціально-педагогічної підтримки дітей в Україні	109
3.1. Православна церква як суб'єкт соціально-педагогічної діяльності	109
3.2. Соціально-педагогічні аспекти освітньо-виховної діяльності громадських організацій	140
3.3. Роль приватної ініціативи у здійсненні соціально-педагогічної підтримки дітей	173
Висновки до розділу 3	192
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	195
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	201
ДОДАТКИ	234

ВСТУП

Актуальність і ступінь дослідженості проблеми. В Україні триває процес суспільної трансформації, який, крім багатьох безсумнівних успіхів у сферах економічного, політичного та культурного життя, водночас спричинив чимало ускладнень на різних його ділянках. Безробіття, зuboжіння значної частини сімей, зростання різного роду суспільних патологій посилили соціальні проблеми дітей. Ухвалення Національної програми “Діти України” зумовлено, з одного боку, прагненням впровадити в життя Конвенцію ООН про права дитини та інші ратифіковані нашою країною міжнародні акти, а з іншого – погіршенням кількісних та якісних характеристик у сфері захисту прав дітей. Закономірно, що у такій ситуації необхідним є пошук нових рішень у царині виховання неповнолітніх, зростання уваги до більш глибокого пізнання запитів дитини, вдосконалення механізмів, що регулюють суспільну життєдіяльність особистості. Оскільки науково обґрунтована соціально-педагогічна діяльність щодо дітей та молоді в Україні знаходиться на стадії розвитку, особливого значення набувають історико-педагогічні дослідження з проблем організації суспільної підтримки дітей.

Щоб науково виважено й аргументовано підійти до розгляду такої актуальної та багатоаспектної проблеми, як соціально-педагогічна підтримка дітей, треба, на наш погляд, звернутися до історії питання, розглянути його в усіх зв'язках та опосередкуваннях.

Аналіз історико-педагогічної літератури свідчить, що деякі автори серед різних аспектів педагогічних концепцій окресленого періоду звертають увагу також і на ті питання, сукупність яких ми відносимо сьогодні до проблеми соціально-педагогічної підтримки дітей, які потребували захисту. Це питання у контексті становлення національної школи досліджувалося Б.Грінченком, С.Русовою, С.Сірополком [201; 202; 216; 217]. С.Русова розглядала національну школу як першу соціально-педагогічну вимогу кожного народу. Вона приділяла велику увагу процесу соціалізації шкільних програм, запровадженню методів “соціалізованого навчання”. С.Русова наголошувала на

необхідності організації позашкільного виховання, у тому числі дітей дошкільного віку, що є важливою складовою соціально-педагогічної підтримки [200 – 207]. Один із основоположників вітчизняної соціальної педагогіки В.Зеньковський висвітлив такий аспект соціально-педагогічної підтримки, як соціальне виховання. Він підкреслив провідну роль у цьому процесі сім'ї, самодіяльних дитячих колективів, дошкільних закладів [59 – 61]. До розв'язання проблеми впливу виховання на формування особистості у ході засвоєння нею суспільного досвіду зверталися також О.Кістяківський, С.Миропольський, В.Одоевський, С.Рачинський, І.Сікорський, К.Ушинський, Т.Шацький, П.Юркевич [73; 74; 123; 191; 215; 247; 257; 263].

Вплив на формування теорії й практики соціально-педагогічної підтримки дітей в Україні мали ідеї зарубіжних педагогів Ф.Фребеля, М.Монтессорі, П.Наторпа, які створили оригінальні концепції соціального виховання та педагогічної підтримки дітей, котрі потребували захисту [99; 107; 249].

Незважаючи на відсутність в окреслений нами період спеціальних термінів та окремих досліджень, присвячених проблемі соціально-педагогічної підтримки дітей, низка складників її знайшли своє відображення в українській педагогічній думці того періоду, яка у такому аспекті поки що не досліджувалася.

Нині соціально-педагогічні аспекти освітньо-виховної діяльності різних суспільних інститутів другої половини XIX – початку XX ст. вивчають Л.Березівська, С.Бричок, Л.Вовк, Н.Дем'яненко, Л.Дровозюк, Л.Корж [8; 12; 21; 32; 41 – 43; 77; 78].

Зокрема, А.Капська визначає сутність соціального виховання як створення умов та заходів, спрямованих на оволодіння і засвоєння підростаючим поколінням загальнолюдських і спеціальних знань, суспільного досвіду з метою формування у нього соціально-позитивних ціннісних орієнтацій, що, таким чином, передбачає соціально-педагогічну підтримку дітей [224, 30]. О.Сухомлинська включає до складових “місії виховання” саме

ті компоненти, які найбільше відповідають змісту соціально-педагогічної підтримки дітей: передача культурних цінностей, підготовка молоді до інтеграції в суспільство, нівелювання соціальної нерівності [233, 4].

Вивчення та аналіз досліджень з даної проблеми показали, що в історико-педагогічній літературі відсутні сьгодні праці, які розкривають особливості становлення і розвитку концепції соціально-педагогічної підтримки дітей. Якщо ж враховувати той факт, що сучасний період становлення державності в Україні, особливості соціально-економічного, політичного, культурного життя суспільства багато в чому ідентичні тим, що мали місце у період, окреслений темою дисертаційної роботи, то, як на наш погляд, об'єктивний аналіз історико-педагогічних фактів допоможе виявити ті позитивні чинники, що сприятимуть більш ефективному вирішенню проблеми соціально-педагогічної підтримки дітей, які потребують захисту.

Таким чином, недостатня дослідженість проблеми та її особлива актуальність зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: “Проблеми соціально-педагогічної підтримки дітей, які потребували захисту, в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)”.

Хронологічні межі дослідження: друга половина XIX – початок XX ст. Вихідний рубіж – 1864 р., коли були проведені земська та освітня реформи, що сприяли поширенню початкової освіти і організації опіки соціально занедбаних верств населення. У 60-і роки XIX ст. активізувалась соціально-педагогічна діяльність окремих суспільних інститутів та приватних осіб. Це було зумовлено, з одного боку, стрімким розвитком економіки, певною демократизацією суспільного життя, а з іншого – появою значної кількості дітей, які потребували захисту. Саме у цей час вперше у вітчизняній педагогіці з'явилися наукові праці, методичні розробки, присвячені вихованню та освіті соціально занедбаних дітей.

Завершується дослідження 1918 роком, коли у зв'язку з подіями української революції та подальшим приходом до влади більшовиків була

припинена діяльність тих суспільних інститутів, котрі виконували функції соціально-педагогічної підтримки дитинства раніше.

Територіальні межі дослідження охоплюють ті українські землі, які знаходилися у складі Російської імперії. У Західній Україні, що була під владою Австро-Угорщини, діяли інші, відмінні від Росії, державні та суспільні інститути, котрі виконували функції соціальної підтримки населення. А відтак теорія і практика розвитку ідей соціально-педагогічної підтримки дітей у західноукраїнських землях потребують окремого дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося в рамках реалізації науково-дослідної програми Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка “Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні в період шкільних реформ кінця XIX – початку XX ст.” Тема дисертації затверджена Вченою радою ЧДПУ імені Т.Г. Шевченка (протокол № 7 від 30.01.02) та узгоджена на засіданні бюро Ради з координації досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 6 від 18.06.02.).

Об'єкт дослідження – освітньо-виховна та соціально-педагогічна діяльність державних закладів, громадських організацій, православної церкви та приватних осіб у другій половині XIX – на початку XX ст.

Предмет дослідження – структура, зміст, форми та особливості організації соціально-педагогічної підтримки дітей в Україні (1864 – 1918).

Мета дослідження – розкрити процес еволюції теоретичних засад соціально-педагогічної підтримки дітей і практичної діяльності державних установ місцевого самоврядування та недержавних організацій, а також приватних осіб у сфері соціально-педагогічної підтримки через призму актуальних проблем сучасного розвитку педагогічної науки та соціально-педагогічного захисту дитинства.

Об'єкт, предмет і мета обумовили такі **завдання дослідження:**

1) розкрити сутність та уточнити складові поняття “соціально-педагогічна підтримка дітей” у контексті суспільного розвитку України другої половини XIX – початку XX ст.;

2) на основі аналізу джерел та науково-педагогічної літератури з'ясувати стан теорії й практики розвитку ідей соціально-педагогічної підтримки дітей в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.;

3) розробити періодизацію еволюції соціально-педагогічної підтримки дітей в Україні та охарактеризувати специфіку прояву зазначеного явища на кожному з етапів його розвитку;

4) виявити раціональні ідеї історичного досвіду та обґрунтувати можливості їх використання при розробці сучасних концепцій соціально-педагогічної підтримки дітей в Україні у XXI ст.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять основні положення теорії наукового пізнання, положення сучасної педагогіки про необхідність соціально-педагогічної підтримки дітей як одного із чинників формування особистості, ідеї етнопедагогіки, теорія гуманістичного виховання. Це дало змогу реконструювати процес генези соціально-педагогічної підтримки дітей крізь призму змін у ставленні суспільства до здійснення соціально-педагогічної підтримки та еволюції ідей про неї у контексті педагогічної теорії й діалектично пов'язаної з нею практики.

Для розв'язання завдань і досягнення мети дослідження використано такі науково-педагогічні та загальнонаукові **методи**: конкретно-пошуковий (теоретичний аналіз, синтез, систематизація і класифікація архівних та друкованих джерел з досліджуваної проблеми); логіко-історичного аналізу (проаналізовано матеріали постанов земських органів місцевого самоврядування, звіти громадських організацій та церковних об'єднань, історико-педагогічну періодику); хронологічний (досліджено динаміку змін у процесі здійснення соціально-педагогічної підтримки у хронологічній послідовності).

Джерельну базу дослідження становлять праці фахівців з цієї проблематики, документи та матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (фонди 707, 830, 918, 1474, 2162), Державного архіву Чернігівської області (фонди 127, 128, 140, 145, 230), що стосуються освіти та виховання тих категорій дітей, які потребували захисту, Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України, Науково-педагогічної бібліотеки АПН України; фонди Педагогічного музею АПН України; педагогічна преса другої половини XIX – початку XX ст. (“Вестник воспитания”, “Свободное воспитание”, “Дошкольное воспитание”, “Світло”, “Журнал Министерства народного просвещения”, “Церковноприходская школа”, “Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии”); законодавчі акти та нормативні документи, що видавалися у досліджуваний період; навчально-програмна документація; періодичні видання другої половини XIX – початку XX ст. (земські збірники, єпархіальні відомості різних губерній); сучасна педагогічна періодична преса.

Етапи дослідження.

Перший (2000 – 2001 рр.): з метою вивчення стану досліджуваної проблеми проаналізовано архівні джерела, історико-педагогічну літературу за обраною темою. Було сформульовано об’єкт, предмет, мету, завдання та інші методологічні ознаки дослідження; з’ясовано зміст поняття “соціально-педагогічна підтримка”.

Другий (2002 – 2003 рр.): розроблено педагогічні характеристики тих категорій дітей, які потребували захисту; було систематизовано та проаналізовано особливості, зміст та форми соціально-педагогічної підтримки дітей, суб’єктами якої виступали земства, православна церква, громадські організації, приватні благодійники.

Третій (2004 – 2005 рр.): сформульовано кінцеві висновки та пропозиції щодо можливостей використання в Україні історичного досвіду соціально-педагогічної підтримки дітей; здійснено написання та оформлення дисертаційного дослідження; впроваджено результати дослідження у процесі

читання курсів “Історія педагогіки” та “Соціальна педагогіка” для студентів Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка, Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, а також у діяльність Чернігівського притулку для неповнолітніх “Надія”.

Наукова новизна і теоретична значущість здобутих результатів.

Вперше стосовно другої половини XIX – початку XX ст. досліджено зміст, форми та особливості виховання українських дітей, позбавлених батьківського піклування, та дітей, які скоїли правопорушення.

У контексті загального розвитку суспільства та еволюції вітчизняної педагогічної думки визначено сутність понять “соціально-педагогічна підтримка дітей”, “виправне виховання”, “педагогізація соціальної підтримки”.

Визначено роль діяльності земств, церкви, громадських організацій, приватних осіб як суспільних інституцій, котрі брали участь у навчанні та вихованні дітей, які потребували захисту. Представлено структуру їхньої соціально-педагогічної діяльності. Доведено, що до середини XIX ст. соціально-педагогічна підтримка дітей як суспільне явище еволюціонувала від особистого, церковного, громадського до державного рівня її суб’єктів.

Виявлено та актуалізовано досвід церкви з питань антиалкогольного виховання дітей у Російській імперії у зазначений період.

До наукового обігу введено нові й маловідомі документи, педагогічні розвідки, факти, публікації українських науковців. Зокрема, розглянуто творчу спадщину О.Кістяківського з точки зору становлення вітчизняної системи виправного виховання. Виявлено факти про приватну благодійно-педагогічну діяльність родини Ушинських.

Практична значущість. Матеріали дисертаційного дослідження використовуються при читанні курсів з історії педагогіки та історії соціальної роботи у Чернігівському державному педагогічному університеті та Ніжинському державному університеті. Матеріали дослідження можуть бути використані при складанні навчальних посібників та підручників, а також при розробці сучасних моделей виховання та соціальної роботи в Україні.

Особливості організації виховних будинків, виправних притулків можуть бути враховані у сучасних закладах такого типу та у процесі реформування системи виховання деяких категорій дітей.

Вірогідність результатів дослідження забезпечується всебічним вивченням предмета дослідження, використанням архівних матеріалів, фахової літератури з обраної проблематики, застосуванням комплексу взаємодіючих методів дослідження.

Особистий внесок здобувача. В опублікованих у співавторстві з Л.Завацькою студіях дисертантці належить історико-педагогічне опрацювання джерел відповідно до визначених спільно з науковим керівником напрямів дослідження. Загальний обсяг публікацій – 2,75 друкованих аркушів.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Зміст і результати дослідження доповідалися й обговорювалися на Міжнародних науково-практичних конференціях: “Соціальна робота в Україні на початку XXI ст.: проблеми теорії і практики” (Київ, 2002), “До витоків становлення української педагогічної науки” (Умань, 2002), “Соціально-економічні, політичні та етнонаціональні чинники буття народу в системі українознавства” (Київ, 2004), на Всеукраїнській студентській та аспірантській науково-практичній конференції “Соціально-педагогічні проблеми сучасної середньої та вищої освіти в Україні” (Житомир, 2002), на науково-практичних конференціях “Чоловік та жінка: рівні права і можливості у різних сферах діяльності суспільства” (Чернігів, 2003), “Психологія – освіті та вихованню” (Чернігів, 2003), “Психологічні засади формування здорового способу життя студентської молоді” (Чернігів, 2005), під час міжвідомчого науково-методичного семінару “Філософія освіти К.Ушинського і сучасність” (Чернігів, 2004), шляхом публікацій здобутих результатів у збірниках статей, журналах, обговорення на засіданнях кафедри педагогіки та методики викладання історії та кафедри соціальної педагогіки Чернігівського державного педагогічного університету, а також у процесі викладання курсів “Історія педагогіки” та “Соціальна педагогіка” для студентів Чернігівського державного педагогічного

університету (довідка № 04-11/616 від 15.09.2005 р.), Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (довідка № 04 від 09.09.2005 р.), Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (довідка № 01-12/410 від 02.12.2005 р.) і у діяльності Чернігівського притулку для неповнолітніх “Надія” (довідка № 824 від 02.12.2005 р.).

Публікації. Основні результати дослідження висвітлено у 12 працях, серед яких 5 у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

РОЗДІЛ 1

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПІДТРИМКА ДІТЕЙ ЯК ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Теоретичні засади дослідження проблеми соціально-педагогічної підтримки дітей як соціального явища

Для розробки теоретичних положень, пов'язаних з розкриттям специфіки здійснення соціально-педагогічної підтримки дітей в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., провідну роль відіграють визначення деяких педагогічних понять, а також педагогічні характеристики груп (категорій) дітей, які потребували захисту.

Зміст термінології та понятійного апарата роботи формувалися під впливом різних чинників. По-перше, основою для цього стали педагогічні праці українських і зарубіжних вчених другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Крім того, нами були творчо використані дослідження сучасних діячів педагогічної науки.

Фундаментальним поняттям, що розкриває сутність обраної теми дослідження, є “соціально-педагогічна підтримка”. Соціальна підтримка – це система заходів з надання допомоги окремим категоріям громадян, які опинилися у важкому становищі (молодь, яка навчається, діти-сироти тощо), шляхом надання їм необхідної інформації, фінансових засобів, організації навчання, правозахисту і запровадження пільг. Головними ознаками соціальної підтримки є: тимчасовий або частковий характер, участь об'єкта у вирішенні тих чи інших завдань, наявність елементів самопідтримки, можливе застосування принципу повернення виділених фінансових засобів [225, 416]. На нашу думку, соціально-педагогічна підтримка, крім цього, включає і обов'язковий педагогічний супровід. За висловом О.Сухомлинської, дитина, яка формується, її ріст і розвиток потребують педагогічного супроводу [233, 4]. Педагогічний супровід передбачає керівну роль педагога у процесі розвитку дитини, засвоєнні нею суспільного досвіду, навчанні та вихованні. Тобто,

найважливішою частиною соціально-педагогічної підтримки дитини є педагогічна складова, пов'язана з її вихованням та освітою, створенням сприятливих умов у процесі її розвитку та соціалізації.

Соціально-педагогічна підтримка здійснюється у процесі освітньо-виховної, а також соціально-педагогічної діяльності, під якою розуміється різнобічний вплив на особистість з метою її кращої соціалізації у суспільстві [221, 14]. Соціалізацію ми розглядаємо як процес залучення індивіда до системи суспільних відносин, формування його соціального досвіду, становлення і розвитку як цілісної особистості. Соціалізація передбачає взаємодію людини з соціальним оточенням, яке впливає на формування її певних соціальних якостей та рис, на активне засвоєння й відтворення нею системи суспільних зв'язків [27, 314]. На думку сучасних дослідників, соціально-педагогічна підтримка, головним чином, спрямована на соціалізацію особистості та її соціальну адаптацію [125, 47]. Соціальна адаптація – пристосування, яке передбачає гармонійне з точки зору індивідуальних прагнень людини задоволення її потреб, створення умов для її здорового, щасливого життя в суспільстві. Зокрема, С.Гончаренко зазначає, що для успішного процесу адаптації важливу роль відіграють вихованість людини, її кмітливість, самостійність, відповідальність, її приналежність до певної соціальної групи [27, 15].

Ми розглядаємо соціально-педагогічну підтримку дитинства як специфічний вид соціально-педагогічної діяльності, котра представляє собою різновид педагогічної діяльності. Тому соціально-педагогічна діяльність має як спільні, так і відмінні риси порівняно з педагогічною діяльністю). Більшість дослідників сходяться на тому, що спільним для цих двох понять є тотожність основної функції, яку виконують у суспільстві педагогічна і соціально-педагогічна діяльність – функції соціального наслідування, соціокультурного відтворення та розвитку людини [125, 30]. Основною відмінністю соціально-педагогічної діяльності від педагогічної є те, що потреба в ній з'являється тоді, коли в індивіда чи групи осіб створюється проблемна ситуація у

взаємовідносинах з середовищем. Ця головна відмінність визначає і всі інші. Так, на думку російської дослідниці М.Галагузової, якщо педагогічна діяльність носить нормативно-програмний характер, то соціально-педагогічна – завжди є адресною, спрямованою на конкретну дитину і вирішення її індивідуальних проблем за допомогою вивчення особистості і середовища, котре її оточує, пошуку адекватних ситуації способів спілкування з дитиною, виявлення засобів, що допоможуть їй самостійно вирішити свою проблему. Якщо педагогічна діяльність має безперервний характер, то соціально-педагогічна – є локальною, обмеженою тим проміжком часу, протягом якого вирішується проблема. Професійна діяльність педагога, як правило, здійснюється у закладах системи освіти, тоді як соціально-педагогічна діяльність має набагато ширшу сферу застосування. Таким чином, головною відмінністю соціально-педагогічної діяльності від педагогічної є те, що об'єктом останньої є кожна дитина, тоді як потреба у соціально-педагогічній діяльності виникає тоді, коли індивід чи група дітей потрапляють у складну, проблемну ситуацію у взаємостосунках з середовищем і потребують спеціальної, професійної допомоги у процесі соціалізації [125, 33].

Отже, ми розглядаємо соціально-педагогічну підтримку як діяльність окремих суспільних інститутів чи приватних осіб з метою організації виховання, навчання (загального та професійного) і взагалі, соціалізації тих категорій дітей, які потребують захисту. Незважаючи на те, що в окреслений період не використовувалася сучасна термінологія, у суспільстві велася діяльність, зміст якої полягав у забезпеченні сприятливих умов соціального виховання, соціалізації, допомоги дітям у отриманні освіти, що відповідає поняттю “соціально-педагогічна підтримка”. За твердженням В.Вахтерова, учитель – це захисник права дитини на нормальний розвиток її у фізичному, розумовому і моральному відношеннях. Причому, важливу роль у цьому процесі відігравали такі фактори:

1. Специфіка побудови навчальних програм, що використовувалися у народних школах, методи та прийоми, що застосовувалися вчителями і були спрямовані на розвиток особистості учнів та їхніх здібностей.

2. Виховні теорії, вибудовані на основі поширених на той час педагогічних ідей про соціальне виховання, всебічний розвиток дитини, формування її якостей чи різноманітних вмінь. Такі виховні теорії у цілому або частково використовувалися у процесі діяльності багатьох суспільних інститутів: сирітських та виправних притулків, дозвіллевих організацій, дитячих садків, навчальних закладів.

Провідні українські педагоги розуміли доцільність удосконалення навчальних програм, узгодження їх з потребами розвитку суспільства та окремої особистості. Так, С.Русова приділяла велику увагу процесу соціалізації шкільних програм, який вона розглядала як “приспосовання... і своїм змістом і обсягом до природи дитини, якою вона є, та до її потреб у тому громадянстві, в якому вона житиме”. При цьому педагог зауважувала, що соціалізація ні в якому разі не зводить шкільні програми до практичної інформації чи професійного вміння. Вона має підносити усі “гуманні науки” і всебічно роз’яснювати “ідеал культурного поступу”, під яким С.Русова розуміла “зміцнення продуктивних сил країни, удосконалення звичаїв, моральних вимог, естетичного смаку”. Щодо методів “соціалізованого навчання”, то вони, за твердженням С.Русової, мають бути якнайбільш активними з боку учнів, впливати не лише на розум дитини, а й на її уяву, емоції, серце [34, 53]. Цю думку поділяють і деякі сучасні вчені, які вбачають у змісті шкільної освіти основу забезпечення соціалізації особистості [241, 6 – 9]. Так, О.Бондаревська, П.Воловик, І.Єрмаков, В.Лазарєв, В.Паламарчук, О.Савченко звертають увагу на те, що для того, щоб соціалізація здійснювалася без значних втрат для окремої особистості у змісті освіти (сукупність навчальної інформації, інтелектуальних та практичних умінь і навичок) мають бути закладені механізми адаптації, життєтворчості, рефлексії, збереження індивідуальності особистості [241, 7].

На наш погляд, мету виховання, яку ставили перед собою прогресивні педагоги другої половини XIX – початку XX ст., можна порівнювати з цілями виховання підростаючого покоління у сучасній Україні. При цьому О.Сухомлинська зазначає, що місія виховання повинна полягати: 1) в передачі культурних цінностей; 2) у підготовці молоді до інтеграції в суспільство; 3) в нівелюванні соціальної нерівності [233, 3].

У досліджуваній період найбільший інтерес педагогічної громадськості викликали праці П.Наторпа, Ф.Фребеля, М.Монтессорі. Їхня творча спадщина цікавить фахівців як історико-педагогічне підґрунтя та один із чинників розвитку власних ідей. Так, П.Наторп першим ввів термін “соціальна педагогіка”. За його твердженням, “соціальні умови освіти та освітні умови соціального життя – ось тема цієї науки... Поняття соціальна педагогіка виражає принципове визнання того факту, що виховання індивідуума обумовлене соціальними причинами”. Автор вважав школу головною ланкою соціального виховання [107, 300].

Ф.Фребель визначав мету виховання як саморозвиток закладених у людині сил і здібностей. Основна ідея дошкільних закладів, створених ним, – допомогти дитині знайти зовнішнє вираження для свого внутрішнього життя і, таким чином, сприяти її розвитку. “Я знайшов назву, і учбовий заклад повинен називатися дитячим садком! Діти будуть рослинами, я стану їх садівником”. Формулюючи завдання нових закладів, Ф.Фребель писав: “Дитячий садок має не лише прийняти під нагляд недозрілих ще до школи дітей, але й зміцнити тіло, вправляти їх почуття, зайняти їх душу і розумно знайомити їх як з природою, так і з людським суспільством” [81, 319]. Школа є тією асоціацією, де дитина знаходить у спрощеній та ідеалізованій формі усі суспільні відносини. За висловом Ф.Фребеля, істинне завдання школи – виступати засобом соціального прогресу і знаряддям для індивідуального розвитку дитини [81, 377].

М.Монтессорі розуміла виховання як створення умов для розвитку здібностей кожного вихованця як індивіда, як члена демократичного

суспільства і як представника свого народу. Виховання було визначене нею як взаємодія педагога та дитини і стало невід'ємним від суспільної еволюції і, більше того, однією з сил, що сприяють цій еволюції. Серед просвітителів і педагогів різних часів подібні ідеї знаходимо у Г.Сковороди, К.Ушинського, С.Русової, В.Сухомлинського [31, 69]. Досвід М.Монтессорі був вперше застосований у діяльності, так званих, Будинків дитини, що створювалися для дітей робітників. Перший такий Будинок відкрився у 1907 р. у Римі. Завдання педагогів, які працювали тут, полягало у тому, щоб оточити дітей особистим опікуванням, якого батьки, змушені працювати, не могли їм надати. До Будинків приймалися діти 4 – 8 років. Сучасні дослідники зазначають, що ідея школи-родини, яку вперше запровадила М.Монтессорі, нині належним чином обґрунтована й активно втілюється у життя в Україні [31, 69]. Принципами діяльності сучасних шкіл-родин є тісна співпраця з сім'ями учнів у процесі соціалізації дітей, широке використання національних традицій у навчальній та виховній діяльності, активне залучення хлопчиків та дівчаток до шкільного життя. У Чернігівській області відомими школами-родинами є навчально-виховні заклади “Берегиня” у с. Мньов (директор О.Гетта) та “Ярославна” у с. Хмільниця (директор Г.Заворотна).

Місцем, де розвиваються “соціальні почуття дитини”, М.Монтессорі вважала школу. Вона підкреслювала, що не сама по собі школа, не спілкування дітей один з одним, а виховання і навчання розвивають ці “соціальні почуття”. У цьому процесі важливим є формування моральних якостей дитини. Крім того, у соціальному вихованні провідну роль відіграють взаємодопомога, система заохочень та покарань [99, 180].

До розв'язання проблеми впливу виховання на формування особистості у ході засвоєння нею суспільного досвіду також зверталися відомі українські та російські педагоги: О.Кістяківський, В.Одоевський, С.Рачинський, С.Русова, І.Сікорський, К.Ушинський, Т.Шацький та ін. Вони зробили вагомий внесок у вітчизняну педагогічну науку, розглянувши окремі напрямки соціального виховання та їх роль у процесі становлення особистості. Наприклад, погляди

С.Рачинського, досвід якого вивчали українські фахівці, полягали у доцільності об'єднання релігійного, морального, трудового виховання, узгодженого з потребами сільської громади і сім'ї. Київський психолог і педагог І.Сікорський значну увагу приділяв формуванню у дітей та молоді здорового способу життя, вихованню дошкільнят. На думку С.Шацького, головним у вихованні є розвиток дитини у соціальному середовищі. За твердженням деяких сучасних педагогів (Ф.Фрадкін, М.Плохова, Є.Осовський), провідну тезу виховної теорії С.Шацького можна звести до того, що у формуванні особистості основним є “соціальна спадковість, тобто норми, традиції, звичаї, які передаються від одного покоління до іншого” [14, 21]. С.Русова підкреслювала, що “виховання не може бути лише психологічно персональне, і школа мусить стати тою соціальною інституцією, яка провадить дитину від вузькородинного виховання через дитячий сад, ігральні майдани в широкий соціальний колектив і веде учнів через національно-громадське виховання до всесвіту, до загального людського братерства” [34, 53]. С.Русова вважала, що “участь дитини у духовних скарбах свого народу, своєї раси, то і є її соціальне виховання..., яке ставить собі за мету об'єднати індивідуальний склад душі з тим громадянством, серед якого особа живе, яке й складає для неї її духовне оточення” [199, 311].

В.Зеньковський під соціальним вихованням розумів виховання дітей у групі, у спільноті людей. Педагог по-своєму підійшов до розгляду методологічних засад соціального виховання – з позицій психології, розглянувши “соціальні сили в душі дитини як взаємодію душі, емоцій, спілкування і традиції (соціального наслідування)”. Провідними шляхами соціального виховання В.Зеньковський вважав “підняття активності шляхом звільнення і розвитку емоційного життя” дитини. Основні надії він покладав на сім'ю та самовиховання, створення дитячих самодіяльних організацій. Серед закладів освіти він особливо виділив тогочасне дошкільне виховання, яке на початку ХХ ст. було не задогматизоване, не скуте програмами, регламентуючими правилами, а побудоване на принципах вільної активності [233, 38].

Необхідно зазначити, що в сучасній педагогічній науці під соціальним вихованням розуміють створення умов та заходів, спрямованих на оволодіння і засвоєння підростаючим поколінням загальнолюдських і спеціальних знань, соціального досвіду з метою формування у нього соціально-позитивних ціннісних орієнтацій [224, 30]. Крім того, соціальне виховання – це турбота суспільства про підростаюче покоління, підтримка людини суспільством, колективом, іншою людиною, допомога людині у засвоєнні моральних норм, що склалися у сім'ї і суспільстві, прийняття правових, економічних, громадянських та побутових відносин [14, 17].

Таким чином, діяльність різних суспільних інститутів у галузі освіти та виховання підростаючого покоління у другій половині XIX – на початку XX ст. була, використовуючи сучасну термінологію, соціально-педагогічною діяльністю.

Загальна та професійна освіта і соціальне виховання з точки зору їхнього впливу на формування особистості дитини, засвоєння нею суспільного досвіду є важливими складовими елементами соціально-педагогічної підтримки, яку здійснювали, зокрема, органи місцевого самоврядування, церква, громадські організації, приватні особи.

З урахуванням проблем, що аналізуються у даній роботі, ми вважаємо за необхідне дати педагогічні характеристики тих груп дітей, які потребували захисту, а також визначити деякі особливості їхнього становища у суспільстві. Тому що “знання дитини, закономірностей і факторів її розвитку й формування – актуальна вимога педагогічної науки... Нині на перше місце педагогічної дії виступають... знання про дитину та її оточення” [232, 4]. На нашу думку, у другій половині XIX – на початку XX ст. об'єктами соціально-педагогічної діяльності були: 1) селянські діти; 2) діти, які походили із сімей міської бідноти (ми не випадково виділяємо окремо ці дві категорії з огляду на деякі специфічні особливості у їхньому соціальному оточенні, а відтак і у вихованні та навчанні); 3) діти-сироти, які потребували, крім навчання та виховання, специфічної підтримки у вигляді організації їхнього побуту,

подальшого влаштування на роботу і подібних заходів; 4) діти, схильні до правопорушень.

Найчисельнішою категорією дітей, які потребували захисту, були селянські діти. Так, кількісний склад селянської родини за даними Всеросійського перепису населення 1897 р., характеризувався такими середніми показниками: для Харківської, Катеринославської, Полтавської, Чернігівської, Волинської, Київської і Таврійської губерній – приблизно 6 членів; для Подільської та Бессарабської губерній – 5 членів родини [82, 19]. Як бачимо, найбільш поширеними були селянські сім'ї, що складалися з 5 – 6 осіб, тобто у них було по 3 – 4 дітей.

Визначальним фактором у житті селянської сім'ї і, загалом, общини у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. була праця. Тому головним чинником формування особистості селянської дитини було трудове виховання. З раннього дитинства хлопчики та дівчатка мали безліч господарських обов'язків. А відтак, їх трудове виховання наповнювалося практичним змістом і зумовлювалося потребами сім'ї. Юнаків та дівчат оцінювали за вмінням працювати. У 7 років хлопчики брали участь у обробці землі, з 8 – доглядали за худобою. У 14 років підліток володів косою, серпом, сокирою. Дівчатка у 6 років доглядали курчат, з 10 – працювали у полі, з 12 – доїли корів. Отже, підлітки 12 – 14 років виконували усі види селянської праці [14, 150]. Старші діти доглядали і виховували своїх молодших братів і сестер. С.Рачинський описує випадок, коли він не хотів брати до школи 8-річного хлопчика, посилаючись на те, що той ще малий. Але його мати відповіла, що він уже протягом чотирьох років доглядає молодших дітей, тому йому “пора відпочити у школі”. Діти не розуміли морального значення виховання малюків, але ці заняття залишали у їхніх душах глибоке почуття жалю до беспорядних, слабких людей [191, 9 – 19].

У селянських сім'ях дітям прищеплювали слухняність, повагу до батьків і старших взагалі, приділялась увага розумовому та естетичному вихованню.

Щоб добре працювати, необхідно мати гарне здоров'я. Тому фізичне виховання стимулювалося дитячими іграми, у яких цінувалися сила, розум, винахідливість [14, 150]. Зрозуміло, що для розваг діти мали дуже обмежений час. Але у своїх іграх вони відтворювали те, що спостерігали навколо себе. Насамперед, “господарювали”: сіяли, косили, збирали хліб. Але існувало багато й суто дитячих ігор, окремо для хлопчиків (“коні”, “пиж”, “журавель”) і дівчаток (“ляльки”, “кумки”, “маківочки”), а також спільних – “гоюдуб”, “квач” [82, 43].

С.Рачинський писав, що селянський хлопчик, який у 10 років вступив до школи, зовсім не схожий на свого ровесника “із освічених класів”. Він ще не бачив букваря, але він добре знає “азбуку життя”. Він пережив багато недитячого горя, брав участь у недитячій праці. Як тільки у дитини з’являлися ознаки фізичної сили, на неї покладали роботу, що перевищувала цю силу, пов’язану з відповідальністю за найцінніші атрибути селянського побуту – коней та іншу худобу. Селянська дитина була діяльним учасником усіх сімейних турбот. Від дітей не приховували труднощів життя, вони дізнавалися про людське горе з важкого особистого досвіду. Дитина шкільного віку з селянської родини була зовсім неосвіченою у порівнянні з 5-річним хлопчиком чи дівчинкою матеріально забезпечених батьків, але вона мала велику життєву мудрість порівняно з 20-річним юнаком чи дівчиною, які виростили у заможній сім’ї [191, 15].

Внаслідок важких матеріальних умов, відсутності належного догляду, поширення різних дитячих хвороб, що часто переростали в епідемії, багато дітей у селянських сім’ях помирало. За даними перепису населення 1897 р., кількість померлих протягом року дітей у віці до 7 років становила 54% [82, 40].

С.Рачинський зазначав, що селянські діти до школи йшли з радістю, тому що там їх чекав відпочинок від непосильної праці та радість від постійної уваги до них з боку дорослих, на яку не мали часу їхні батьки. Селянські хлопчики та дівчатка, які приходили до школи, мали почуття відповідальності за свої

вчинки, усвідомлювали необхідність праці, мобілізації своїх сил. А тому, на думку С.Рачинського, вчитель повинен був зберегти та розвинути ці дорогоцінні задатки. За повідомленням педагога, його учні мали твердий намір стати освіченими людьми, були готові навчатися без перерви з ранку до вечора. Таке бажання оволодівало і їхніми батьками [191, 20].

Селянські діти мали у школі зразкову поведінку. Провідними їхніми рисами С.Рачинський називає скромність, веселий характер, бадьорий настрій. Вони не бешкетували, не вживали поганих слів [191, 21]. Середній рівень здібностей селянських дітей, на думку педагога, був дуже високим. Ці здібності були різнобічні, але переважали математичні та художні. Учні любили займатися усним рахунком, співати та малювати.

Моральність, духовність, властиві селянам, були закладені й в їхніх дітях. На уроках С.Рачинського учні писали твори, у яких розповідали про свої бажання та мрії. Вчитель дійшов висновку, що більшість селянських дітей у майбутньому хочуть мати власну землю і служити Богові [191, 23].

Необхідно зазначити, що дівчаток у сільських школах було мало, хоча користь від освіти для майбутніх матерів була очевидною. Однією з причин того, що більшість дівчат не відвідували школи, була заборона Міністерства народної освіти навчати разом хлопчиків та дівчаток старших 12 років. Передові педагоги розуміли, що діти, які граються разом на вулиці без нагляду дорослих, не нашкодять один одному і у школі, а навпаки, таке спілкування принесе певну користь [191, 21]. Крім того, переважна більшість дівчат не мала ні часу, ні можливості здобувати будь-яку освіту. Дані перепису населення 1897 р. свідчать, що серед жінок в Україні письменних було менше, ніж серед чоловіків. Так, у Полтавській, Харківській, Чернігівській губерніях кількість письменних жінок не перевищувала 8%, а у Київській губернії вона становила 9% усього жіночого населення. У той же час кількість письменних серед чоловіків становила відповідно у Київській та Полтавській губерніях – по 28%, у Харківській – 26%, у Чернігівській – 30% [82, 35].

Специфіка життя та побуту селянських родин в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. (матеріальні труднощі, багатодітність, ранній початок трудового життя, зайнятість батьків) породжували необхідність соціально-педагогічної підтримки дітей з боку різних суспільних інститутів.

Кількість дітей у робітничих сім'ях коливалася залежно від умов, у яких перебували робітники різних промислових районів. У харківських машинобудівників було по 4 – 6 дітей, у львівських столярів та наборщиків по 3 – 4, у нафтовиків Борислава та шахтарів Донбасу – від 2 до 4 дітей. Згубно впливало на кількісний склад робітничих сімей велика смертність дітей. Так, внаслідок надзвичайно тяжких побутових умов, у яких доводилося жити робітникам Донбасу, смертність їхніх дітей у віці до 7 років досягала 55% [82, 54].

Для робітничих сімей, а також для родин іншої міської бідноти, на відміну від села, були характерні слабкіші соціальні і, навіть, родинні зв'язки і у багатьох випадках відсутність певних виховних традицій. На I Всеросійському з'їзді з народної освіти у доповіді про працю дітей підкреслювалося, що матеріально незабезпечена сім'я не може виконувати завдання виховання, тому що цю можливість зруйнували економічні умови. Вони змусили не тільки батьків, а й матерів трудитися на фабриках та заводах. З 1904 по 1910 рр. кількість жінок, які працювали на підприємствах, зросла з 380 тис. до 530 тис. Таку ситуацію учасники з'їзду назвали "відсутністю сімейної атмосфери" [180, 62]. Багато жінок працювало на цукрових та цегельних заводах і льонотіпальних фабриках Полтавщини, на тютюнових та сірникових підприємствах Чернігівщини. У великих промислових містах жінки трудилися здебільшого на підприємствах швейної, картонажної та тютюнової промисловості. Але й ті жінки, котрі не працювали на виробництві, наприклад, дружини шахтарів Донбасу, всіляко намагалися знайти підробіток. Вони часто брали додому рукоділля, прання. Діти у робітничих сім'ях, як і у селянських, рано привчалися до праці. Вони виконували різну домашню роботу, доглядали малих сестер і братів, а з 10 – 12 років їх, особливо хлопчиків, намагалися

влаштувати учнями для здобуття професії [82, 60]. Поширеним явищем у середовищі міської бідноти була наймана дитяча праця. Учасники I з'їзду з народної освіти назвали її явищем, моральні та фізичні наслідки якого необхідно враховувати у повсякденній діяльності не тільки учителям, а й медикам, юристам, тому що вони дуже загрозові для дітей і у цілому для суспільства. З 1905 по 1910 рр. кількість неповнолітніх працівників зросла з 178 тис. до 203 тис. [180, 70]. За нашими підрахунками, дівчатка становили приблизно 40% усіх дітей та підлітків, які працювали на фабриках та заводах.

С.Шацький як провідний фахівець організації позашкільного виховання зазначав, що жителі міста майже не докладають зусиль, щоб влаштувати розумне, розвиваюче середовище для своїх дітей. Для міського життя, за словами педагога, характерні дві сили, що діють одночасно: сила культури, що сприяє прогресу суспільства, та полягає у діяльності шкіл, університетів, музеїв, театрів, і сила неосвіченості, темноти, голоду, що гальмує вплив першої сили і на перевагу їй діє всюди, вдень і вночі [257, 287]. Недоліки в роботі з дітьми С.Шацький пояснював тим, що вихователі не знають психологічних особливостей своїх вихованців. Специфіку дитячого характеру, вивченого і описаного “істинною педагогікою”, він зводив до п'яти основних положень: 1) діти прагнуть спілкуватися один з одним, грають, розмовляють, мають “інстинкт комунікабельності”; 2) діти – наполегливі дослідники, вони хочуть все знати, вивчати, ставлять безліч запитань; 3) діти люблять творити, використовуючи при цьому свою уяву та фантазію; 4) дітям необхідно проявляти себе, говорити про себе, свої враження; 5) діти мають “інстинкт наслідування”, який відіграє важливу роль у формуванні їхнього характеру [257, 289].

Характеризуючи особливості поведінки дітей, С.Шацький доводив, що вони справжні творці, наповнені почуттями та думками, вони не мають традицій. Їхня рухливість та оригінальність – головні помічники вихователів [257, 202]. Педагог підкреслював, що у містах немає місця для дитячого життя з

його особливим укладом. Діти у містах живуть дорослим життям з усіма його поганими проявами [257, 301 – 302].

За спостереженнями М.Монтессорі (на нашу думку, такі явища були характерні і для Російської імперії), діти бідноти, позбавлені удома належного догляду, дуже часто у школі ставали учнями, які відставали у навчанні, яких карали учителі. Після занять у школі і навіть перед ними, діти виконували різну роботу за мізерну плату, заробляючи собі на хліб. М.Монтессорі повідомляла, що у результаті одного її дослідження, виявилось, що усі діти, яких хвалили у школі і переводили у наступний клас без екзаменів, були вихідцями із матеріально забезпечених сімей (приносили із собою до школи гарні сніданки), і навпаки, “погані учні” приходили до школи зовсім без сніданків або лише зі шматком хліба [99, 183].

Як зазначав Т.Лубенець, що саме міська школа не відповідає запитам дитячої душі, не надає дітям необхідної їм моральної підтримки. Вчителі, спілкуючись з учнями, не враховують того, що багатьом з них не вистачає взуття, одягу, зошитів, підручників, вони не можуть виконувати домашні завдання у темних, переповнених кімнатах свого житла, змушені працювати у ремісничих майстернях. Т.Лубенець наполягав на необхідності створення у містах, зокрема у Києві, дитячих осередків і тимчасових притулків [88, 3].

За словами С.Шацького, міські школи для бідняків мали на меті лише “книжкове навчання”. Виховання не було ціллю їхньої діяльності. Термін перебування дітей у школах – короткий, вони переповнені, тому проводити у них виховну роботу було неможливо [257, 288].

Журнал “Свободное воспитание”, до редколегії якого входили відомі педагоги початку ХХ ст. І.Горбунов-Посадов, К.Вентцель, Ю.Веселовський, А.Зеленко, Н.Крупська, С.Шацький, Л.Шлегер, А.Фортунатов, провів дослідження, метою якого було порівняти особливості поведінки та рівень розвитку селянських дітей та дітей міської бідноти. Члени редколегії дійшли висновку, що діти селян – краще виховані (цьому сприяла спільна з батьками праця), більш альтруїстичні та оригінальні. Вони змогли описати природні

явища і навіть пояснити їхні причини. Більшість міських дітей не знали, коли сідає сонце, який колір має вечірнє небо і т. д. [97, 112 – 117].

Сім'ї робітників і школи, де навчалися їхні діти, як традиційні виховні інститути не могли здійснювати соціально-педагогічного захисту, якого потребували хлопчики та дівчатка. Існуюча школа в основному залишалася тільки освітнім закладом, а у результаті зайнятості батьків на виробництві велика кількість дітей, яким необхідне піклування та виховання, опинялася “на вулиці”. У резолюції VIII з'їзду представників виправно-виховних установ зазначалося, що 60% вихованців цих закладів є жителями міст [381, 4зв.]. Тому представники передової педагогічної громадськості в умовах загального демократичного піднесення порушили питання пошуку нових шляхів підготовки підростаючого покоління до життя та вбачали за доцільне створювати у містах різноманітні дозвілєві установи (майданчики, денні притулки, дитячі садки), де дітей різного віку годували, доглядали, організовували для них ігри та навчання. Педагоги-ентузіасты, щоб відвернути дітей бідноти від “вулиці”, створювали на міських околицях різні дитячі об'єднання. Звичайно, такі заходи не могли вирішити проблеми використання найманої дитячої праці, але вони відігравали позитивну роль у процесі виховання, соціалізації хлопчиків та дівчат, а отже, здійсненні соціально-педагогічної підтримки дітей, які її потребували.

Поширеним соціальним явищем в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. було сирітство. У сучасній педагогічній науці виділяються такі типи сирітства: 1) діти, які стають сиротами через втрату з якихось причин батьків, або фізичні сироти (у зазначений період причинами фізичного сирітства, зокрема, ставали війни та революційні події); 2) діти, котрі стають такими за живих батьків, або соціальні сироти (у другій половині XIX – на початку XX ст. соціальними сиротами, перш за все, ставали “підкинуті діти”, тобто народжені поза шлюбом та залишені матір'ю).

До проблем соціально-педагогічної підтримки дітей-сиріт зверталися педагоги В.Одоєвський, В.Стоюнін. На наш погляд, провідною ідеєю

виховання у притулках другої половини ХІХ – початку ХХ ст. було збереження побутового укладу, звичок, що сформувалися у дітей в залежності від їх станового походження. А відтак для дітей-сиріт різних станів в основному існували окремі притулки. В.Одоєвський зазначав, що дитина, яка потрапила до притулку, повинна знайти у ньому не розкіш, не звичку до тих предметів, якими вона не користувалася раніше і не буде користуватися у майбутньому, а тепле піклування, що розповсюджується не тільки на її моральне виховання, а й на здоров'я, харчування, навчальні заняття, рухливі ігри [123, 61]. Педагоги, які працювали у земських виховних будинках, також вважали за необхідне уникати надмірностей у “зовнішньому вихованні” (утриманні) дітей, щоб не нашкодити їм у майбутньому, коли вони будуть вести самостійне трудове життя [236, 40]. Тобто, у притулках переважало станове виховання, користь та доцільність якого доводили деякі педагоги, які опікувалися проблемами дітей-сиріт. Щоправда, більшість прогресивних педагогів виступали проти станового виховання та навчання дітей. П.Каптерев зазначав, що становість – це поняття політичне, а не педагогічне. Головними принципами освіти, на думку вченого, повинні бути не становість, а загальність, доступність, до яких можна додати професійність [69, 55].

Ю.Заволзька, яка працювала лікарем у Ольгинському дитячому притулку, підкреслювала, що діти потрапляють у притулок “з вулиці”, тому вони зіпсовані нею, зовсім невиховані морально [50, 185]. Вони дуже залякані, нервові, хворобливі, нерідко такі діти приносили у притулок звичку красти, тому перед вихователями стояло складне завдання сприяти формуванню їхнього характеру, становленню особистості, яка у майбутньому зможе жити “чесним трудовим життям” [50, 190]. Першочерговим завданням у вихованні дітей-сиріт вважався моральний розвиток. Навчання без виховання, на думку І.Бецького та А.Барсова, які розробили “генеральний план” діяльності дитячих притулків Російської імперії, не може “створити корисних громадян”. Педагогічні ідеї І.Бецького таким чином вплинули на суспільство, що його члени почали “піклуватися і думати” про дітей [75, 41].

У другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні існували такі форми опіки дітей-сиріт:

- утримання та виховання у дитячих будинках (притулках), що знаходилися під патронатом земств, громадських організацій, церкви, приватних осіб;

- влаштування у прийомні сім'ї;

- іноді практикувалися опіка та усиновлення, наприклад, це було характерним для єврейських общин.

Для порівняння, у сучасній Україні діють такі форми вирішення проблем дитини, яка втратила рідну сім'ю: усиновлення; опіка родичами або іншими людьми; виховання у дитячому будинку, школі-інтернаті, професійному навчально-виховному закладі; інститут прийомної сім'ї [226, 7].

У другій половині XIX – на початку XX ст. щорічно земства утримували біля 2 тисяч “підкидьків” та сиріт. Приблизно 5 тис. дітей виховувалося у притулках благодійних організацій та подібних установах, створених при монастирях.

За підрахунками Міністерства освіти і науки України, у 1999 р. кількість дітей, позбавлених батьківського піклування, становила 103 тисячі. Вони мають досвід асоціальної поведінки, педагогічно занедбані, відстають у психічному та розумовому розвитку. На сьогодні в Україні ми є свідками явища масової бездоглядності дітей, яке, однак, не було спричинено епідеміями чи війнами. Серед дітей, котрі залишилися без батьківського піклування, переважну більшість складають соціальні сироти, і лише невеликий відсоток становлять діти, які втратили батьків. Найпоширеніша причина сучасного соціального сирітства, коли батьки свідомо уникають виконання своїх обов'язків з виховання дітей, є зловживання алкоголем та наркотичними речовинами, ув'язнення, погані матеріальні умови, негативний стан морально-психологічного клімату в сім'ї [226, 8].

Практично усі безпритульні діти жебракують (74%), 41% – видом своєї роботи називають крадіжки. Їм потрібна їжа, одяг, житло, необхідно

організувати їх лікування, навчання. Досить часто виявляється, що діти, яким 15 – 16 років, закінчили 1 – 2 класи або ніколи не ходили до школи [127, 133].

За спостереженнями сучасних спеціалістів – педагогів, психологів, соціальних працівників, діти, котрі залишилися без батьківського піклування, переважно потрапляли і нині потрапляють у інтернатні заклади, перебування у яких призводить до появи ознак депривації та госпіталізму.

Депривація – це позбавлення або обмеження життєво важливих потреб людини. Розрізняють такі види депривації дитини: фізичну, соціальну, материнську. Госпіталізм – це інституційний дефект, що характеризується психологічною залежністю особи від інституту опіки, страхом перед самотійним життям, тривожністю. На думку вчених, діти, які виховуються в інтернатних закладах, зазнають різних видів депривації. Слід наголосити, що найтяжчі з сирітських феноменів – госпіталізм та депривація були відомі фахівцям уже на початку ХХ ст. [264, 21]. Втрата батьків або їх відсутність з моменту народження руйнує психіку, характер і, як наслідок, впливає на фізичний, моральний та інтелектуальний розвиток дитини. Зміни, як правило, виявляються у затримці психічного розвитку та інколи залишають свій відбиток на все життя. Негативні риси депривації також виявляються у обмеженні рухової активності у перші місяці життя, у збідненому середовищі, що викликає неминучий госпіталізм. Обмеженість рухів провокує розвиток психічного регресу, у дітей підвищується тривожність, вони стають надто вразливими, що за певних умов може проявитися у вибухах злості та агресивності. Чим довше дитина перебуває у стані соціальної ізоляції, особливо у ранньому віці, тим інтенсивніше у неї формуються негативні риси характеру [226, 8 – 9]. Діти, які виховуються у закладах інтернатного типу, у психічному розвитку помітно відрізняються від ровесників, відстають вони й у фізичному розвитку. У зв'язку з обмеженістю кола спілкування з дорослими зростає проблема відсутності комунікативних навичок. Навіть малюки, позбавлені батьківської турботи, недовірливі, замкнуті, недопитливі, у них погано розвинена мова. Дошкільнята у віці 3 – 7 років із дитячих будинків

мають слабку увагу, збіднену мову, вони пасивні в іграх, конфліктні [14, 305]. Тобто діти-сироти вимагають специфічної педагогічної уваги та виховного впливу.

Головним правилом у здійсненні виховного впливу на дитину-сироту, яка перебуває у дитячому закладі, є дотримання вимоги єдності та стабільності виховних прийомів. Відсутність єдиних вимог часто провокує дітей пристосовуватися, хитрувати.

Крім того, дуже важливим завданням у процесі виховання дітей-сиріт дошкільного віку є розвиток їхнього мовлення, тому що це має безпосередній вплив на їхній емоційний стан та розумові здібності. Створення мовних ситуацій, дидактичних ігор, влаштування дитячих свят, насичення побуту рухливою активністю – найперші педагогічні вимоги до організації утримання та виховання таких дітей. Важливим педагогічним завданням, що стоїть перед фахівцями, які працюють з дітьми-сиротами, є формування у них потреби у трудовій діяльності [264, 92 – 94].

Конституція України гарантує захист підростаючого покоління. Стаття 52 говорить, що утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються законом. У нашій державі діють й інші правові документи, котрі визначають її політику у сфері соціального захисту дитинства: закони України “Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх” (1995 р.), “Про охорону дитинства” (2001 р.), “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю” (2001 р.); укази Президента України “Про затвердження заходів щодо поліпшення стану дітей-сиріт і дітей, що залишилися без опіки батьків” (1997 р.), “Про затвердження комплексних заходів щодо профілактики бездоглядності та правопорушень дітей, їх соціальної реабілітації у суспільстві” (2000 р.), “Про додаткові заходи щодо запобігання дитячій бездоглядності” (2000 р.), “Про додаткові заходи по забезпеченню виконання Національної програми “Діти України” на період до 2005 р.” (2001 р.); постанови Кабінету

Міністрів України “Про організацію діяльності загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації та професійних училищ соціальної реабілітації” (1993 р.), “Про надання допомоги дітям-сиротам, інвалідам, дітям з малозабезпечених і багатодітних сімей, а також тим, хто залишився без батьківської опіки” (2001 р.).

Діти-сироти, позбавлені батьківського піклування, одна з найуразливіших категорій неповнолітніх, які в усі часи потребують соціально-педагогічної підтримки. Так, стаття 20 Конвенції ООН про права дитини говорить, що діти, позбавлені сімейного оточення, мають право на особливі заходи та допомогу з боку держави і суспільства [125, 20].

У другій половині XIX ст. надзвичайно гостро постало питання попередження дитячої та підліткової злочинності й соціально-педагогічної підтримки дітей, схильних до правопорушень, або тих, хто вже скоїв злочин. Кількість неповнолітніх, які порушили закон і перебували у місцях позбавлення волі, а, отже, потребували різнопланової допомоги (від специфічного педагогічного впливу, що сприяв їхньому “поверненню” у суспільство, до підтримки, вираженої у грошовому еквіваленті) збільшувалася щорічно. Так, за даними Київського суду для неповнолітніх, що існував з 1914 по 1917 рр., у перший рік його роботи було засуджено 840 осіб (771 – за крадіжки, 18 – за шахрайство, 51 – за розтрату чужого майна). У 1915 р. Київський суд для неповнолітніх розглянув 1028 справ (972 крадіжки, 13 випадків шахрайства та 43 випадки розтрат). У 1916 р. кількість неповнолітніх, які здійснили злочини на території Київщини, становила 1588 осіб (крадіжки – 1553, шахрайство – 13, розтрати – 22) [19, 12]. Очевидно, що найпоширенішим злочином серед неповнолітніх (понад 90%) були крадіжки, однією з причин яких можна вважати важкі матеріальні умови, у яких перебували їхні сім’ї, незадоволення нагальних потреб дітей. У 1881 р. у Чернігівській губернії за різні злочини було засуджено 47 дітей та підлітків віком до 17 років (4,3% усіх засуджених) [211, 967]. А у 1899 р. трьома окружними судами Чернігівської губернії було засуджено 213 неповнолітніх (141 хлопчик і 72 дівчинки) або 17,3% усіх

засуджених [71, 60]. Перед педагогами та громадськими діячами постало завдання виховання та захисту дітей, схильних до правопорушень, або тих, які уже скоїли злочини. З цієї метою вітчизняні педагоги проводили власні теоретичні та практичні дослідження із зазначеної проблеми, а також вивчали досвід зарубіжних колег. Зокрема, М.Монтессорі підкреслювала, що діти-правопорушники мають особливу мораль, неправильні уявлення, судження та аномалії поведінки. На думку педагога, для таких дітей характерні відсутність інтересу до праці, нездатність у майбутньому жити за власний рахунок, прагнення до легкої наживи, що штовхає їх на злочини [99, 165]. Але причини такої поведінки М.Монтессорі вбачала у зовнішніх факторах, а неповнолітніх правопорушників вона вважала жертвами соціальних умов, у яких вони народилися і виховувалися. Відповідальність за дитячу злочинність вона покладала на педагогів та інших дорослих людей, які повинні зробити усе можливе для морального відродження дітей, котрі скоїли злочини [99, 166]. Ф.Фребель головними причинами дитячих пороків вважав нерозвиненість спілкування між батьками та дітьми, неухважність з боку батьків або вихователів [249, 130 – 133].

О.Кістяківський, видатний український юрист і педагог, основоположник вітчизняної системи виправного виховання, визначав такі причини дитячої злочинності: 1) бродяжництво батьків, скоєння ними злочинів; 2) зневажливе ставлення батьків до виховання дітей, відсутність нагляду за ними; 3) злиденність, незадоволення головних потреб дитини.

При цьому, В.Кащенко для корекції поведінки дітей, схильних до бродяжництва та правопорушень, пропонував використовувати засоби трудового виховання та позитивний вплив колективу дитячих закладів, де перебували такі діти [70, 94]. Єдиним доцільним засобом впливу навіть юридично визнавалося виправне виховання (закони про покарання неповнолітніх правопорушників 1897 р. та 1909 р.) [66, 99]. Виправне виховання розглядалося як система заходів щодо корекції відхилень та вад поведінки, створення особливих педагогічних умов, що сприяють формуванню

особистості дітей, які здійснили злочини. К.Ушинський пов'язував начала вітчизняного виправного виховання з діяльністю київського князя Володимира Мономаха, який заповідав своїм дітям “не занепащати жодної християнської душі, не карати на смерть навіть того, хто винний у смерті” [247, 232]. Взагалі, виправна педагогіка як галузь науки почала формуватися у другій половині XIX ст. у рамках діяльності виправних притулків, а також психологічних, педагогічних і юридичних досліджень.

Російський психолог С.Гогель запропонував замінити поняття “діти-злочинці” на ширше поняття “занедбані діти”. Він визначав занедбаність як таке становище дітей, при якому батьки з різних об'єктивних чи суб'єктивних причин залишають їх без належного нагляду та піклування, змушують жебракувати. Ще один російський психолог Гендерсон зазначав, що класифікація на занедбаних і злочинців – це тільки категорії нашого мислення. Насправді, усі такі діти потребують підтримки та опіки [100, 194].

Сучасні українські педагоги визначають дитячу злочинність як сукупність соціально небезпечних дій, здійснюваних дітьми і підлітками. С.Гончаренко серед головних причин дитячої злочинності називає загострення в країні соціально-економічних факторів: спад виробництва і рівня життя, інфляція, збільшення кількості безробітних, правовий нігілізм значної частини населення, а також відсутність виховної та профілактичної роботи в навчально-виховних закладах, порушення з боку адміністрацій навчально-виховних закладів закону України “Про освіту” в частині забезпечення обов'язкового навчання дітей до 16 років та створення сприятливих умов для одержання молоддю повної середньої освіти [27, 137]. Отже, освіта і виховання дітей розглядаються як провідна умова профілактики правопорушень у їхньому середовищі.

У загальній кількості злочинів, скоєних неповнолітніми у сучасній Україні, більше, ніж половина припадає на крадіжки, пограбування, шахрайство, вимагання. Неповнолітні також скоюють вбивства, тяжкі тілесні пошкодження, розбійні напади. За даними Держкомстату України, у 2001 р.

засуджено до позбавлення волі понад 3,5 тис. неповнолітніх, а 13,5 тис. осіб (73%) умовно звільнено від покарань. В Україні до неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні злочину, судом можуть бути застосовані такі основні види покарань: штраф, виправні роботи без позбавлення волі, громадська догана, арешт, позбавлення волі на певний термін [127, 135]. Для дітей, які потребують соціально-педагогічної підтримки та реабілітації, в Україні сьогодні існують такі освітньо-виховні заклади: 1) для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків – загальноосвітні школи-інтернати, дитячі будинки, серед них і сімейного типу; 2) для дітей, які потребують тривалого лікування – спеціальні дошкільні заклади, загальноосвітні санаторні школи-інтернати, спеціальні дитячі будинки, центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх; 3) для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання – загальноосвітні школи і професійні училища соціальної реабілітації; 4) для дітей та підлітків, які заблукали, були “підкинуті”, залишили сім’ю – притулки для надання термінової допомоги та тимчасового розташування.

Відповідно до статті 40 Конвенції ООН про права дитини держави-учасники визнають право кожної дитини, яка порушила кримінальне законодавство, на таке ставлення, котре сприяє розвитку почуття гідності, поваги до прав і свобод людини. Але сучасна практика роботи спеціальних закладів для дітей-правопорушників показує, що методи покарання та перевиховання, котрі традиційно застосовуються у них, не дають ефективних результатів з соціальної реабілітації та реінтеграції цих дітей у суспільство. Тому зараз ведеться активний пошук нових підходів до роботи з цією категорією дітей як у спеціальних закладах, так і за їх межами. Великого значення при цьому набуває вивчення та впровадження історичного досвіду виховання дітей, схильних до правопорушень.

Отже, очевидно, що у другій половині XIX – на початку XX ст. загострилася потреба різних категорій дітей у наданні їм соціально-

педагогічної підтримки. Це зумовлювалося такими факторами соціально-економічного та суспільного розвитку держави у зазначений період:

1) розвиток капіталістичних відносин, техніки збільшував потребу країни в освічених громадянах. Щоб отримати освіту, дітям робітників і селян необхідна була соціально-педагогічна підтримка з боку суспільства;

2) швидкий розвиток промисловості та сільського господарства, що збільшило кількість зайнятих на виробництві працівників, у тому числі й жінок. Діти, які залишалися таким чином без нагляду батьків, потребували педагогічного впливу з боку різних суспільних інститутів;

3) складні умови життя, у яких перебували найбільш вразливі верстви населення, змушували передових педагогів та громадських діячів звернути увагу на виховання їхніх дітей, організацію їхнього дозвілля. В.Вахтеров зазначав, що вихід із страшної ситуації, – коли у країні висока дитяча смертність, голод став хронічним явищем, нещадно винищуються ліси, – тільки у вихованні і освіті народу [15, 1];

4) прискорений розвиток вітчизняної педагогічної думки, діяльність педагогів, які займалися проблемами соціального виховання та освіти народних мас;

5) деяка демократизація суспільного життя, створення великої кількості громадських організацій, завданням яких, зокрема, була діяльність у галузі освіти і виховання дітей;

6) прогресивний досвід зарубіжних країн з організації опіки та виховання дітей-сиріт, дітей, схильних до правопорушень, дітей з особливими потребами тощо;

7) розвиток національно-визвольного руху, безпосередньо пов'язаного із соціально-педагогічною діяльністю. Зокрема, П.Наторп зазначав, що виховний вплив на дітей може здійснити тільки національна школа [107, 215];

8) у діяльності соціальних інститутів, що займалися проблемами навчання і виховання дітей, були сформовані соціалізуючі підходи, тобто навчальні програми і педагогічні ідеї, які вони використовували, були

побудовані таким чином, що сприяли соціалізації дітей, засвоєнню ними суспільного досвіду, підготовці їх до самостійного життя.

Діти в Україні сьогодні також вимагають соціально-педагогічної підтримки. Зубожіння значної кількості людей, нівелювання моральних цінностей призвели до того, що дітям (і тим, що мають батьків, і тим, що залишилися з різних причин без їхнього піклування), необхідна допомога інших людей і всього суспільства. За словами В.Сухомлинського, педагогічна спадщина якого є надзвичайно актуальною у контексті здійснення соціально-педагогічної підтримки підростаючого покоління, дитинство – це не підготовка до майбутнього життя, а справжнє яскраве, самобутнє неповторне життя [231, 11]. А відтак необхідно, щоб у суспільстві забезпечувалися інтереси дітей, реалізовувалися їхні права на освіту, медичне обслуговування, професійну підготовку, відпочинок, розвиток здібностей, гарантувався правовий захист. Провідну ідею соціально-педагогічної підтримки підростаючого покоління у загальному вигляді можна виразити словами В.Сухомлинського, що важливим завданням педагогічної діяльності є повернення дитинства тим дітям, хто позбавлений його у сім'ї [231, 208]. Тому надзвичайно актуальним для формування сучасної концепції соціально-педагогічної діяльності є історичний досвід освіти і виховання дітей, які потребували суспільного захисту, що вивчається у пропонованому дослідженні.

1.2. Історіографія та джерельна база дослідження проблеми соціально-педагогічної підтримки дітей в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

Проблеми освітньо-виховної діяльності різних суспільних інститутів у другій половині XIX – на початку XX ст. досить детально висвітлені науковцями. А відтак, ми вважаємо за необхідне вивчити і проаналізувати дослідницькі праці, де в певній мірі розглянуті ті питання навчання, виховання,

соціалізації підростаючого покоління, що сьогодні становлять складові компоненти проблеми соціально-педагогічної підтримки дітей.

Особливу увагу науковців – педагогів та істориків, як засвідчило вивчення джерел, привернула освітньо-педагогічна діяльність земських органів місцевого управління. Першими дослідниками діяльності земств були їхні сучасники і навіть активні земські діячі. Нариси розвитку освіти подано у працях Є.Звягінцева, Г.Фальборка, В.Чарнолуського. На основі комплексного аналізу системи початкового навчання у ХІХ ст. і опрацювання значного за обсягом фактичного матеріалу авторами зроблено висновок про те, що у дореформеній Росії постійно діючої шкільної мережі не було. Головна роль у її створенні належала земствам. Слід наголосити, що В.Чарнолуський побіжно торкнувся утримання та виховання земствами дітей-сиріт [253]. Проблеми виконання земствами функцій громадської опіки розглянуті у ґрунтовних дослідженнях Є.Максимова. Він підкреслив велике значення виховних установ для дітей, наголосив, що вони мали бути різних типів і у необхідній кількості. Дослідник вважав, що, окрім захисту дитинства і опіки дітей у виховних закладах, необхідно цілеспрямовано піклуватися про улаштування вихованців у подальшому житті [92 – 94].

Педагогічна спадщина М.Весселя, М.Корфа, С.Миропольського, К.Ушинського, їхні прогресивні ідеї та творчі здобутки широко використовувалися вчителями земських шкіл у процесі навчання, виховання дітей, організації їхнього дозвілля, тобто здійсненні їхньої соціально-педагогічної підтримки [79; 247]. Представники національно-демократичної течії вітчизняної педагогіки (Б.Грінченко, С.Русова, С.Сірополко) показали просвітницьку діяльність земств та їхню боротьбу за навчання дітей українською мовою, що було важливою умовою здійснення соціально-педагогічної підтримки. С.Русова подала відомості про навчально-виховні проблеми, котрі порушувалися на земських зібраннях. Крім того, вона показала провідну роль земств у створенні системи народної освіти на теренах Російської імперії. С.Русова наголошувала на необхідності організації

позашкільного виховання, у тому числі дітей дошкільного віку, що є важливою складовою соціально-педагогічної підтримки [199 – 207].

Окремі аспекти досліджуваної проблеми знайшли певне висвітлення у дореволюційних часописах: Журналі Міністерства народної освіти та заснованому вчителем з Полтавщини Г.Шерстюком журналі “Світло”, котрі друкували фундаментальні теоретико-методичні статті, присвячені аналізу змісту і форм навчально-виховної роботи у початкових училищах [198; 200; 228].

Істотні недоліки наукових видань з проблеми освітньо-педагогічної діяльності земств, котрі виходили у радянський період, значною мірою пояснюються стереотипом мислення, в основі якого домінувала теза про вирішальне значення Жовтневої революції, яка нібито відкрила шлях до подолання неписьменності народу і розвитку освіти. Вивченню у такому аспекті історії розвитку освіти і виховання присвятив своє дослідження, зокрема, М.Заволока. Але науковець підкреслив прогресивний характер земських шкіл у порівнянні з іншими типами навчальних закладів [50].

Грунтовні дослідження освітньо-педагогічної діяльності земств були зроблені у 90-х роках ХХ ст. Так, Л.Дровозюк висвітлила освітню діяльність земств Правобережної України, показала їхній внесок у розвиток різних галузей освіти, зокрема, початкової, професійної та позашкільної. Дослідниця довела, що земства протиставили політиці російського самодержавства альтернативну програму реформування освіти, спрямовану на демократизацію школи, здійснювали підготовку до запровадження загального початкового навчання, відкривали земські навчальні заклади, які у більшій мірі, ніж церковні, відповідали потребам розвитку окремої особистості та суспільства. За твердженням Л.Дровозюк, важливим напрямком діяльності земств було становлення української національної системи освіти [41 – 43].

У роботі Р.Гавриш “Земська школа на Полтавщині” на прикладах освітньої діяльності губернського та повітових земств було з’ясовано місце земської школи у системі початкової освіти дорадянської доби, розглянуто

головні напрямки земської політики з реформування шкільництва, подано всебічну характеристику навчально-виховного процесу у земських школах, проведено порівняльний аналіз кількісних та якісних показників розвитку народної освіти на Полтавщині. Дослідниця показала, що програми, методика викладання окремих предметів були спрямовані на всебічний розвиток особистості, сприяли соціалізації школярів, а отже, були важливим компонентом соціально-педагогічної підтримки [23].

У монографії Л.Вовк “Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні (етапи і особливості)” наведено факти участі українських земств у організації позашкільної освіти. Авторка робить висновок, що ця галузь освіти, крім суто просвітницьких завдань, сприяла соціальній самоорганізації українського народу, піднесенню його національної самосвідомості [21].

Отже, аналіз досліджень, присвячених освітньо-педагогічній діяльності земств, дає можливість стверджувати, що серед багатьох проблем, які знайшли відображення у працях науковців, мають місце і питання, що становлять зміст поняття “соціально-педагогічна підтримка” і стосуються навчання, виховання, соціалізації дітей, які потребували захисту. Але вони розглянуті у комплексі з іншими питаннями і не знайшли належного висвітлення у згаданих наукових дослідженнях.

Освітньо-виховна діяльність Православної церкви, зокрема, теоретико-методичні проблеми функціонування церковнопарафіяльних шкіл були ґрунтовно досліджені С.Рачинським. Як учитель-практик і новатор, він наголошував на необхідності вдосконалення навчальних програм, методів викладання предметів у церковнопарафіяльних школах, приведення їх у відповідність з потребами розвитку тогочасного суспільства. Крім того, педагог звернув безпосередню увагу на вирішення тих питань, що сьогодні становлять зміст поняття “соціально-педагогічна підтримка”, а саме: надання допомоги у навчанні дітям, які походили з найбідніших селянських родин, розвиток їхніх творчих здібностей, попередження вживання алкогольних напоїв серед школярів [191].

Проблеми морального виховання, розвиток особистості дітей засобами релігії та церкви розглянуті В.Зеньковським, П.Юркевичем. Така діяльність має безпосереднє відношення до здійснення соціально-педагогічної підтримки підростаючого покоління [59 – 61; 263]. Різні аспекти благодійної діяльності церкви, зокрема, функціонування приходських попечительств, були проаналізовані В.Андерсеном та С.Рункевичем. Дослідники наголосили на необхідності матеріального забезпечення дітей-сиріт та дітей, які походили із бідних сімей, надання їм різнопланової допомоги у процесі отримання початкової освіти, а також висвітлили проблему фінансування церковнопарафіяльних шкіл [2; 196].

Окремим джерелом для вивчення проблеми соціально-педагогічної діяльності церкви можна вважати річні звіти православних братств, попечительств та публікації, присвячені різноманітним ювілейним датам, що стосувалися окремих об'єднань. Подібні видання містять факти, що свідчать про велике значення освітньо-виховної діяльності церкви у справі соціально-педагогічної підтримки дітей [141 – 145]. Деякі періодичні видання, що виходили у другій половині XIX – на початку XX ст. (журнал “Церковноприходская школа”, “Епархиальные ведомости” різних губерній), порушували питання навчання і виховання підростаючого покоління у освітніх закладах, що знаходилися під патронатом церкви [6; 28; 36].

У радянські часи спеціальних публікацій, присвячених освітньо-виховній діяльності церкви, не було або ж у них говорилося про реакційну роль церковноприходських шкіл в історії вітчизняної педагогіки, замовчувалися факти, що свідчать про їх значний вплив на підвищення рівня писемності й загалом культури населення.

Серед сучасних дослідників соціально-педагогічна діяльність церкви була розглянута російським науковцем Г.Гусєвим. Зокрема, він торкнувся такого важливого аспекту, як створення та функціонування товариств тверезості [30]. С.Бричок підкреслила, що церковнопарафіяльні школи виховали багато поколінь українців, дали їм початкову освіту, сприяли формуванню їхньої

культури і духовності. А відтак вони відіграли позитивну роль у процесі соціально-педагогічної підтримки дітей. На думку дослідниці, сам факт їхнього розповсюдження та діяльності був дуже помітний в історії українського шкільництва [12].

Отже, сукупність питань, які у наш час відносяться до проблеми соціально-педагогічної підтримки дітей з боку Православної церкви, не виділялася науковцями як об'єкт окремих досліджень, а розглядалася лише дотично до інших аспектів діяльності церкви.

Діяльність громадських організацій у сфері освіти та виховання підростаючого покоління у другій половині XIX – на початку XX ст. була чи не найпрогресивнішою формою соціально-педагогічної підтримки дітей. Активну участь у їхній роботі брали представники передової вітчизняної педагогіки. А відтак високої оцінки заслуговують публікації Х.Алчевської, К.Вентцеля, Н.Лубенець, Т.Лубенця, М.Пирогова, С.Русової, І.Сікорського, Т.Шацького, де вони описали власний досвід функціонування різноманітних громадських об'єднань, що займалися навчанням, вихованням, опікою дітей, організацією їхнього дозвілля, тобто вирішували питання, котрі у сучасній педагогічній науці становлять зміст поняття “соціально-педагогічна підтримка” [17; 88; 203; 204; 257].

Особливої уваги заслуговує ґрунтовне дослідження “Молодые преступники и учреждения для их исправления” О.Кістяківського, що стосувалося діяльності товариств виправних притулків і ремісничо-землеробських колоній, де виховувалися діти, які скоїли правопорушення або були схильні до них. Першочерговим завданням таких установ автор вважав заходи виправного виховання, що позитивно впливали на формування особистості дитини [73].

Окремих аспектів функціонування виправних притулків і загалом установ для дітей, позбавлених батьківського піклування, їхнього значення у справі морального виховання молоді торкнулися О.Віреніус, В.Гер'є, С.Гогель, Д.Тальберг. Дослідники висловили міркування про необхідність розширення

мережі дитячих виховних притулків, удосконалення існуючих установ такого типу [20; 24; 235].

Діяльність будинків працелюбства, у тому числі їхніх відділень для неповнолітніх, описана у монографії М.Дмитрієва. Дещо ідеалізуючи їхнє значення у справі соціальної допомоги найбіднішим верствам населення, дослідник підкреслив важливу роль будинків працелюбства у трудовому вихованні та професійному навчанні молоді [35].

Слід звернути увагу на ряд праць, присвячених ювілейним датам з дня заснування різних добродійних організацій, що займалися соціально-педагогічною підтримкою дітей. Такі звіти містять багатий фактичний матеріал, що ілюструє особливості діяльності окремих громадських об'єднань у справі навчання та виховання молоді [139; 157].

У радянські часи проблеми благодійної та соціально-педагогічної діяльності громадських організацій не досліджувалися, оскільки вони суперечили ідеологічним настановам вітчизняної педагогіки та історіографії.

Найбільш ґрунтовне дослідження проблеми освітньо-виховної діяльності громадських організацій другої половини ХІХ – початку ХХ ст. зроблене Л.Березівською. Вона проаналізувала діяльність великої кількості просвітницьких товариств, що існували на той час у Києві, визначила їхній вагомий внесок у справу навчання, виховання, опіки дітей. Завдяки аналізу напрямів і змісту діяльності просвітницьких осередків, дослідниця виявила їх основні типи: науково-просвітницькі, науково-педагогічні та професійні вчительські. Л.Березівська підкреслила, що лейтмотивом діяльності усіх просвітницьких товариств було проведення широкої освітньо-виховної роботи серед українського населення, поширення знань з різних галузей науки, прагнення реформувати існуючу систему освіти [8].

У навчальному посібнику з історії вітчизняної педагогіки початку ХХ ст., за редакцією О.Сухомлинської, розглядається діяльність Київського товариства грамотності, Київського товариства сприяння початковій освіті, Товариства народних дитячих садків, Харківського, Рівненського, Полтавського,

Чернігівського, Слов'янського товариств поширення у народі грамотності та регіональних осередків “Просвіт”. Насамперед, висвітлюються питання, пов'язані з навчанням та вихованням підростаючого покоління [103].

Благодійна діяльність громадських об'єднань Києва, у тому числі і у сфері освіти та виховання дітей, вивчена Ф.Ступаком. У своїй монографії автор розглядає історію становлення феномена благодійності, а також детально описує діяльність філантропічних організацій Києва у другій половині XIX – на початку XX ст. Він наголосив, що в окреслений період в Україні існувала розгалужена система добродійних установ та організацій, а вивчення досвіду їхньої діяльності допоможе більш зважено вирішувати проблеми збіднілого населення, віднайти розумне співвідношення між державними і громадськими структурами у справі опіки та виховання підростаючого покоління [230].

Особливим напрямком соціально-педагогічної підтримки дітей з боку громадських організацій була діяльність жіночих об'єднань. Л.Смоляр розглянула різні аспекти діяльності жінок, у тому числі їхній внесок у вирішення проблем освіти, виховання дітей, суспільного піклування про них, тобто їх соціально-педагогічної підтримки. Значне місце відводиться жіночому благодійному руху у роки Першої світової війни [222].

Н.Побірченко детально вивчена історія функціонування Громад, зокрема ті аспекти, що стосуються їхньої просвітницько-педагогічної діяльності, організації недільних шкіл [159]. Деякі дослідники (О.Аніщенко, Т.Філімонова) звернули увагу на окремі напрямки діяльності громадських організацій у сфері соціально-педагогічної підтримки дітей: створення притулків, фахова підготовка дівчат, влаштування ігрових майданчиків [3; 248].

Аналізуючи історико-педагогічну літературу, яка стосується діяльності громадських організацій, ми дійшли висновку, що соціально-педагогічна підтримка дітей розглянута дослідниками лише у контексті освітньо-виховної діяльності різноманітних товариств, спілок, союзів, що є недостатнім для створення цілісної картини цього явища.

Перші спроби дати загальну картину щодо надання соціально-педагогічної підтримки дітям із залученням приватних благодійників були зроблені у кінці XIX – на початку XX ст. Є.Максимовим, С.Гогелем. Їхніми зусиллями були визначені особливості благодійної діяльності у Російській імперії з найдавніших часів до початку XX ст. Значна увага приділялася з'ясуванню ролі благодійності у розвитку народної освіти. Але дані про добродійну діяльність саме в Україні у цих працях зустрічаються епізодично [24; 92; 93]. Цінні відомості з історії благодійності у сфері освіти та суспільного виховання містяться у статтях, надрукованих у періодичних виданнях того часу. Насамперед, вони давали інформацію про створення приватних навчально-виховних закладів, звіти про їхню діяльність, запровадження іменних стипендій, матеріальну підтримку найбільш вихованців [117; 149; 162; 167 – 172; 182].

Активну участь у здійсненні соціально-педагогічної підтримки дітей брали представники прогресивної вітчизняної педагогіки: Х.Алчевська, Б.Грінченко, М.Загірна (Грінченко), К.Ушинський. А відтак у їхніх працях висвітлено значення благодійництва у сфері навчання й виховання підростаючого покоління, а також особистий внесок у цю справу [29]. До проблеми благодійності та її ролі у розвитку освіти в Україні звертався і С.Сірополко, акцентуючи увагу на діяльності таких навчальних закладів, як Колегія П.Галагана, гімназії Полтави, Харкова [217].

З кінця 20-х рр. XX ст. визначальним принципом історико-педагогічних досліджень став класовий підхід, згідно з яким піддавалася критиці благодійна діяльність у галузі освіти та суспільного виховання. Підтримка навчально-виховних закладів та окремих вихованців представниками української аристократії та інтелігенції розглядалася як прояв буржуазного націоналізму. Ситуація змінилася з середини 80-х рр. XX ст. Питання благодійної підтримки навчальних закладів знайшли висвітлення у нарисі М.Ярмаченка з історії освіти в Україні X – XX ст. Л.Вовк, аналізуючи становище освітніх закладів у дореволюційній Україні, показала місце приватної благодійності у розвитку

початкової освіти [21]. Л.Корж висвітлює значення деяких династій меценатів (Терещенків, Харитоненків) у розвитку української освіти. Слід наголосити, що остання авторка звернула увагу і на благодійно-педагогічну діяльність родини Алчевських [78]. Н.Сейко здійснені дослідження, що стосуються проблеми меценатства у сфері освіти на Волині. Дослідниця розглядає систему доброчинності у кількох головних контекстах: за формою вияву, за формою організації, за соціально-психологічними вимірами, за типом залучення засобів соціального захисту, за часом залучення доброчинного потенціалу, за характером територіального вияву, за територіальним принципом. Крім того, Н.Сейко визначає доброчинність як підґрунтя соціально-педагогічної діяльності у нашій країні [213; 214]. Серед інших питань проблеми благодійної підтримки навчальних закладів, виховних притулків, дитячих садків в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. розглянуті у роботах М.Богачевської-Хомяк, Л.Смоляр [10; 222].

Важливе значення для розуміння суті благодійної діяльності у сфері освіти та виховання мають узагальнюючі роботи М.Слабошпицького, В.Ковалинського, О.Доніка, А.Нарадька. Але слід наголосити, що в них віддається перевага загальноісторичному підходу до цієї проблеми над педагогічним [40; 76; 101; 102; 219].

Завершуючи історіографічний огляд, необхідно наголосити, що проаналізувати усі дослідження, котрі стосуються освіти і виховання дітей у другій половині XIX – на початку XX ст., ми не ставили за мету. Основним нашим завданням було виявлення тих досліджень, у яких їхні автори найбільше звернули увагу на висвітлення питань, пов'язаних з проблемою соціально-педагогічної підтримки дітей, які потребували захисту. Безперечно, ми не шукали терміна “соціально-педагогічна підтримка”, тому що його не існувало у зазначений період, а намагалися проаналізувати історико-педагогічні явища, що стосуються надання допомоги дітям бідняків у отриманні освіти, організації виховання дітей-сиріт та дітей, схильних до правопорушень.

На основі здійсненого аналізу можна зробити такі висновки: 1) проблеми освіти, виховання, соціалізації дітей, які потребували захисту, розглядаються у літературі у контексті загальних політичних, економічних, культурних процесів, а також у тісному взаємозв'язку з розвитком педагогічної думки в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.; 2) серед великої кількості історико-педагогічних досліджень, пов'язаних з діяльністю земств, громадських організацій, церкви, приватною благодійністю, відсутні такі, у яких був би здійснений детальний аналіз тих проблем, які у наш час становлять зміст питання “соціально-педагогічна підтримка дітей”, котра, як очевидно, була у зазначений період такою ж актуальною темою, як і сьогодні.

Основою для вивчення питання про діяльність різних суспільних інститутів у сфері соціально-педагогічної підтримки дітей та значення приватної ініціативи у цій справі і написання дисертаційного дослідження стали архівні джерела. А саме, опрацьовані нами документи, що містяться у фондах 707 Управління Київського навчального округу, 830 Терещенків – землевласників та цукрозаводчиків, 918 Товариства цукрозаводчиків, 1474 родини Галаганів, 2162 Слобідсько-українського приказу громадської опіки Центрального державного історичного архіву України у м. Києві та фондах 127 Чернігівського губернського правління, 128 Канцелярії Чернігівського цивільного губернатора, 140 Чернігівської губернської земської управи, 145 Чернігівського губернського у земських і міських справах присутствія, 230 Чернігівської ремісничо-землеробської виправної колонії Державного архіву Чернігівської області. У них виявлені документи, котрі свідчать про діяльність різних суспільних інститутів у сфері освіти, виховання і суспільної опіки дітей. При ознайомленні з протоколами засідань земських зборів, їхніми постановами, розпорядженнями земських управ, статутами благодійних громадських організацій, річними звітами про їхню діяльність, розпорядженнями Міністерства освіти Російської імперії та іншими документами, які стосувалися питань розвитку освіти і виховання, стає очевидним, що різні суспільні установи та приватні особи займалися

вирішенням широкого спектру проблем, що становлять зміст сучасного поняття “соціально-педагогічна підтримка дітей, які потребували захисту”.

Таким чином, опрацьована література та вивчені джерела дають змогу дослідити низку проблем, що складають суть нашої теми.

1.3. Становлення інститутів соціально-педагогічної підтримки дітей в Україні

Соціально-педагогічна підтримка дітей як допомога у засвоєнні ними елементів позитивного суспільного досвіду та забезпечення сприятливих умов соціалізації розвивалася у рамках діяльності різноманітних соціальних інститутів впродовж усіх історичних періодів. Це зумовлено, насамперед, наявністю на різних етапах розвитку суспільства проблем соціалізації, а відтак і необхідністю їхнього вирішення. Загалом в Україні з найдавніших часів і до кінця XVIII ст. зародилися стійкі традиції здійснення соціально-педагогічної підтримки дітей на різних рівнях (у залежності від її суб'єктів): церковному (здебільшого через монастирі та місцеві парафії), громадському (зокрема, у процесі функціонування братств, а також сільських громад) та індивідуальному (через приватну благодійність).

З кінця XVIII ст. і до середини 60-х років XIX ст. функцію соціально-педагогічної підтримки дітей в Україні, як і у всій Російській імперії, виконували спеціальні державні органи – прикази громадської опіки. Імператрицею Катериною II був проведений масштабний організаційний захід, що полягав у створенні цілісної системи спеціальних установ під назвою “Прикази громадської опіки”, відкритих на підставі “Учреждения для управления губерний Всероссийская империи” 1775 р. Згідно з цим законом у всіх губерніях створювались прикази громадської опіки, очолювані губернаторами. До сфери їхньої діяльності входила опіка над: 1) народними школами; 2) сирітськими будинками; 3) лікарнями та шпиталями; 4) будинками для престарілих або богадільнями; 5) спеціальними будинками для невиліковних хворих; 6) будинками для психічнохворих людей; 7) так званими

„робітними” будинками (з добровільною працею); 8) будинками „покірності” (з примусовою працею) [246, 271].

Дітям та підліткам надавалися в основному соціальні послуги двох видів: освітні (безкоштовне навчання у народних школах, фінансова підтримка гімназій та інших навчальних закладів, у тому числі і жіночих) та допомога дітям, які залишилися без батьківського піклування (створення та організаційне забезпечення притулків, утримання дітей-сиріт у прийомних сім'ях). (Див. Додаток А).

Педагогічний характер цих заходів зумовлювався не тільки тим, що об'єктом соціальної роботи у даному випадку були діти і підлітки. Однією з головних засад надання соціальної допомоги у середині XIX ст. був принцип педагогізації. Проблеми користувачів соціальними послугами розглядалися з позицій їх можливості займатися суспільно-корисною працею, а не з позицій морально-релігійних переконань представників громадськості. Як зазначають вітчизняні та зарубіжні дослідники, педагогізація соціальної роботи була характерним явищем і для країн Західної Європи [44, 146]. Щоправда, цей процес у західноєвропейському суспільстві розпочався дещо раніше. Але це пояснюється особливостями соціально-економічного розвитку різних країн. Сутність педагогізації полягала у тому, що соціальна підтримка здійснювалась, зокрема, шляхом проведення виховних та освітніх заходів, забезпечення функціонування закладів соціалізації дітей та підлітків, створення умов для опанування професійними навичками. А відтак зрозуміло, чому система підтримки соціально занедбаних верств населення, створена у результаті організаційних зусиль з боку державних органів – приказів громадської опіки, реалізовувалась у багатьох випадках у процесі діяльності педагогів – вчителів народних шкіл та вихователів притулків.

Навчання у народних школах, що підлягали контролю приказів громадської опіки, для дітей із незаможних родин було безкоштовним, а для інших – плата була помірною. Віддавали дітей у такі школи за бажанням батьків. В них школярі оволодівали грамотою, вчилися малювати, знайомилися

з основами арифметики. Обов'язковим було вивчення головних положень православної віри, наприклад, десяти заповідей Божих. У народних школах приказів громадської опіки заборонялись фізичні покарання учнів, що позитивно впливало на формування особистості дитини [246, 272]. У перших класах повітових училищ, що фінансувалися приказами громадської опіки, вивчалися такі предмети: священна історія Старого і Нового Завітів, короткий катехізис, арифметика, читання, правила поведінки у суспільстві, що ставало основою соціалізації дитини, її адаптації до соціального середовища. Традиційна система оцінки знань учнів включала „0”, що відповідало характеристиці учня – „тупий” [358, 133 – 136]. Це відрізняло школи приказів громадської опіки від інших навчальних закладів і слугувало додатковим стимулом у навчанні дітей.

Але на практиці у діяльності народних шкіл спостерігалось безліч негативних явищ. Наприклад, після створення земств гласні Бердянського повіту зазначали, що їм у спадщину дістались глибока неприязнь та недовіра до школи з боку народу. Навчання у школах проводилось без програми, плану або навіть певної системи. Часто траплялося, що у цих школах не було визначених підручників, шкільного приладдя. Не існувало точно встановленого часу ні для початку занять, ні для їх закінчення. Вчителі, в основному, не знали про існування якихось дидактичних та методичних посібників. Дисципліна у більшості шкіл була дуже сувора. За три-чотири зими навчання у такій школі тільки деякі учні набували вміння читати, та й то, майже не розуміючи, про що іде мова [217, 350].

Крім фінансування народних шкіл, прикази громадської опіки надавали матеріальну допомогу гімназіям та повітовим училищам, утримували вихованців пансіонатів, що існували при деяких навчальних закладах. На кошти приказів купувалися продукти харчування, ліки, одяг, навчальне приладдя [358, 354 – 356]. Всього на потреби народної освіти у середині XIX ст. прикази громадської опіки витрачали біля 175 тис. крб. на рік. З них близько 70 тисяч крб. були направлені на розвиток жіночої освіти – інститути шляхетних

дівчат та жіночі училища [94, 29 – 30]. Так, у 1818 р. з ініціативи дружини малоросійського генерал-губернатора М.Рєпніна було відкрито інститут шляхетних дівчат у Полтаві. Протягом дев'яти років його учениці закінчували п'ять класів. У кожному класі навчалось приблизно 20 дівчат. Один з учителів, який працював у Полтавському інституті шляхетних дівчат і викладав Закон Божий, М.Дашкевич розмовляв з ученицями та колегами українською мовою. Директор інституту подала на нього скаргу Київському митрополиту Філарету Амфітеатрову. Але він відповів що „українська мова близька до церковнослов'янської, у висловах вона стисла, але багато змістовна”, і не дав дозволу на звільнення викладача [217, 325]. Загалом, використання рідної мови навчання сприяло кращому засвоєнню знань та соціалізації учнів.

Особливе місце у структурі соціально-педагогічної діяльності приказів громадської опіки займала підтримка дітей-сиріт. З 1803 р. у Чернігівській губернії за рахунок коштів приказу громадської опіки діяв сирітський будинок для 40 дітей до семи років та притулок для 25 дітей, старших семи років. [197, 297]. Директор притулку Соколов звернувся до приказу громадської опіки з проханням купити ліки, книги, інструменти для креслення [343, 70]. У Полтавській губернії існував виховний будинок для 50 дітей-сиріт. У 1825 р. для хлопчиків з виховних притулків у Полтаві було відкрито школу писарів, куди приймалися діти, які досягли десятирічного віку. Майбутні писарі навчалися одночасно і в загальноосвітній школі, а для занять краснописом та іншими спеціальними дисциплінами відвідували цей професійний навчальний заклад. Школа писарів була розрахована на 50 учнів і проіснувала до початку 60-х років XIX ст. [217, 369].

За нашими підрахунками, прикази громадської опіки дев'яти українських губерній у середині XIX ст. на потреби сирітських будинків та виховних притулків витратили близько 70 тис. крб.

Сироти, незаконнонароджені або “підкинуті” діти утримувались та виховувались і в інших благодійних закладах. Наприклад, вважалося доцільним поміщати дітей у будинках для престарілих чи богадільнях [336, 1.].

Оскільки смертність у сирітських будинках доходила до 75%, деяких сиріт, які знаходились на утриманні приказів громадської опіки, віддавали на виховання у сім'ї [14, 106]. За це останні одержували визначену плату і повинні були звітуватися про виховання і навчання дітей, яких вони взяли під опіку [246, 272]. У 1815 р. Указом Сенату міщанам, державним і вільним селянам дозволили брати на виховання “підкинутих” дітей, а з 1828 р. – взагалі, сиріт. Більше того, 3 червня 1828 р. було видане Положення про скорочення кількості виховних будинків у губерніях. „Приказам Общественного Призрения поставлено в обязанность принимать в оные дома младенцев в уважительных и необходимых случаях; принятых же стараться распределить свободного состояния людям для воспитания и обучения приличным мастерствам и рукоделиям” [389, 1383]. Наприклад, підкинуту дитину направляли у сирітський будинок у тому випадку, коли ніхто із жителів даного населеного пункту не виявив бажання взяти її на виховання [323, 2]. Необхідно зазначити, що подушні податки за сиріт їх прийомні батьки починали сплачувати тільки після досягнення вихованцями 18 років, тоді як за власних дітей необхідно було сплачувати податки з часу їх народження [389, 1383]. Тобто держава намагалася створювати такі умови, щоб брати на виховання дітей, позбавлених батьківського піклування, було досить вигідно і таким чином більшість дітей-сиріт потрапили у прийомні сім'ї.

Представники урядових структур та громадськості неодноразово зазначали, що діяльність всіх благодійних закладів приказів громадської опіки була незадовільною [94, 29]. Особливо страждали сироти та незаконнонароджені діти, які виховувались у притулках або сім'ях і у майбутньому поповнювали лави жебраків та злочинців [92, 25].

У середині XIX ст. у кожній губернії Російської імперії, у тому числі й на території України, діяли виховні будинки, сирітські притулки та їхні відділення, створені наказами громадської опіки [94, 29].

Відомий російський педагог В.Одоевський, який займався проблемами виховання дітей-сиріт, розробив у 30-ті роки XIX ст. „Положення про дитячі

притулки”. Він звернув увагу організаторів притулків на те, що важливо не тільки доглядати дітей, але й займатися їх вихованням, формувати у них навички дисципліни, звичку працювати, навчати вихованців якомусь ремеслу. В.Одоевським були написані дві „Дитячі книжки для недільних днів”, що стали посібниками для вихователів сирітських притулків і виховних будинків. В них надавались педагогічні рекомендації вихователям, були поміщені казки, невеликі оповідання для дитячого читання, були включені і дидактичні матеріали: карти, малюнки, схеми. Крім того, спеціально для вихователів дитячих притулків і виховних будинків В.Одоевським були написані книги „Абетка для використання у дитячих притулках. Таблиці складів”, „Керівництво для гувернанток”, „Наука для наук. Книжка дідуся Іриня”.

За словами педагога, притулок у деякій мірі повинен замінити дитині його сім’ю. Діти мають знайти у ньому тепле піклування, властиве кожній, хоч і небагатій, але гарній родині. У дитячих притулках, як і в інших виховних закладах, необхідні покарання та заохочення. Але у притулках вони повинні мати особливий характер. Не потрібно привчати дітей до того, що за кожний гарний вчинок вони отримають нагороду. Найсуворіше покарання може бути таким: протягом кількох годин не дозволяти дитині брати участь у іграх з іншими вихованцями.

Заняття у притулках повинні бути легкі, різноманітні, нетривалі і такі, що сприяють розумовому розвитку дітей. Важливе місце відводилося релігійному вихованню. Приклад дорослих розглядався як головний засіб морального виховання. В.Одоевський вважав, що фізичне виховання тісно пов’язане зі здоров’ям дітей [123, 61 – 69]. А відтак вихователі притулків, турбуючись про дітей, їх самопочуття, повинні поводити себе як турботливі батьки, не перевантажувати їх працею, але і не звільняти їх від виконання певних обов’язків у процесі організації навчання та дозвілля. На думку В.Одоевського, жодна дитяча установа не має такого відтінку народності, як дитячі притулки, тому що в них виховуються діти бідняків. Більше того, їх вік 3-10 років, і краще зрозуміти вони можуть те, що їх оточує, деталі сімейного

побуту, народних звичаїв [123, 73]. Одним із важливих дидактичних і виховних засобів В.Одоевський вважав бесіду. Пояснення дорослих, живе слово під час діалогу, на його погляд, впливає на розумовий, естетичний, моральний розвиток дитини ефективніше, ніж читання книг. Педагог пропонував різні варіанти бесід між вихователями та вихованцями притулку [123, 138 – 163]. (Див. Додаток Б).

На жаль, ці теоретичні рекомендації, надані В.Одоевським, не реалізовувались з різних об'єктивних і суб'єктивних причин, особливо у притулках, що знаходилися не у столичних містах, а на периферії.

Прикази громадської опіки у Лівобережній Україні були ліквідовані у 1865 – 1866 рр. на підставі “Временных правил для земских учреждений по делам о земских повинностях, народном продовольствии и общественном призрении” від 1 січня 1864 р. (на Правобережжі вони продовжували діяти до початку ХХ ст., коли земства були впроваджені і на цій території). Після проведення земської реформи соціально-педагогічна підтримка дітей значно активізувалась. Так, кількість сирітських і виховних будинків з 1861 по 1891 рр. у цілому у Російській імперії збільшилась майже у 2 рази [94, 31].

Необхідно зазначити, що епізодичні соціальні послуги населенню України, у тому числі дітям, у середині ХІХ ст. надавались і іншими державними установами: господарськими відділами Міністерства внутрішніх справ, міськими поліцейськими управліннями, Палатами державного майна. Вони влаштовували школи для дітей бідняків, безкоштовні їдальні, благодійні вистави або костюмовані маскаради [324, 1; 342, 1; 358, 1].

Незважаючи на певні недоліки, що були характерні для заходів, які проводились з метою соціально-педагогічної підтримки дітей у середині ХІХ ст. (недостатнє фінансування відповідних установ, організаційні помилки, розходження між теорією і практикою соціально-педагогічної роботи, відсутність чіткої законодавчої бази соціально-педагогічної діяльності, вибіркового характеру опіки), очевидним є те, що держава робила спроби створення цілісної системи соціально-педагогічного захисту. У період

функціонування приказів громадської опіки починає реалізовуватись ідея здійснення соціально-педагогічної підтримки як галузі державної діяльності.

Дослідження проблеми показало, що інститут соціально-педагогічної підтримки дітей як суспільне явище пройшов складний шлях еволюції впродовж другої половини XIX – початку XX ст. Враховуючи внутрішню логіку та особливості розвитку соціально-педагогічної підтримки як суспільного явища, здійснено періодизацію її еволюції у вітчизняній педагогічній теорії і практиці. В основу періодизації покладено зміни у суспільному житті та у ставленні суспільства до соціально занедбаних верств населення. Виділено й обґрунтовано три періоди розвитку соціально-педагогічної підтримки як суспільного явища впродовж другої половини XIX – початку XX ст.

I – 1864 – 1873 рр. – період становлення соціально-педагогічної підтримки, який характеризується розрізненими типами роботи відповідних інститутів і такими виділеними нами особливостями соціально-педагогічної підтримки дітей: поява законодавчих актів, що сприяли становленню соціально-педагогічної підтримки дітей (земська реформа 1864 р., освітня реформа 1864 р., указ про створення приходських попечительств 1864 р., указ про створення православних братств 1864 р., закон про створення виховних притулків для неповнолітніх правопорушників 1866 р., закон про усиновлення дітей 1868 р.); усвідомлення діячами земських органів місцевого управління необхідності піклування про розвиток освіти, виховання та соціальної допомоги; створення перших громадських організацій, які своєю метою визнали благодійно-педагогічну допомогу представникам занедбаних верств населення, не виділяючи певної категорії об'єктів підтримки; активізація церковної та приватної благодійності.

II – 1874 – 1904 рр. – період, який характеризується наявністю процесу структуризації соціально-педагогічної підтримки. Нами виділено такі особливості даного періоду: удосконалення змісту і пошук оптимальних форм організації соціально-педагогічної підтримки дітей, які потребували захисту;

спроби правового урегулювання становища дітей, які потребували захисту: 1897 р. – закон про покарання неповнолітніх правопорушників, 1889 р. – указ Олександра III про влаштування благодійних виховних установ для дітей-сиріт на території Російської імперії, 1876 р., 1887 р. – закони про усиновлення дітей; взаємодія між суспільними інститутами, що займалися соціально-педагогічною підтримкою дітей.

III – 1905 – 1918 рр. – період, що визначається тенденцією до оформлення соціально-педагогічної підтримки в систему. Серед особливостей періоду слід назвати: цілісність та цілеспрямованість соціально-педагогічної діяльності з дітьми та молоддю; самоорганізація функціонування інститутів соціально-педагогічної підтримки; наявність зв'язку між інститутами соціально-педагогічної підтримки та зовнішнім середовищем, поява нових інститутів у якості суб'єктів підтримки, збільшення кількості дітей, які потребували захисту і ставали об'єктами підтримки, залучення нових категорій молоді як об'єктів підтримки; “відкритість системи”, тобто впровадження у практику соціально-педагогічної підтримки нових науково-педагогічних ідей, відповідна реакція на вимоги суспільства з соціалізації молоді, формування адекватних суспільним умовам другої половини XIX – початку XX ст. цінностей, принципів, цілей і засобів виховання та навчання дітей, які потребували захисту.

Загалом, процес становлення інститутів соціально-педагогічної підтримки дітей в Україні характеризується такими ознаками: педагогізація соціальної допомоги, забезпечення її шляхом організації навчальних та виховних установ, різноманітних закладів соціалізації молоді; еволюція від індивідуального, громадського і церковного до державного рівня суб'єктів допомоги; наявність ідеї необхідності виховання і навчання дітей, які потребували захисту, у тогочасній педагогічній думці.

Висновки до розділу 1

Перший розділ дисертаційного дослідження присвячений аналізу тих складових питань соціально-педагогічної підтримки дітей, котрі становлять його сутність як історико-педагогічної проблеми. Для розробки теоретичних положень, пов'язаних з розкриттям теми обраного дослідження, провідну роль відіграють визначення деяких педагогічних понять, сутність яких розкрита у даному розділі: соціально-педагогічна підтримка; соціально-педагогічна діяльність; соціальне виховання; соціалізація; соціальна адаптація, виправне виховання. Вагоме місце у процесі здійснення соціально-педагогічної підтримки дітей займало удосконалення навчальних програм, побудова їх з урахуванням потреб дітей і загалом суспільства, методів навчання, спрямованих на розвиток особистості учнів та їхніх здібностей, а також теорії соціального виховання, що розроблювалися у зазначений період провідними вітчизняними та зарубіжними педагогами: В.Зеньковським, С.Русовою, Т.Шацьким, О.Кістяківським, М.Монтессорі, П.Наторпом. У другій половині ХІХ ст. вперше були сформовані теоретичні засади соціально-педагогічної підтримки дітей, що лягли в основу її сучасного розуміння.

У першому розділі розроблені та подані педагогічні характеристики тих груп (категорій) дітей, які потребували захисту у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: селянські діти; діти міської бідноти; діти, позбавлені батьківського піклування; діти, котрі скоїли правопорушення або схильні до них. У результаті вивчення літератури та джерел ми дійшли висновків, що у зазначений період загострилася потреба цих категорій дітей у наданні їм соціально-педагогічної підтримки. Проаналізовано чинники, які зумовили потребу в організації суспільної соціально-педагогічної підтримки дітей.

Незважаючи на відсутність у виділений нами період спеціальних термінів та окремих досліджень, присвячених проблемі соціально-педагогічної підтримки дітей, низка складників її знайшли відображення в українській

педагогічній думці того періоду, а також у сучасних дослідженнях вітчизняних та зарубіжних науковців. Опрацьована література, архівні матеріали та друковані джерела дають змогу дослідити сукупність проблем, що складають суть нашої теми.

Процес становлення інститутів соціально-педагогічної підтримки відбувався за умови розвитку принципу педагогізації соціальної допомоги, сутність якого полягає у тому, що соціальна допомога здійснюється шляхом проведення освітніх та виховних заходів для дітей, які потребують захисту. Крім того, соціально-педагогічна підтримка як суспільне явище еволюціонувала від індивідуального, громадського і церковного до державного рівня суб'єктів допомоги і характеризувалася наявністю ідей про необхідність виховання і навчання дітей, які потребували захисту, у тогочасній педагогічній думці.

Основний зміст першого розділу викладений у таких публікаціях: 268; 269; 270.

РОЗДІЛ 2

ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОУПРАВЛІННЯ ЩОДО СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ ДІТЕЙ, ЯКІ ПОТРЕБУВАЛИ ЗАХИСТУ

2.1. Соціально-педагогічна підтримка дітей в освітній діяльності земств

Після проведення земської реформи 1864 р. функції соціального захисту населення, у тому числі, дітей та підлітків перейшли до земських органів місцевого самоврядування. У зазначений період зберігався принцип педагогізації соціальної роботи. На відміну від попередніх років у цей час державна допомога дітям здійснювалась земськими органами місцевого управління [114, 126]. Деякі дослідники, не ототожнюючи заклади місцевого самоврядування з державними органами, вважають, що у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. державної системи соціальної опіки підростаючого покоління у Російській імперії не існувало [54, 58]. Згідно з Положенням про губернські та повітові земські установи від 1 січня 1864 р. та Правилами застосування цього закону, що були опубліковані влітку 1865 р., у 34 земських губерніях Російської імперії почали діяти виборні земські збори та їх виконавчі органи – управи, що займалися вирішенням поточних питань. Земствам доручалося організувати місцеве господарство, асигнувати кошти на утримання в'язниць і належного стану доріг, а також сприяти економічному розвитку повітів та губерній, охороні здоров'я населення, поширенню освіти серед народу, виконанню функцій суспільної опіки, тобто це були державні органи управління окремими територіями, відділи державного апарату на місцях.

Однією із сфер діяльності земських органів протягом всього часу їх існування був соціальний захист дітей та підлітків. Соціально-педагогічна діяльність земств мала досить складну структуру. В першу чергу, необхідно

вказати, що у процесі освітньої діяльності земства вирішували і соціально-педагогічні завдання. Щоб отримати освіту, представникам незаможних верств населення, насамперед селянам, необхідна була соціальна допомога. Соціально-педагогічні аспекти освітньої діяльності полягали у створенні і фінансуванні навчальних установ (народних шкіл і професійних закладів), а також матеріальній підтримці дітей і підлітків, які навчалися в установах усіх типів (призначення земських стипендій, оплата навчання, безкоштовне навчання у земських освітніх закладах). Згідно з Положенням про земські установи до їх функцій було віднесено і “попечение о развитии средств народного образования и... участие в заведывании содержимыми на счёт земства школами и другими учебными заведениями” [253, 6]. Отже, земства вирішували безліч питань, пов’язаних з навчанням та вихованням дітей, використовуючи різні шляхи впливу на освітні заклади, зокрема, з метою вирішення соціальних завдань. Так, відкриваючи нові школи, земства надавали перевагу двокласним училищам з п’ятирічним терміном навчання перед однокласними з трирічним [43, 8]. Діючі однокласні школи переводились на чотирирічне навчання або перетворювались на двокласні земські училища [346, 1]. А відтак розширювались освітні можливості сільських шкіл.

Крім того, земства займалися безпосередньо соціальною роботою, зокрема, у сферу їхньої діяльності входило фінансування сирітських притулків. Відповідно до статті 2 Положення про земські установи та Статуту громадської опіки на земства було покладено утримання сирітських будинків [39, 452]. Необхідно зазначити, що інших законодавчих актів, які б роз’яснювали обов’язки земств щодо здійснення соціальної підтримки населення не існувало. Це викликало багато непорозумінь. Наприклад, Херсонське губернське земство звернулося у 1912 році до Міністерства внутрішніх справ із спеціальним запитом про обов’язки по утриманню та вихованню сиріт і “підкинутих” дітей. Міністерство дало відповідь, що опіка дітей, позбавлених батьківського піклування, є обов’язком земських органів, а не уряду [104, 65]. Земські установи також утримували дітей у прийомних сім’ях, допомагали дітям з

вадами розвитку, здійснювали різнопланову роботу з неповнолітніми, схильними до правопорушень. Періодично земства влаштовували благодійні вистави, виставки та інші масові заходи, прибутки від яких направлялися на задоволення соціальних потреб дітей та підлітків. Земські установи видавали одноразову допомогу до різних свят (Різдво, Великдень). За рахунок земств також влаштовувались тимчасові дитячі установи, наприклад, літні табори, притулки для дітей воїнів під час Першої світової війни. (Див. Додаток В).

У середині 60-х рр. XIX ст. народні школи перебували у глибокому занепаді: не вистачало приміщень, вчителів, підручників. Основна причина незадовільного стану справ полягала у відсутності фінансової підтримки народної освіти з боку держави. До цього часу забезпечення учнів підручниками та навчальним приладдям було обов'язком сільських громад або батьків. У доповіді земської управи Остерського повіту Чернігівської губернії говорилось, що майже всі народні училища знаходяться у дуже сумному стані, мають незручні приміщення, що не опалюються. Не вистачає класних меблів, підручників, навіть Євангелія. А відтак усі учні погано читають, у багатьох училищах математика взагалі не викладається [67, 98]. Тому з 1867 р. повітові та губернські земства починають виділяти кошти на фінансування діючих шкіл (зарплату вчителям, оренду будинків для навчальних закладів, закупівлю меблів, письмового приладдя та книг) [365, 29].

Водночас земства почали відкривати власні школи і дбати про їхній добробут та матеріальне забезпечення. Ці навчальні заклади відносились до міністерських шкіл і офіційно називались “Початкові народні училища у губерніях, на які розповсюджується дія Положення про земські установи” [85, 318]. Наприклад, за словами М.Грінченко, “... земства в Харківщині заходилися заводити школи. Де не було зовсім школи, там заводили нову, а де була якась сільська школа, то почала зватися земською” [29, 47]. Метою цих шкіл відповідно до Положення про початкові народні училища 1864 р. визнавалось розповсюдження корисних знань серед народу та релігійне і моральне виховання [362, 1]. Але на практиці перед земськими школами ставилися

набагато ширші завдання. Так, Харківська губернська земська управа вбачала призначення народної освіти у “якомога можливому, найбільш повному розвитку людської особистості”. А Сумське повітове земство визнало за головне завдання народної школи “прагнення до розвитку у підростаючому поколінні індивідуальних здібностей та нахилів, а також самостійності в опануванні основ наук та мистецтв” [78, 53]. Таким чином, діяльність земств у галузі освіти, а саме створення і фінансування початкових шкіл мало велике значення у справі здійснення соціально-педагогічної підтримки дітей.

У 1912 р. видатки земств усіх українських губерній на потреби народної освіти становили 20,7 млн. крб., а у 1913 р. – 27,0 млн. крб. Провідне становище у фінансуванні народної освіти порівняно з іншими українськими губерніями мали земства Полтавщини [198, 29 – 30].

На нашу думку, важливим кроком у здійсненні соціально-педагогічної підтримки дітей мало стати запровадження загальної початкової освіти. Прогресивні діячі державних органів та земських установ неодноразово піднімали питання про загальну обов’язкову початкову освіту. Чернігівська губернська управа прийняла постанову, що “нормальним станом треба вважати той, при якому всі діти шкільного віку мали б можливість вчитися” [37, 54]. Комісія з народної освіти Чернігівського земства вважала одним із основних напрямків своєї діяльності з’ясування стану шкільної справи у губернії та складання проекту розрахунків для запровадження в ній загального початкового навчання. У 1909 р. у Чернігівській губернії розпочалося поступове введення обов’язкового початкового навчання. Костянтиноградське повітове земство на Полтавщині з першого року свого існування зайнялось розробленням плану обов’язкового початкового навчання [217, 35]. Полтавське губернське земство у 1884 р. розрахувало необхідні видатки на утримання народних шкіл при введенні загального навчання хлопчиків [116, 48]. На думку М.Корфа, необхідно дозволити повітовим земствам запроваджувати загальну освіту, якщо вони мають необхідні для цього умови.

Про користь земських навчальних закладів для селянських дітей говорить те, що серед населення вони користувалися більшою популярністю, ніж інші початкові школи, тому що поряд з релігійним навчанням в них школярі отримували розширений обсяг знань з географії, історії, природознавства [85, 254]. Так, у с. Колачеві Мглинського повіту існувала церковно-приходська школа. Але жителі села клопотали перед земською управою про відкриття початкового училища. У результаті цього у селі стали діяти два навчальні заклади. Але у 1911 – 1912 навчальному році церковно-приходська школа залишилася без учнів, а відтак була закрита [346, 4]. Незважаючи на те, що земські школи охоплювали не всіх дітей шкільного віку, вони позитивно впливали на підвищення освітнього рівня представників незаможних верств населення. Земства, завдяки вищій оплаті праці, могли запросити у школи осіб зі спеціальною педагогічною освітою [85, 318]. А відтак вчителі земських шкіл сумлінніше виконували не тільки виховні та освітні функції, а й краще ставилися до дітей, більше уваги звертали на реалізацію їх навчально-пізнавальних потреб, розвиток розумових та творчих здібностей учнів.

Досить високі вимоги ставилися до особистості вчителя, зокрема, до тих його якостей, що впливали на результати освітньої діяльності та взаємовідносини з учнями. Губернські земства періодично влаштовували педагогічні курси, на яких вчителі початкових народних училищ обмінювались досвідом, вдосконалювали власну методику викладання окремих предметів, вивчали передові педагогічні технології. Організатори педагогічних з'їздів у містах Миргороді, Гадячі та Кременчуці Полтавської губернії дійшли висновків, що особистість вчителя впливає на учнів. Здібний, старанний, відданий своїй праці вчитель отримує високі результати у навчанні, йому не потрібно встановлювати жорстку дисципліну, діти з великим задоволенням спілкуються з ним. Взаємовідносини з вчителем повинні виключати страх, тиск, а навпаки викликати взаємну довіру, щирість, повагу до особистості [228, 59]. У книзі І.Савенкова “Вчитель російської народної школи і його обов’язки”, що вийшла наприкінці ХІХ ст., наводяться настанови молодому вчителю щодо

принципів та правил педагогічного спілкування, зокрема, говориться про необхідність поваги до учнів, піклування про них. Педагог підкреслює, що система залякування, яка заснована на тому, що учні бояться вчителя, дає тільки негативні результати. Вихователь, наставник повинен щиро піклуватися про дітей, пам'ятати, що він існує для учнів, а не вони для нього [85, 325 – 326].

Навчальні програми були спрямовані на те, щоб випускники шкіл у майбутньому могли пристосувати свої теоретичні знання та практичні вміння до потреб селянського побуту.

З метою задоволення потреб швидкого розвитку економіки та суспільних відносин Міністерство народної освіти у пояснювальних записках до програм висунуло нові принципи: свідомості, послідовності та міцності знань. У пояснювальній записці до програми з Закону Божого від учителя вимагалось, щоб при вивченні молитов діти розуміли їх сутність. Пояснювальна записка до програми з російської мови пропонувала звернути увагу на читання оповідань, які впливатимуть на моральне та патріотичне виховання учнів, а також статей, присвячених розвитку ремесла та сільського господарства. Крім того, говорилося про необхідність дбати про те, щоб читання було усвідомленим. Пояснювальна записка до програми з арифметики вимагала, щоб школярі навчилися рахувати усно, вміли користуватися мірами ваги, визначати площу фігур та предметів. Зміст арифметичних задач відповідав селянському побутові, допомагав вирішувати життєві ситуації [150, 101 – 102]. Отже, навчання за цими програмами сприяло соціалізації учнів, тому що вони включали елементи знань, які стануть необхідні у майбутньому. Тому програми слугували засобом адаптації підростаючого покоління до потреб суспільного життя і були важливим елементом соціально-педагогічної підтримки дітей.

Земські вчителі повідомляли і позапрограмовий матеріал з природознавства, історії, медицини, техніки. Приміром, учитель з Чернігівщини С.Топчаєвський знайомив учнів з анатомією та фізіологією людини, вчив їх доглядати за худобою [41, 73]. Земські вчителі також піклувалися про оволодіння прикладними знаннями. Вчитель Милорадовської

сільської школи Полтавської губернії безкоштовно, у свій вільний час навчав хлопчиків столярному і теслярному ремеслам [228, 62].

Учні деяких земських шкіл отримували відомості про садівництво, шовківництво, бджільництво [228, 80]. Діячі Остерського повітового земства дійшли висновків, що завдання народної школи не повинні обмежуватися тільки навчанням грамоті. Крім вміння читати і писати, школа має формувати в учнів наукові поняття, насамперед, практичного характеру, зміст навчальних предметів повинен бути пристосований до потреб сільського господарства, а саме: з зоології – переважно про домашніх тварин, а також про тварин корисних і шкідливих для діяльності людини; з ботаніки - про кормові та лікарські трави, плодові дерева. Члени Остерського земства вважали за необхідне навчити школярів складати різні ділові папери – розписки, прохання, довіреності. У майбутньому, ставши дорослою, людина, яка володіє подібними знаннями, буде користуватися авторитетом серед селян, як знаючий і корисний член суспільства [67, 119].

Крім навчальних предметів, у багатьох народних школах викладалась гімнастика. С.Русова зазначала, що заняття спортом зміцнюють учнів, формують сміливість, мужність і стають важливим фактором соціального виховання [199, 311].

Замість механічної реалізації освітніх, виховних та розвивальних завдань на уроках відбувалося збагачення суспільним досвідом, теоретичними і практичними знаннями, що відповідали потребам часу. Просвітницька діяльність передових земських вчителів була направлена на розвиток розумових здібностей учнів, збагачення їх знаннями, життєвим досвідом. З цієї метою як один із методичних прийомів запроваджувалось пояснювальне читання. Опрацьовуючи тексти, вчителі робили їх логічний аналіз. Крім того, проводили бесіди, що стимулювали мислення учнів, розвивали мову, спостережливість. Досвідчені вчителі ставили питання, пропонували завдання, а висновки і узагальнення робили учні. Наприклад, С.Миропольський у книзі “Дидактичні нариси” (видана у 1909 р.) описує такі вправи для учнів:

Вчитель: “Як тобі бути, якщо землі у тебе мало, а сім’я велика?”

Учень: “Потрібно стати наймитом”.

Вчитель: “Як же ти це зробиш, якщо захочеш стати чабаном?”

Учень: “Піду і буду шукати місце”.

Вчитель: “А може краще написати, якщо почувеш десь про роботу?”

Учень: “Звичайно, краще”.

Вчитель: “Тоді кожний напишіть лист, ніби ви хочете стати чабаном, і так напишіть, щоб було бажання взяти вас на роботу”.

Ось один із листів: “Шановний пане, Владиславе Адамовичу! Я чув, що Ви шукаєте чабана. Я жив у N, пас отару за 20 крб., а тепер він отару продав. Він мені давав чорну роботу, але я відмовився, тому що люблю пасти отару... З Вас я прошу 25 крб. та 30 пудів пшеничної муки.

З повагою Григорій Касьяненко” [85, 324 – 325].

Загалом досвід С.Миропольського заслуговував на увагу вчителів народних шкіл. Його підручники були рекомендовані Міністерством народної освіти для використання у народних школах [95, 100]. С.Миропольський розробив цілісну систему навчання і виховання, котра передбачала гуманно-демократичний підхід до процесу всебічного і гармонійного розвитку особистості дитини. Педагог справедливо вважав, що народна школа повинна бути рушійною силою держави і переймався тим, що значущість її ще до кінця не усвідомлена людством. Своїми педагогічними творами і практичною діяльністю він намагався показати живий зв’язок між освітою і народним благополуччям. Він звертав увагу громадськості і вчителів, що народна школа не буде мати майбутнього доти, поки навчання не стане виховуючим. С.Миропольський визначив функції різних соціальних інститутів щодо особистості дитини. Він справедливо наполягав, що держава повинна брати участь у вихованні кожної дитини, а школа, вчителі, земства надавати всі засоби для освіти, яка покликана сприяти формуванню “корисного і здібного працівника” [62, 51 – 55].

Особливості побудови навчальних програм, форми і методи забезпечення навчально-виховного процесу були своєрідним засобом суспільної адаптації, соціалізації, соціально-педагогічної підтримки дітей та підлітків.

Вирішення соціальних завдань виховання і розвитку школярів у процесі здобуття початкової освіти передбачалося і К.Ушинським. Завдяки йому елементарна освіта не зводилась до простого засвоєння учнями певної суми знань, оволодіння технікою читання, навичками письма та рахунку. Він підкреслював, що навчальний процес має значно ширше коло завдань з точки зору розумового виховання, розкриття духовних і фізичних сил учнів, формування у них позитивного ставлення до навчання, розвиток пізнавальних можливостей школярів. К.Ушинський підготував ілюстровані підручники “Дитячий світ” і “Рідне слово”, у яких вміщено багато цікавого матеріалу з вітчизняної історії, географії, природознавства, а також твори художньої літератури: оповідання, народні казки, прислів'я, загадки. Вперше у вітчизняній педагогіці він обґрунтував переваги поширеного у той час у Європі звукового методу навчання грамоті та навів приклади звукових вправ у “Рідному слові”. В основу концепції початкової освіти К. Ушинського було покладено принцип наочності: школа головну увагу повинна приділяти ознайомленню дітей з оточуючим середовищем, рідним селом, місцевими традиціями. Наочне навчання тісно пов'язувалося з принципом народності, основним засобом розвитку розумових здібностей молодших школярів проголошувалося вивчення рідної мови. Народна школа повинна відповідати потребам простих людей. На думку педагога, щоб отримати перемогу над поганими звичками людини, необхідно спиратися на народні традиції [14, 165 – 167]. У листі М.Корфу К.Ушинський писав, що земська школа повинна покласти міцну основу народній освіті у Росії, тому земська школа і народна школа – це синоніми [124, 49].

Особливе значення щодо постановки і вирішення завдань соціально-педагогічної підтримки дітей у земській школі мала педагогічна діяльність

земського гласного М.Корфа. Як методист, він багато нового і цінного вніс у теорію та практику початкового навчання, організував широкий обмін досвідом роботи навчальних закладів та окремих учителів. Створений М.Корфом тип трирічної однокласної земської школи отримав загальне визнання та поширився у всіх земських губерніях Росії. Враховуючи, що не всі учні навчалися три передбачені роки, педагог склав програму так, щоб щорічно діти оволодівали завершеним курсом відповідних знань. Заняття розпочиналися після збирання урожаю, у жовтні. Навчальний рік тривав до початку весняних сільськогосподарських робіт. Це був найбільш раціональний варіант функціонування сільської школи.

Педагогічна система М.Корфа ґрунтувалася на ідеях народності та гуманізму. Вчений запропонував створення таких умов шкільного життя, за яких вчитель, розглядаючи кожну дитину як найважливішу цінність, прагне досягти максимуму у розвитку здібностей, самодіяльності та творчості. М.Корф упорядкував нові шкільні підручники “Дитятко” і “Наш друг”. Першою книгою передбачалося навчання дітей за допомогою малюнків, друга – вміщувала оповідання про природу, матеріали з сільського господарства, уривки з літературних творів. Ці підручники стали основою систематичної освіти на базі земських шкіл [23, 43 – 44].

Діяльність Б.Грінченка була тісно пов’язана із земською школою України. Він приділяв належну увагу розвитку логічного мислення учнів та оволодінню ними ораторським мистецтвом, формуванню різноманітних вмінь та навичок, що опосередковано сприяло вирішенню у майбутньому деяких соціальних проблем (оволодіння професією, працевлаштування, комунікативність). Найголовнішою заporукою формування дитячих уподобань, смаків та загальної ерудиції педагог вважав вміло організовану і керовану роботу з книгою [18, 13]. Підбираючи різні методики розвитку розумових здібностей дитини, він дійшов висновку, що необхідно вивчати селянський побут, звернути найбільшу увагу на селянський світогляд та його особливості. Б.Грінченко був переконаний, що потрібно готувати учня до його майбутньої

селянської професії, таким чином сприяючи соціалізації дітей і підлітків. Введенню загальної шкільної освіти він присвятив статтю “Приём учеников в народные школы и ученики-учителя”. Важливими для учня, на думку педагога, є вивчення вітчизняної історії та рідної мови [18, 29]. Про роботу Б.Грінченка на посаді вчителя на Харківщині та Катеринославщині згадувала його дружина М.Грінченко. Слід зазначити, що, зокрема, у с. Введенському при школі був гуртожиток для учнів, які приходили із сусідніх шкіл, тому вчитель та школярі спілкувалися й у позаурочний час, готували спільну вечерю, виконували домашні завдання, організовували ігри [29, 47]. Таке відносно самостійне життя без щоденної опіки батьків формувало вміння розпоряджатися власними знаннями, силами, а педагогічний супровід, здійснюваний Б.Грінченком, ставав при цьому важливим елементом соціально-педагогічної підтримки.

У практику просвітницької діяльності земських вчителів поступово впроваджувалися навчальні і загальнорозвиваючі екскурсії. Теоретичне обґрунтування щодо використання так званого “екскурсового методу” для вивчення різних предметів було зроблено, зокрема, С.Русовою. Вона вважала, що екскурсії мають велике освітнє і виховне значення. Вперше українські педагоги почали проводити екскурсії у 30-ті рр. ХІХ ст. С.Русова пропонувала організовувати походи до глиняних промислів, крейдяних скель, цукроварень, садів і хлібних ланів Полтавського зразкового земського поля [207, 31]. Вітчизняні педагоги вивчали досвід роботи Організації міжнародного обміну дітей, що діяла у Німеччині, Франції та Великій Британії [120].

В.Вахтеров розрізняв два типи екскурсій: екскурсія – прогулянка та екскурсія – урок. Він описав можливості їх впровадження у практичну педагогічну діяльність. З цією метою педагог пропонував познайомитися з досвідом роботи слухачки учительських курсів з м. Хорола М.Симоновської, яка після закінчення основних уроків влаштовувала для своїх учнів прогулянки до лісу, вела з ними бесіди про природу, народні повір'я. Крім того, В.Вахтеров описав досвід роботи вчителя з Катеринославщини О.Аникеєва, який впродовж 20 років влаштовував освітні екскурсії для своїх учнів, наголошуючи при

цьому, що у такий спосіб діти краще запам'ятовують навчальний матеріал, вчитель та школярі ближче знайомляться між собою. В.Вахтеров зазначав, що екскурсії важливі для вивчення природознавства, батьківщинознавства, географії, історії та інших предметів [16, 121 – 125].

М.Коцюбинський, який у кінці ХІХ ст. працював секретарем комісії з народної освіти Чернігівського губернського земства, планував обмін екскурсійними групами учнів між Чернігівщиною та західними регіонами України. Але з різних причин ці плани не були реалізовані.

Активним організатором учнівських екскурсій виступило Кременчуцьке земство. У 1913 р. учні та випускники народних училищ повіту відвідали Полтаву, Київ, Москву, Білгород, а у 1914 р. – Київ. Перед керівниками екскурсій (вчителями земських шкіл) стояло складне завдання: конкретизувати знання школярів, викликати їх інтерес до пам'яток історії та культури. Вчитель Г.Якуба повідомляв, що воно виконувалося не завжди. Дуже часто екскурсії носили характер подорожі чи паломництва. Тому він вважав за необхідне проводити тематичні бесіди з учнями, активізувати їх мислення, увагу, пізнавальну діяльність. Під час екскурсій діти згадували історичні події, пов'язані з тими місцями, де вони перебували (історію Київської Русі, навіть козаччини). Пам'ятки архітектури, такі, як Кремль, Храм Василя Блаженного у Москві, Києво-Печерська лавра та Андріївська церква у Києві, вплинули на уяву дітей. А відвідування картинних галерей, де знаходились твори Шишкіна, Айвазовського, Рєпіна, Левітана, не зацікавило учнів, тому що вони нічого не знали про творчість цих художників. Г.Якуба дійшов висновку, що школярів необхідно під час навчальних занять знайомити з кращими творами образотворчого мистецтва. Керівники екскурсій висловили думку про те, що їх бажано влаштовувати щорічно, тому що вони відіграють неабияку роль у вихованні учнів, зокрема патріотичному [265, 33 – 36].

Необхідно зазначити, що для школярів, які під час канікул брали участь у екскурсіях, запроваджувалися пільгові ціни на залізничні квитки [126, 9]. Перший Всеросійський з'їзд з народної освіти ухвалив резолюцію про те, що

екскурсії повинні входити до навчальних планів шкіл. Учасники з'їзду висловили побажання, щоб земства та міські думи сприяли організації екскурсій як одного із засобів підвищення освітнього рівня учнів [193, 218].

У системі просвітницької діяльності учителів земських шкіл чільне місце посідали такі позакласні виховні заходи, як літературні вечори, ранки, свята деревонасаджень. Шкільні вчителі разом з представниками земств дбали про організацію цих свят, їх музичне оформлення, не забували про солодощі для дітей [41, 73]. Заслуговує на увагу досвід діяльності земських шкіл щодо екологічного виховання учнів. У с. Семимогили Кременчуцького повіту вчителька та учні місцевої школи влаштували свято деревонасаджень. Необхідні кошти були асигновані повітовим земством та поміщицею В.Колачевською. У заході брав участь і священник сільської церкви. Діти розповідали вірші та співали пісні про природу. Земський агроном пояснив, як правильно садити дерева. Після роботи, яка проводилася на колишньому пустирі, діти пили чай з пирогами та цукерками [256, 26 – 27]. Учні разом з вчителями організували благодійні вистави. Так, у приміщенні місцевої школи у с. Мартинівці Борзнянського повіту Чернігівської губернії була поставлена п'єса М.Кропивницького “Дай серцю волю, заведе в неволю” та водевіль “Бувальщина”.

Взагалі, починаючи з другої половини XIX ст., народні вчителі вбачають своїм обов'язком не тільки виконання освітніх функцій, а й беруть активну участь в організації дозвілля дітей, вирішують завдання виховання та всебічного розвитку учнів у процесі позакласної діяльності, а отже здійснюють соціально-педагогічну підтримку підростаючого покоління.

Спостерігалися дві протилежні тенденції у ставленні дітей і, загалом, селян до шкільної освіти, які, звичайно, по-різному впливали на результати просвітницької і соціально-педагогічної діяльності земських вчителів. З одного боку, селяни визнавали користь знань і необхідність навчання. Наприклад, дуже бідна селянка, вдова, жителька с. Шилувичі на Чернігівщині привела свою дочку в школу босу, тому що не мала можливості купити їй чоботи. В цій

же школі учням не вистачало місць для всіх бажаючих, тому один селянин зробив два стільчики, їх поставили біля стола вчителя і таким чином за ним змогли займатися три учні [197, 75]. Селяни зверталися до вчителів з проханням вчити їхніх дітей-підлітків у вечірню зміну, тому що вдень вони були зайняті по господарству, але дуже хотіли оволодіти грамотою. Вчителька с. Шиловичі безкоштовно навчала вечорами шістьох дівчат 14 – 16 років, три з яких ходили до школи із сусіднього села [197, 101 – 102].

З іншого боку, навпаки, діти дуже часто пропускали заняття. Вчителі не могли досягти значних успіхів у навчанні школярів, тому що вони не регулярно відвідували школу. У першу чергу, це було зумовлено тим, що навіть малі діти у селянському побуті мали багато обов'язків, і сім'я не могла завжди відпускати їх до школи. Хлопчики із с. Сорокошичі Остерського повіту на Чернігівщині не вміли читати, хоч і були школярами. Їхній вчитель Б. Тарновський пояснив представникам земської управи, що жителі не хвилюються про освіту своїх дітей, а повітове земство не змогло переконати їх у необхідності знань [212, 12 – 13].

Діти часто залишалися у тому ж класі на другий рік. Становище погіршувалося ще й тим, що більшість школярів не закінчувала повного курсу навчання. Згідно даним земської статистики, на початку ХХ ст. у Полтавській губернії тільки 10 із кожних 100 учнів здобували початкову освіту [173, 45].

Для реалізації освітньо-виховних завдань та здійснення соціально-педагогічної підтримки школярів земські вчителі використовували різні засоби, у тому числі, і можливості рідної мови. Земські діячі та вчителі народних шкіл наголошували, що рівень грамотності українського населення був низьким, тому що діти в Україні не могли навчатися рідною мовою. Відповідно до статистичних даних, українці мали найнижчий показник грамотності серед народів європейської частини Російської імперії [205, 56]. Але необхідно зазначити, що виникали і деякі інші проблеми, коли дитина у школі знаходилася у російськомовному середовищі. Це, у першу чергу, комунікативні труднощі, що ускладнювали взаємовідносини між вчителями та учнями,

гальмували розумовий розвиток дітей, заважали реалізації їх пізнавальних потреб. С.Русова неодноразово підкреслювала, що мова є найголовнішим засобом розумового розвитку школярів [202, 83]. Крім того, незнання російської мови створювало неприємні ситуації, що могли викликати у окремих учнів почуття психологічного дискомфорту та напругу у дитячому колективі. К.Ушинський зазначав, що школа без рідної мови безсильна, тому що заняття в ній не розвивають учнів, і некорисна, тому що діти швидко забувають усе вивчене. Б.Грінченко порушував питання про відкриття українських шкіл, брак яких призводив не тільки до денаціоналізації населення з її трагічними культурно-освітніми, моральними та економічними наслідками, а й до психологічного виродження [18, 30 – 37]. Діяч Полтавського губернського земства І.Коваленко, який, до речі, сам досить негативно ставився до української мови, наголошував, що дитина, яка прийшла до школи, знаходиться у стресовому стані, їй все незрозуміло, вона не чує рідної мови, до якої звикла з дитинства. Вчитель не може допомогти учню, пояснити йому щось мовою його матері, тому що це заборонено численними міністерськими циркулярами. На думку І.Коваленка, виправити цю ситуацію можна, дозволивши у школах викладати українською мовою [259, 12 – 13]. У 1915 р. Золотоніські земські збори ухвалили рішення про можливість використання у народних школах української мови з тією метою, щоб пояснювати учням незрозумілі для них слова та словосполучення [64, 82]. Чернігівське повітове земство клопотало перед Міністерством народної освіти про запровадження української мови у місцеві початкові школи. Неодноразово виступав за введення української мови навчання у школах гласний Чернігівського губернського земства І.Шраг [344, 1]. Активністю та наполегливістю у цій справі відзначалися гласні Вінницького повітового земства Д.Маркович, В.Боржковський, Й.Лозинський [43, 9]. Недаремно, С.Русова назвала рідну національну школу першою соціально-педагогічною вимогою кожного народу [201, 295].

Народні школи України були осередком культури та освіти населення. Вчителі виконували просвітницькі завдання шляхом влаштування шкільних

бібліотек і читалень для позакласного виховання дітей та підлітків, створення природничих, історичних, етнографічних шкільних музеїв, святкування річниць видатних подій та осіб, організації екскурсій, що мали навчальне і виховне значення. Педагоги у процесі просвітницької діяльності вирішували завдання естетичного і фізичного виховання учнів, що також позитивно впливало на соціалізацію дітей та підлітків. Якщо в містах існували деякі заклади, що опікувались проблемами підростаючого покоління, то в українських селах у другій половині XIX – на початку XX ст., крім батьків, традиційних сільських громад та церкви, вирішення завдань освіти та виховання брали на себе земські вчителі. На думку С.Русової, школа повинна бути для селян найдорожчою інституцією. Це може статися лише тоді, коли вчителі будуть щиро ставитися до селян, добре знатимуть та відчуватимуть їхні інтереси і потреби [204, 42]. Земська школа представляла собою таку модель народної школи, яка відповіла вимогам часу і забезпечувала формування активної особистості. Найголовнішою ознакою земської школи було поєднання реального змісту освіти з гуманістичним вихованням, що у цілому мало важливе значення для соціально-педагогічної підтримки дітей. Головним досягненням у діяльності земських шкіл було те, що відбулися докорінні зміни у масовій свідомості, виникла соціальна установка на школу як основу суспільного життя, перебування у якій сприяє формуванню особистості та її соціалізації.

Як зазначалося, до сфери уваги земств потрапляли і професійні навчальні заклади: навчальні майстерні, ремісничі та сільськогосподарські школи, установи педагогічної і медичної освіти, іноді торгівельна та ветеринарні училища. Це пояснювалось, з одного боку, нагальною потребою суспільства щодо розвитку професійного навчання і виховання, а, з іншого – тим, що у процесі професійного навчання здійснювалася соціально-педагогічна підтримка дітей, які потребували захисту. На думку земських діячів, реміснича освіта не тільки надавала професійні знання та навички, а й допомагала знайти своє місце у суспільстві, виховувала молодих людей, сприяла позбавленню таких шкідливих звичок, як пияцтво [192, 194]. М. Корф виступив зі статтею у

земському часописі “Порядок”, де доводив, що земська школа не повинна давати і професійні знання та вміння. За словами педагога, у цьому криється небезпека підміни загальної освіти вузько профільними професійними навичками. Тому до одночасного вирішення двох завдань – надання загальноосвітніх і професійних знань – необхідно підходити дуже обережно [253, 153].

Діяльність земств щодо професійної і спеціальної освіти здійснювалася за двома напрямками. По-перше, це організація викладання певних теоретичних і практичних дисциплін у початкових народних училищах, що дозволяло школярам оволодіти визначеною професією. Прибічники подібних заходів мотивували свої ідеї необхідністю економії коштів. Але існували очевидні недоліки такої системи розповсюдження професійних знань. Насамперед, вони заважали вивченню загальних дисциплін. Другий напрямок, за яким розвивалася трудова освіта, полягав в організації самостійних професійних училищ або шкіл-майстерень [253, 153].

Міністерським розпорядженням 1896 р. у школах запроваджувалась нова дисципліна – праця. У звіті дирекції народних училищ Полтавської губернії за 1896 р. говорилося, що у Березово-Рудському училищі Миргородського повіту і двокласному Петровському училищі Костянтиноградського повіту викладалось швацьке ремесло, у Власівському училищі Кременчуцького повіту учні виробляли кошики [105, 14]. Земства окремо фінансували проведення уроків праці. Слід зазначити, що праця розумілася земцями широко – як навчальний предмет, загальний педагогічний принцип і метод викладання. На їхню думку, праця повинна проїмати усі інші дисципліни, форми та методи навчання і виховання, що сприяло б активізації пізнавальної діяльності учнів, зв'язку наукових знань з практикою. Вважалося, що особливу цінність мала ручна праця для дітей, які позбавлені права навчатися рідною мовою та ознайомлюватись зі своєю національною культурою. За таких умов ручна праця була єдиним засобом вияву творчої

думки дитини. Тому у багатьох земських школах діти вивчали народні ремесла, українську вишивку [42, 52].

У 1895 р. у с. Олешні Городянського повіту за рахунок губернського і повітового земств була відкрита гончарна школа. З цією подією земляків привітала С.Русова. До школи приймалися п'ятнадцятирічні юнаки, які володіли грамотою. Термін навчання становив 3 роки [129, 157 – 158].

Загалом, за словами С.Сірополка, найбільше ремісничих шкіл або відділів було у Катеринославській губернії. Серед них особливо виділялася Новомосковська школа [217, 371].

У 1875 р. при Чернігівському будинку для дітей-сиріт була створена реміснича школа (у 1879 р. вона була перейменована у ремісниче училище) з метою надання вихованцям теоретичної і практичної ремісничої освіти [302, 1]. Училище утримувалось на кошти земства. За словами сучасників, училище (іноді його продовжували називати ремісничою школою) представляло собою звичайну майстерню, в якій юнаки оволодівали різними трудовими прийомами. Програма училища враховувала низький освітній рівень учнів. Курс навчання тривав чотири роки. Він поділявся на дві частини – загальноосвітню та спеціальну. Протягом перших двох років учні засвоювали Закон Божий, російську мову, арифметику, геометрію, географію, історію, креслення. У третьому і четвертому класах увага зверталась переважно на роботу в майстерні та викладання фізики, практичної механіки, технології металів та дерева [192, 198]. Це обумовлено тим, що в державі постійно відбувався процес вдосконалення праці ремісників та технічної реконструкції діючих майстерень. Всі навчальні предмети сприяли розумовому розвитку учнів, і, разом з тим, були підібрані відповідно до потреб професійної освіти в Україні у другій половині XIX ст.

В училищі оволодівали столярним, теслярним, слюсарним, токарним та ковальським ремеслами. Кожний вихованець вибирав собі два види ремесел: основне та допоміжне. У першому та другому класах на практичні заняття виділялося мало часу, тому що важка праця могла шкідливо вплинути на

фізичний розвиток 12-13-річних хлопчиків. Крім того, робота в майстерні віднімала б у них багато часу, необхідного для теоретичних занять, які є дуже важливими для дітей цього віку. Протягом третього і четвертого років навчання учні працювали в майстерні тричі на тиждень по 8 або 9 годин. Крім того, наприкінці кожного навчального року юнаки проходили практику, виконуючи обов'язки, пов'язані з майбутньою професією [192, 199].

До ремісничого училища приймалися вихованці будинку для сиріт та інші діти не молодші 12 років, незалежно від їхнього походження. Але вони повинні були вміти читати, писати, переказувати прочитане, мати елементарні знання з математики. Для більшості учнів навчання було безкоштовним [192, 200].

Для навчання вихованців ремеслам запрошували кращих майстрів, які проводили практичні заняття, керували навчальною діяльністю та практикою учнів. Форми і методи викладання не визначались статутом училища або подібними документами, а залежали від педагога, який враховував тему кожного заняття, індивідуальні здібності учнів, їх вік та інші складові педагогічного процесу, що впливають на засвоєння знань, формування вмінь та навичок. Методика викладання різних предметів в ремісничому училищі, як і в інших навчальних закладах, що знаходились під патронатом земств, була значно прогресивнішою у порівнянні з міністерськими або церковнопарафіяльними школами.

Учням дозволялося виконувати деякі приватні замовлення, але в обмеженій кількості, щоб вони не переважали у порівнянні з іншими видами робіт, тому що з одного боку, замовлення надавали юнакам практичну можливість опанувати професійну майстерність, а з іншого – найчастіше бували однотипні, а тому не дозволяли учню засвоїти всі необхідні трудові вміння.

Система професійного навчання складалася з двох частин. У першій частині фахового навчання учні повинні познайомитись з елементарними прийомами свого ремесла, з яких потім будуть складатися найважчі ремісничі

комбінації. Наприклад, ковалі повинні вивчити прийоми зварювання та загартування виробів, а столяри вчилися обробляти дошки, виточувати геометричні фігури. Друга частина оволодіння фахом полягала в тому, що кожен вихованець був зобов'язаний виготовити визначену кількість виробів, якість яких повинна відповідати вимогам місцевої ремісничої практики. Юнаки також вчилися виготовляти складні вироби (наприклад, сільськогосподарські знаряддя праці) за кресленнями.

У кінці навчання у ході цілого ряду випробувань та іспитів виявлявся ступінь оволодіння випускниками професійними знаннями та навичками [192, 208].

З метою популяризації професійної освіти, а також для заохочення кращих учнів ремісничої школи Чернігівське земство влаштовувало виставки робіт молодих майстрів. Значну частину виробів під час виставки купували відвідувачі. Зароблені таким чином кошти, в основному, йшли на потреби Чернігівського будинку для дітей-сиріт [135, 290].

Планувалося, що найбільш здібні випускники ремісничого училища у майбутньому зможуть стати викладачами подібних навчальних закладів, відкриття яких передбачалося земськими діячами.

Ремісниче училище було для дітей-сиріт “путівкою у життя”, тому що вони не мали іншого способу оволодіти не тільки професійними навичками, а й розвинути вміння вести домашнє господарство, забезпечити себе матеріально. Крім того, училище було місцем ресоціалізації дітей-сиріт, бо вони потрапляли до нього з 12 років, тому у такому віці вони могли мати досвід асоціальної поведінки, а відтак праця і професійне навчання ставали засобом їх перевиховання, а ремісниче училище – місцем адаптації до майбутнього суспільного життя.

Важливим заходом соціально-педагогічної діяльності земств у галузі освіти була матеріальна підтримка дітей та молоді, які навчалися за їх рахунок або одержували земські стипендії. Це надавало можливість дітям із незаможних родин, які, в першу чергу, потребували соціально-педагогічного захисту,

отримати загальну освіту або професію і у майбутньому забезпечити себе і свою сім'ю матеріально. У цілому у Російській імперії у 1893 р. повітові та губернські земства витратили на стипендії і субсидії учням та студентам середніх і вищих навчальних закладів 203 тис. крб., а у 1903 р. ця цифра досягла 296 тис. крб. і становила 7,7% загального бюджету земств на потреби освіти [253, 148]. Незважаючи на це, не існувало певної системи в організації матеріальної підтримки учнів та студентів. Земства, призначаючи стипендії або субсидії, керувалися двома головними принципами:

1). Виділення коштів на підготовку різних спеціалістів, у тому числі і вищих навчальних закладах, яких потребує складне земське господарство (вчителів, лікарів, агрономів, ветеринарів, техніків). Наприклад, такі стипендії отримували жителі с. Ковчин Г.Корж та с. Ладинка Я.Ткаченко, які навчалися у Чернігівській фельдшерській школі. Існували підстави вважати, що у майбутньому вони працюватимуть у земських лікарнях Чернігівського повіту [56, 2]. У 1871 – 1872 навчальному році у Чернігівській учительській семінарії навчались 44 стипендіати повітових земств.

2). Допомога земським службовцям, котрі мали недостатню заробітну плату, щоб дати освіту своїм дітям. Наприклад, Чернігівська губернська земська управа призначила 4 іменні стипендії князя Долгорукова по 60 крб. кожна для дітей земських вчителів, які вчать у середніх навчальних закладах. Полтавське губернське земство ухвалило рішення призначити стипендії дітям службовців, стаж роботи яких становив не менше 15 років [46, 35].

Іноді матеріальну допомогу з боку земств отримували найбільш здібні, обдаровані випускники земських початкових шкіл, батьки яких не мали достатньо коштів для подальшої загальної або спеціальної освіти своїх дітей. Так, чергові земські збори Полтавської губернії у 1896 р. ухвалили рішення про надання кращим учням земських початкових училищ стипендій для вступу у двокласні міністерські училища [13, 31]. Харківське губернське земство на честь 50-ї річниці звільнення селін від кріпосної залежності ухвалило рішення

щодо піклування про обдарованих селянських дітей, направлення та утримання їх у навчальних закладах відповідно до їхніх здібностей [57, 30].

Необхідно зазначити, що у деяких випадках учні або студенти, які отримували матеріальну допомогу, мали певні обов'язки перед земством. Вони повинні були працювати у земстві кілька років або протягом визначеного часу після закінчення навчання повернути земству отримані кошти. Але, в основному, на стипендіатів не накладали подібних обов'язків. При призначенні стипендії враховувалось матеріальне становище учня, його успіхи у навчанні та поведінка [253, 149].

Враховуючи, що навчання у земських освітніх установах у більшості випадків було безкоштовним, доступним для дітей-сиріт або дітей, які походили з бідних сімей; перебування у стінах навчального закладу сприяло їх соціалізації, а оволодіння професією забезпечувало умови нормального існування, можна стверджувати, що діяльність земств у галузі початкової, а також професійної освіти мала соціально-педагогічне спрямування.

Діяльність земств України щодо створення і фінансування навчальних закладів, матеріальна підтримка учнів та студентів сприяла підвищенню освітнього рівня населення краю, розповсюдженню професійної освіти і, взагалі, соціалізації дітей та підлітків, їх адаптації до суспільного життя. А відтак ці заходи є структурним компонентом соціально-педагогічної діяльності земств. Це підтверджують такі статистичні дані. Кількість земських шкіл у другій половині XIX ст. постійно зростала. Зокрема, у Чернігівській губернії у 1869 р. було 53 земські школи, а у 1901 р. – 656 земських початкових навчальних закладів [95, 77]. Загалом в Україні на початку XX ст. їх було біля 4,5 тисяч. Серед юнаків, які були призвані до лав армії Російської імперії з Полтавської та Чернігівської губерній у 1878 р., свідоцтво про закінчення навчальних закладів мали відповідно 0,7% та 1% всіх новобранців, а через 20 років, значною мірою завдяки освітній діяльності земств, – 12% та 9,1% [163, 84]. Крім того, земства багато в чому змінили також і внутрішнє життя народної школи. Перш за все, вони зробили навчання безкоштовним у

широкому сенсі цього слова, суворо дотримувались принципу безкоштовного забезпечення учнів навчальними посібниками та приладдям. Земства намагалися усіма можливими засобами підвищити якість підручників, звернули увагу на облаштування народних училищ наочними посібниками. Завдяки земській освітній діяльності був створений новий тип початкових шкіл, у яких по-новому вибудовувались взаємовідносини між вчителями та учнями, на вищому рівні у порівнянні з дореформенними школами вирішувалися питання навчання та виховання дітей [175, 131]. За твердженням С.Русової, “земство взагалі створило народну освіту, як на Україні, так і в Росії” [203, 9]. Крім того, земські школи сприяли всебічному розвитку учнів. Значна увага приділялася розумовому, фізичному, естетичному, екологічному вихованню дітей. Школярі отримували основи знань, необхідних для їхнього подальшого життя. Отже, дослідивши дану проблему, ми дійшли висновку, що у результаті освітньої діяльності земств здійснювалася соціально-педагогічна підтримка дітей.

2.2. Педагогічна спрямованість діяльності земських установ у сфері громадської опіки

Вивчення діяльності земських установ, пов'язаної з освітою та вихованням підростаючого покоління, засвідчило, що досить популярною у структурі соціально-педагогічної діяльності земств була реалізація ідеї надання різнопланової допомоги дітям-сиротам або дітям, які залишилися без батьківського піклування. Земська система виховання дітей-сиріт була заснована на засадах етнопедагогіки. Ця система базувалася на співчутливому ставленні до дитини-сироти, розумінні того, що вона потребує допомоги і захисту. Н.Побірченко наводить приклади народних пісень, записаних Б.Житецьким, І.Нечуєм-Левицьким, Т.Рильським, П.Чубинським, де характеризується важка доля сироти [160, 85 – 87]. У народно-педагогічній спадщині Б.Грінченка є невеличка оповідка під назвою “Мачуха”, у якій у гумористичній формі йдеться про ставлення рідної матері і мачухи до дітей і

наголошується на необхідності допомоги дітям, які не мають батьків. Ображати сироту вважалося великим гріхом. У народній казці “Про гноблення мачухи”, записаній П.Кулішем, мачуха, яка дуже ображала сироту, була страшно покарана Богом [160, 91]. Виховання та утримання сироти вважалося моральним обов’язком сусідів, родичів, селянської громади. Народні педагогічні звичаї передбачали влаштування дітей-сиріт у прийомні сім’ї для проживання і виховання. Отже, соціально-педагогічна підтримка дітей-сиріт, здійснювана земствами, у своїй основі мала традиції етнопедагогіки.

Крім того, значний вплив на формування земської системи виховання дітей-сиріт мали соціально-педагогічні ідеї І.Г.Песталоцці, який вбачав необхідність освіти для найбідніших селянських дітей, позбавлених батьківського піклування, пристосування їх до майбутнього самостійного життя і у такий спосіб надання їм “допомоги шляхом самопомоги”. Такі думки були характерні загальною для його соціально-педагогічної концепції. І.Г.Песталоцці ставив перед притулком, влаштованим ним для дітей, які потребували суспільного захисту, важливі соціальні завдання: забезпечити дітей життєво необхідними знаннями, навчити їх уміло і продуктивно працювати, виховувати у них любов до праці, бережливість, повагу до людей, прагнення до взаємодопомоги. І.Г.Песталоцці був прибічником станового виховання, яке знайшло своє практичне втілення у діяльності земців у сфері соціально-педагогічної підтримки дітей-сиріт. За словами педагога, “кінцевою метою виховання бідних має бути на ряду з загальним вихованням людини пристосування їх до свого становища. Бідняк повинен виховуватися для бідного життя, у цьому наріжний камінь виховних закладів для бідних”. І.Г.Песталоцці підкреслював, що виховний заклад повинен бути навчальним місцем для розвитку вмінь і навичок, що відповідають майбутньому становищу вихованців [156, 249 – 251]. Таким чином, виховання дітей, позбавлених батьківського піклування, здійснювалося на засадах поєднання загального навчання і виховання з професійною освітою, формуванням певних трудових вмінь, а також адаптацією вихованців до умов тогочасного суспільного життя.

Ці ідеї І.Г.Песталоцці були підтримані, розвинуті й впроваджені у педагогічну практику прогресивними земськими діячами України другої половини XIX – початку XX ст.

Земства прагнули внести зміни у порядок надання допомоги дітям-сиротам, що був установлений наказами громадської опіки, привернути увагу громадськості до проблем, пов'язаних з охороною дитинства. На практиці це означало проведення заходів по зменшенню дитячої смертності в існуючих притулках, а також у селах, де діти утримувались у прийомних сім'ях, адаптацію виховання до потреб тогочасного суспільного життя. З іншого боку, першочерговим завданням земств було збільшення кількості притулків у губерніях та повітах з тією метою, щоб можна було помістити у них якомога більше сиріт, напівсиріт, незаконнонароджених або “підкинутих” дітей.

Згідно з указом імператора Олександра III 24 червня 1889 р. благодійні установи, які знаходилися за межами Москви та Петербургу, влаштовувалися та утримувалися на місцеві кошти, зокрема, органами земського та міського самоврядування [210, 342].

Спостерігалися дві тенденції щодо соціально-педагогічної підтримки дітей-сиріт з боку земств. По-перше, система піклування включала в себе створення або реорганізацію та фінансування дитячих притулків і сирітських будинків. По-друге, губернські та повітові земства України здійснювали організаційні заходи, спрямовані на створення умов для утримання дітей-сиріт у прийомних сім'ях. Земські діячі, як і інші представники передової громадськості, надавали перевагу другій тенденції. Але хронологічно процес розвитку земської системи соціальної опіки дітей-сиріт був виражений таким чином: до кінця XIX ст. більшість дітей, позбавлених батьківського піклування, виховувались у притулках, а з початку XX ст. земства активізували пошуки фінансових, юридичних та організаційних можливостей виховання дітей-сиріт у прийомних сім'ях.

Після 1914 р. у зв'язку з початком Першої світової війни збільшилась кількість дітей, які потребували суспільної турботи. Крім того з'явилися нові

категорії неповнолітніх, яким необхідно було надавати соціальну допомогу: діти-біженці, діти, чий батьки були на фронті. Це зумовило появу спеціальних притулків, якими наряду з іншими державними або громадськими організаціями опікувались і земства. У 1916 р. на Всеросійському земському з'їзді була висловлена думка, що всі безпритульні діти потребують обов'язкової соціально-правової допомоги з боку держави [114, 126].

Особливості діяльності земських установ щодо опіки дітей, які залишилися без батьків, залежали від місцевих умов. В основі цієї діяльності лежали різні правила та статuti, прийняті у губернії. Так, земства Чернігівської губернії відрізнялися певною самостійністю в організації та утриманні дитячих притулків. Полтавське губернське земство активно співпрацювало у цьому плані з громадськими благодійними організаціями [184, 163]. У 1890 р. нагляд за утриманням та вихованням дітей-сиріт, а також турботу про їх подальшу долю губерньска земська управа передала Полтавському жіночому благодійному товариству, якому виділяла субсидії по 60 крб. на рік на кожну дитину, яка виховувалась у сирітському притулку цього товариства. У 1894 р. губернське земство утримувало 44 вихованці у притулку жіночого благодійного товариства [105, 59 – 60]. У Херсонському земстві існував такий порядок виховання дітей, позбавлених батьківського піклування: до 12 років вони виховувалися у прийомних сім'ях. Якщо вихованці “не прижилися там, не стали своїми”, тоді їх забирали у притулок, при якому обов'язково існувала реміснича школа [184, 163 – 164].

Київське земство, віддаючи дітей на виховання у прийомні сім'ї, звертало увагу на такі фактори, як близькість населеного пункту до медичної установи, кількість прийомних дітей у селі (чи не стало виховання дітей-сиріт своєрідним промислом, що приносить певні прибутки) [158, 368 – 370].

У пошуках досконалих засобів утримання та виховання дітей-сиріт Харківське губернське земство змінило порядок надання їм соціально-педагогічної допомоги. Спочатку діти, позбавлені батьківського піклування, поміщалися у жіноче відділення харківської богодільні або у спеціальний

притулок повивального училища. Впродовж 1884 – 1911 рр. губернське земство разом з Товариством опіки безпритульних сиріт утримували притулок. Після 1911 р. дітей-сиріт, які проживали у Харківській губернії, земство передавало на виховання у прийомні сім'ї [185, 517].

Земства по відношенню до завдань опіки дітей, позбавлених батьківського догляду (у найбільш значний проміжок часу, тому що ставлення до виховання дітей-сиріт постійно змінювалося), можна поділити на три категорії: 1. Земства з притулками за прикладом столичних виховних будинків (Таврійське, Харківське, Чернігівське); 2. Земства, що утримували “підкидьків” до передачі їх у прийомні сім'ї (Бесарабське, Київське, Полтавське, Херсонське); 3. Земства, що утримували дітей у будинках престарілих разом з людьми похилого віку (Катеринославське) [190, 137].

Піклування про дітей-сиріт з боку земств обов'язково включало в себе: 1) матеріальне утримання; 2) виховання, у першу чергу, релігійне та моральне; 3) навчання грамоті у обсязі програми народних училищ; 4) піклування про їх подальшу долю після виходу з притулку, коли вони досягнуть повноліття. Крім того, досить часто земська система допомоги дітям-сиротам передбачала і засвоєння останніми професійних знань та навичок. Отже, земська система соціально-педагогічного захисту дітей-сиріт складалася із таких основних структурних компонентів: по-перше, опіка та виховання у сирітських будинках або прийомних сім'ях; по-друге, надання допомоги щодо отримання загальної та професійної освіти з метою підготовки до майбутнього життя.

З метою детального аналізу земської системи піклування про дітей, позбавлених батьківського догляду, ми звернулися до досвіду діяльності Чернігівського земства у сфері соціально-педагогічної підтримки дітей-сиріт. На нашу думку, таке звернення є необхідним для даного дослідження, тому що, по-перше, воно дає змогу вирізнити особливості виховання дітей-сиріт, характерні для багатьох губернських притулків, а, по-друге, на основі виділених ознак можна зробити висновки та узагальнення щодо специфіки

соціально-педагогічної підтримки дітей, позбавлених батьківського піклування, земствами загалом в Україні.

Сирітський будинок у м. Чернігові знаходився на утриманні губернського земства. Інспектор, який очолював цю установу, викладачі та вихователі призначалися губернською земською управою. Крім того, інспектора затверджував на посаді попечитель Київського навчального округу. У сирітський будинок приймали сиріт, напівсиріт, дітей, чиї батьки відбували покарання, “підкинутих” або безпритульних дітей віком 7 – 12 років [188, 12 – 14]. Із 132 вихованців, які жили у сирітському будинку у 1880 р., 39 або 30% були сиротами, напівсиротами – 84 або 63%. Інші діти – 9 або 7% мали батьків, але вони з різних причин не могли піклуватися про них [130, 90]. Щоб дитину зарахували у сирітський будинок необхідно було подати такі документи: метричну довідку про народження; довідку про стан здоров'я дитини, складену на підставі медичного огляду земського лікаря; свідоцтво про бідність (матеріальне становище), видане місцевою повітовою управою; послужний список померлого батька дитини. Основний контингент вихованців сирітського будинку (близько 85%) складали діти селян, козаків, солдат, міщан, земських службовців (фельдшерів та вчителів), тобто так званих податних прошарків населення. Вихідців із дворян або дітей інших привілейованих громадян у сирітському будинку було мало. Діти перебували тут до часу досягнення ними 14 – 15 років. Сирітський будинок був розрахований на 125 дітей: 85 хлопчиків та 40 дівчат [130, 89 – 90]. На практиці він завжди був переповнений. Так, у 1880 р. у Чернігівському сирітському будинку виховувались 91 хлопчик та 41 дівчинка [130, 99].

Вихованці відвідували школу з 5-річним терміном навчання (до 1885 р. термін навчання становив 6 років) [291, 1]. За 5 років вони закінчували два класи [307, 8.]. Хлопці й дівчата молодші 12 років навчалися разом. У школі сирітського будинку вивчали: Закон Божий, російську мову, арифметику, вітчизняну історію та географію, основи природничих наук, креслення та малювання, чистописання, співи, гімнастику, займалися ремеслом, рукоділлям

та сільським господарством [297, 3]. Обсяг вивчення кожного предмету визначався програмами, складеними педагогічною радою школи і затвердженими попечителем Київського навчального округу. Заняття у школі проходили щоденно, крім неділі та святкових днів, а також канікулярного часу. Загальна кількість класних уроків, за винятком занять ремеслом, співами, гімнастикою та сільськогосподарською працею, не повинна була переважати трьох-чотирьох годин на день. У кожному класі було не більше 50 учнів.

Нотну грамоту вивчали всі вихованці. Музично обдаровані учні складали хор, який співав у приходській церкві у святкові та недільні дні під керівництвом учителя музики [188, 19].

Після закінчення школи кращі вихованці сирітського притулку направлялися на навчання за рахунок земства у чоловічу або жіночу гімназію. Земські гласні розглядали цей захід як спосіб заохочення вихованців до старанного навчання та зразкової поведінки [130, 91 – 92].

Перед початком кожного навчального року інспектор сирітського будинку подавав у губернську управу список навчальних посібників та приладдя, що необхідно було придбати для школи. Також губернське земство забезпечувало бібліотеку сирітського будинку книгами, як підручниками, так і художньою літературою [188, 19]. Наприклад, у 1899 р. земська управа придбала для бібліотеки 55 книг для позакласного читання на суму 39 крб., 5 книг для учителів: зібрання творів Белінського, Гончарова, Некрасова (25 крб.), 316 підручників (116 крб.). Крім того, бібліотека отримувала такі періодичні видання: “Вестник воспитания”, “Русская школа”, “Вестник благотворительности”, “Детское чтение”, “Вокруг света” та інші газети і журнали.

Сирітський будинок мав і власну лікарню. Лікар і фельдшер, які працювали в ній, проводили медичні огляди та профілактичні щеплення. Як зазначали медичні працівники, найбільшу небезпеку для сирітського будинку становили інфекційні хвороби: скарлатина, дифтерія. Тому головним завданням лікаря притулку було попередження цих хвороб. Достатня увага приділялася

також охороні зору дітей. Вихованців притулку консультували окулісти із Санкт-Петербурга.

Працівники притулку та представники громадськості зазначали, що виховання дітей, позбавлених батьківського піклування, є дуже важкою справою. Головним завданням такого виховання вважалося виростити із безпорадної дитини, часто зовсім самотньої, яка не має підтримки рідних, розумну людину із стійкими переконаннями, яка вміє і хоче працювати [49, 185]. Проблема виховання у дитячих притулках часто ускладнювалася тим, що діти, які в них жили, у більшості випадків мали досить “важке минуле”, вони “занедбані”, не могли відрізнити добро від зла, до цього часу виховувалися “на вулиці”. А відтак вони мали безліч недоліків, які вихователям необхідно виправляти. Сучасники дійшли висновків, що проблеми виховання у притулках є найбільш болючою та гострою, яку далеко не завжди педагоги вирішували успішно [49, 186].

Одним із важливих засобів формування особистості дитини і в ті часи вважали трудове виховання. Вихованці Чернігівського сирітського будинку доглядали за садом, городом, працювали у ремісничій майстерні. Можна стверджувати, що заняття сільськогосподарською працею були пов’язані з екологічним вихованням. Щоб підготувати нові грядки, лісові дерева (в основному, ялинки) діти не вирубували, а пересаджували на інші місця. Багато роботи виконували вихованці по догляду за садом: обмазували дерева, збирали гусінь, розріджували кущі, проводили щеплення нових сортів. На городі діти вирощували різні овочеві культури: картоплю, редис, моркву, огірки. Біля сирітського будинку були клумби з квітами, які також доглядали діти. У ремісничій майстерні хлопчики виготовляли віконні рами (навіть з художнім різьбленням), ящики для посуду, ложки, стільці, підставки для квітів. Найменші вихованці робили стовпчики, щоб підв’язувати квіти та інші рослини. Під час канікул хлопці ремонтували класні парти, ліжка та інші меблі. Заняття у майстерні тривали 2 години щоденно, крім вихідних та святкових днів. У цей час дівчата займалися рукоділлям: вишивали, в’язали гачком. Багато уваги

приділялося оволодінню навичками крою та пошиття одягу. Молодші вихованки в'язали шкарпетки. Проте вчителі, вихователі, члени земської управи розуміли, що оволодіти ремеслом настільки, щоб у майбутньому стати кваліфікованим майстром, можуть далеко не всі вихованці. Це зумовлено декількома причинами: 1 – діти досить малі за віком, тому не можуть засвоїти більшості складних операцій; 2 – не всі діти мають здібності, необхідні майстру-ремісникові; 3 – неможливо витратити багато часу на заняття у майстерні, тому що це позбавить дітей можливості отримати загальну освіту. Тому педагоги, які працювали у сирітському будинку, розглядали ремісничу працю не як мету, а як засіб виховання [39, 446].

Таким чином, поєднання навчання, виховання та праці здійснювало на дітей такий соціально-педагогічний вплив, який був необхідний для того, щоб уникнути гострих проблем у процесі їх соціалізації та адаптації до суспільного життя.

Представники передової громадськості, прогресивні земські діячі розуміли, що вихователям і вчителям, які працюють у притулку, необхідно мати педагогічну або хоча б загальну освіту, тому що діти, позбавлені батьківського піклування, вимагають не просто догляду, а педагогічного впливу. А відтак, вихователі та вчителі повинні бути людьми інтелігентними, підготовленими до такої роботи, причому вони мають обов'язково любити дітей [49, 193]. Вчителі, які прагнули працювати в училищі сирітського будинку, повинні були пройти спеціальні випробування, що давало їм право працювати саме у цьому навчальному закладі [297, 3]. Існувала практика прийому на роботу у провінційні притулки випускників виховного будинку Санкт-Петербурга, які мали професійний досвід і стаж роботи не менше 6 років [303, 1].

На початку 90-х рр. Чернігівська земська управа визнала стан опіки та виховання дітей у сирітському будинку незадовільним. Причому її члени заявили, що вони приділяли достатньо уваги цій проблемі, але причиною їх невдач стало те, що виховання сиріт – це надзвичайно важка справа. Було

прийняте рішення про необхідність реформування земської системи соціально-педагогічної допомоги дітям-сиротам у губернії. Зазначалося, що існуюча система мало чим відрізняється від тієї, що була успадкована від приказів громадської опіки, тому не відповідає потребам часу та рівню розвитку суспільних відносин [39, 439]. Спеціальна комісія дійшла висновків, що робота сирітського будинку є незадовільною, незважаючи на величезні фінансові витрати, зроблені губернським земством. На кожну дитину виділялося близько 200 крб. щорічно [39, 444]. Одним із головних показників незадовільного стану справ вважалося те, що земство було не в змозі влаштувати подальшу долю приблизно половини дітей, які досягли 14-річного віку і залишили виховний заклад. Протягом часу, коли вихованці перебували у сирітському будинку, вони засвоїли звички і розвинули потреби, набагато більші, ніж дозволятимуть матеріальні умови, у яких вони будуть знаходитися у майбутньому, втратили моральний зв'язок із тим середовищем, де вони жили раніше, відвикли від сільського побуту і змушені будуть повертатися назад у сім'ї, які раніше не могли утримувати їх, або стануть домашньою прислугою, що досить принизливо для людини, яка отримала достатню освіту [39, 445]. Тому земська адміністрація вважала за необхідне уникати надмірностей в утриманні дітей ("зовнішньому вихованні"), щоб не нашкодити їм у майбутньому, коли вихованці будуть вести самостійне трудове життя [236, 40].

Протягом 1880 – 1892 рр. сирітський будинок залишили у зв'язку з досягненням 14 років 185 дітей. 34 колишніх вихованців (19%) за рахунок земства продовжили навчання у середніх або вищих навчальних закладах, 29 (15%) були влаштовані на роботу у ремісничі майстерні, 13 (7%) одержали посади молодших службовців у різних установах, у тому числі і земських. Але долю 109 підлітків, із яких 17 (9%) стали домашньою прислугою, а 91 (49%) повернулися до родичів та опікунів тільки умовно можна визнати влаштованою. Отже, у кінцевому результаті долі всього 41% колишніх вихованців були влаштованими, а 59% – залишилися без достатніх засобів для подальшого існування [39, 447].

З метою реформування губернської земської системи соціально-педагогічної допомоги дітям та підліткам, позбавленим батьківського піклування, було вирішено перемістити сирітський будинок у сільську місцевість. На думку земських гласних, таке рішення надавало існуючій системі ряд переваг: зменшення фінансових витрат; організація опіки та виховання дітей таким чином, щоб вони отримали якомога більше теоретичних і практичних знань, пов'язаних із сільським господарством та побутом, що зробить їх людьми, більше пристосованими до майбутнього життя. Для розташування сирітського будинку був підібраний маєток у с. Довжик Чернігівського повіту, у якому було 168 десятин родючої землі, сад, будинок, що складався з 28 кімнат. Маєток знаходився поряд із церквою, у селі діяла невелика земська лікарня [39, 449 – 451]. Але необхідно зазначити, що кількість дітей, які знайшли тут притулок, була незначною, оскільки згідно з постановою губернських зборів з 1902 р. функції опіки дітей-сиріт передавали повітовим земствам. На практиці це означало, що повіти вишукували можливості влаштування дітей, які знаходились на їхньому утриманні, у прийомні сім'ї. Губернське земство припинило прийом вихованців у сирітський будинок. Після його закриття діти, які залишилися у ньому, направлялися у різні навчальні заклади у якості земських стипендіатів. У 1901 р. у сирітському будинку проживало 33 вихованці. 29 з них були переведені на навчання у ремісничу школу с. Чорнотичі, у технічне училище та гімназію м. Ніжина, у школу садівництва м. Борзни та інші освітні установи. 4 колишні вихованці повернулися до родичів або опікунів [146, 151]. Протягом 1902 р. у різних навчальних закладах за рахунок губернського земства навчалось 44 колишні вихованці сирітського будинку. На їхнє утримання було виділено 7 647 крб.

Основним заходом щодо реорганізації земської системи соціально-педагогічної допомоги дітям-сиротам у кінці XIX ст. було збільшення кількості вихованців, які утримувалися у прийомних сім'ях поза межами сирітських будинків. Це зумовлювалось, у першу чергу, тим, що такий порядок надання соціальних послуг дітям та підліткам, позбавленим батьківського піклування,

був набагато дешевшим. Утримання та виховання однієї дитини у прийомній сім'ї у кінці XIX ст. обходилося, зокрема, Чернігівському губернському земству у середньому 48 крб. на рік, а Полтавському, Херсонському, Таврійському – по 60 крб. (у порівнянні з 200 крб., що витрачалися на 1 вихованця у сирітському будинку) [39, 448]. Очевидними були й інші переваги, що виникли у процесі деінституціалізації соціально-педагогічної допомоги. З'явилися більші перспективи для емоційного, інтелектуального, комунікативного розвитку дітей, які виховувалися у сім'ях. Серед негативних моментів інституційного догляду також виділялися такі, як обмежені можливості щодо засвоєння вихованцями елементів соціального досвіду, створення штучних умов у процесі їх соціалізації. Цього можна було уникнути, віддавши дитину на виховання у прийомну сім'ю. Так, у дитячому притулку Таврійського земства була запроваджена посада юриста-консультанта, котрий вів справи про усиновлення вихованців притулку.

Загалом, певної тенденції щодо збільшення або зменшення кількості дітей, які знаходилися на утриманні земств і виховувалися у прийомних родинях протягом 1900 – 1913 рр., а відповідно і коштів, виділених з цією метою, не існувало. У середньому щорічно, наприклад, у Чернігівській губернії у прийомних сім'ях проживало 124 вихованці, а середні річні видатки на їх утримання становили 3470 крб.

Позитивний досвід виховання дітей у прийомних сім'ях мало і Полтавське земство. У Полтавській губернії утримання дітей-сиріт також відбувалося при безпосередній участі повітових земств. За кожен прийомну дитину вихователі отримували 60 крб. щорічно. Крім того, повітові земства виділяли суму 36 – 60 крб., яка йшла на створення так званого “капіталу підкидька”. Фінансова допомога з боку губернського земства припинялася, коли дитина досягала 13 років. Після цього діти-сироти направлялися на навчання за рахунок повітових земств у різні навчальні заклади. “Капітал підкидька”, що накопичувався протягом 13 років, становив 240 – 300 крб. і ставав важливою підтримкою молодій людині після досягнення нею

повноліття. Повітові земства Полтавської губернії докладали певних зусиль, щоб вихователі усиновили дитину-сироту, тому що це позитивно впливало на її долю, додавало впевненості усиновленій дитині у своєму майбутньому, позбавляло ознак депривації, сприяло розвитку особистості. Зрозуміло, що заохочення здійснювалися шляхом матеріального стимулювання [184, 163].

Плата за утримання дитини залежала, зокрема, від її віку: за догляд та виховання немовляти сім'я щомісячно отримувала 5 крб., за дитину 1 – 5 років – 4 крб. Якщо вихованець був старший 5 років, прийомні батьки отримували 3 крб. У кінці року, якщо дитина виявлялася здоровою, добре доглянутою (за свідомством лікаря та гласного земської управи, який займався питаннями громадської опіки) вихователі отримували як винагороду 12 крб. додатково [186, 136].

Незважаючи на те, що земські лікарі періодично здійснювали профілактичні огляди дітей-сиріт, смертність вихованців прийомних сімей залишалася високою. Так, у 1909 р. померло 11% усіх дітей, які знаходилися під опікою Чернігівського губернського земства [186, 138]. У цілому у Російській імперії смертність дітей, які проживали у притулках або у прийомних сім'ях, була дуже високою і у 1910 р. досягала 40% [104, 66].

В основному, допомогу земств отримували сироти, напівсироти, “підкинуті” діти, а також діти, чії батьки визнавалися психічно хворими людьми або знаходилися у місцях позбавлення волі. Так, у 1913 р. під опікою Чернігівського губернського земства було 10 напівсиріт (5 хлопчиків і 5 дівчаток), 7 сиріт (6 хлопчиків і 1 дівчинка), 6 дітей, батьки яких були визнані психічно хворими (2 хлопчики і 4 дівчинки) і 64 “підкинуті” дитини (28 хлопчиків і 36 дівчаток) [146, 260]. Очевидно, що останні були найчисленнішою категорією (74%) серед усіх неповнолітніх, які знаходилися під патронатом земств. Тому здійснення соціальної підтримки так званих “підкидьків” вважалося дуже актуальною проблемою. Схема опіки таких дітей мала певну послідовність: знайдену дитину поміщали у земську лікарню, де вона перебувала до того часу, поки земство знаходило порядну сім'ю, яка

погоджувалася взяти дитину на виховання. Якщо немовля було нехрещеним (не мало натільного хрестика), тоді таїнство Святого Хрещення здійснювалося у церкві, що знаходилась при земській лікарні. Одночасно з цим у губернську або повітову управу передавали метричну довідку про народження та хрещення дитини, яка ставала необхідною, коли вона досягне повноліття. Термін опіки “підкидька” земством (крім оплати навчання та призначення стипендій) закінчувався, коли підлітку виповнювалося 14 років (у Полтавській губернії – 13 років) [146, 262 – 263].

В основному, прийомними батьками ставали бідні селяни. Земські гласні зазначали, що вони ставляться до своїх вихованців добре, сумлінно виконують обов’язки по вихованню прийомних дітей. А тому така форма соціально-педагогічної допомоги дітям-сиротам визнавалася оптимальною у порівнянні з діяльністю сирітських будинків [186, 141]. Сімейна опіка ефективно впливала на соціалізацію дітей-сиріт, їх адаптацію до тих умов суспільного середовища, у яких вони будуть жити, ставши дорослими людьми. Сімейне виховання було спрямоване на формування якостей характеру, корисних для селянина-господаря: поваги до праці, відповідальності, вміння вести господарство та жити у гармонії з природою, моральності, релігійності, фізичної та духовної стійкості.

Відповідно до анкетування, проведеного Міністерством внутрішніх справ з метою з’ясування стану опіки дітей-сиріт, у цілому, у Російській імперії у 1910 р. соціально-педагогічну допомогу з боку земств отримали більше 50 тис. дітей, позбавлених батьківського піклування. Але для підтримки цієї категорії неповнолітніх земства робили незначні фінансові витрати – усього близько 3% свого бюджету. Було зроблено висновок, що більшість дітей-сиріт виховується у прийомних сім’ях і лише незначна їх частина утримується у притулках [104, 66]. Серед недоліків земської системи опіки дітей, позбавлених батьківського піклування, сучасники називали недостатність фінансування, законодавчого регулювання та організаційних зусиль з боку відповідних установ, а також нерегулярність багатьох заходів. Виховання ж здебільшого здійснювалося на

належному рівні. Істотна увага приділялася трудовому, моральному, екологічному, розумовому та фізичному вихованню дітей-сиріт [253, 161].

Земські установи спрямовували зусилля на здійснення соціальної підтримки дітей та підлітків, які були схильні до правопорушень, тому що проблеми попередження дитячої та підліткової злочинності є надзвичайно актуальними на багатьох етапах розвитку людського суспільства. Не становить винятку і друга половина XIX ст., коли в Україні швидкими темпами розвивалась економіка, відбувались якісні трансформації у сфері суспільних відносин. В цей час посилилась дитяча бездоглядність, яка, як відомо, є одним з головних чинників дитячої злочинності. Перед педагогами і громадськими діячами гостро постало питання профілактики правопорушень серед дітей та підлітків. М.Пирогов підкреслював, що молодь необхідно привчати до законності з дитинства. Він вимагав кваліфікувати погані вчинки із зазначенням відповідальності та способів покарання за них, щоб учні були певні, що жоден поганий вчинок не лишиться прихованим [240, 15]. С.Русова також висловлювала думку, що діти мають якомога раніше пізнати силу закону [199, 312].

У країнах Західної Європи перші спроби створення виховних закладів для неповнолітніх правопорушників відносяться до періоду пізнього середньовіччя. Наприклад, у Великій Британії подібні установи виникли у XVI ст. На території Російської імперії, а саме у Прибалтиці, виховні заклади для “важких” дітей з’явилися у 40-х роках XIX ст. У Москві у 1864 р. був створений Рукавишниковський притулок, який займався вихованням дітей, схильних до правопорушень [66, 98]. У 1866 р. у Російській імперії з’явився закон про виховні заклади для неповнолітніх правопорушників. Зважаючи на обмеженість фінансових можливостей держави, закон передбачав використання у цій справі громадських і приватних благодійних пожертвувань. Закони 1892, 1893 і 1895 рр. підкреслили виключно виховний характер так званих виправних притулків. У 1897 р. з’явився новий закон про покарання неповнолітніх, у якому було визнано виправне виховання єдиним доцільним заходом щодо дітей

та підлітків у віці 10-17 років, які порушили закон [66, 99]. Прогресивні педагоги закликали відмовитись від звичайних способів покарання, і, навіть, пропонували не називати дітей злочинцями, а використовували термін “занедбані” діти [100, 193]. В.Бехтерев, який опікувався проблемами дитячої злочинності, зазначав, що виховання, взагалі, – справа важка, а виховання занедбаних дітей – подвиг [100, 174]. Слідом за західноєвропейським законодавством російське “Положення про виправно-виховні установи” від 19 квітня 1909 р. закликала замінити термін “дитяча злочинність” ширшим поняттям – “занедбаність дітей”, пов’язати питання опіки та захисту занедбаних дітей з діяльністю виправно-виховних притулків. Спеціалісти розрізняли суб’єктивну (з вини батьків) та об’єктивну (з незалежних причин) занедбаність. Чернігівська колонія для неповнолітніх злочинців, яка була заснована 8 липня 1895р. за ініціативи губернатора Є.Андрієвського, у 1909 р. навіть була перейменована у Землеробську виправно-виховну установу.

На початку ХХ ст. у Російській імперії діяло 52 заклади виправного виховання, 5 з них призначалися для дівчат. Ці установи існували за рахунок приватних осіб, благодійних організацій та земств. Подібних закладів, які б фінансувалися із центрального бюджету, не було [98, 1]. З 1891 по 1900 роки. на утримання виправно-виховних установ від приватної благодійності і громадських організацій поступило 35% всіх коштів, від земств – 42%, від майстерень та іншої господарської діяльності – близько 18%, 5% становили випадкові внески. Утримання кожного вихованця обійшлося, в середньому, близько 240 крб. [66, 100 – 101]. У циркулярі головного тюремного управління, затвердженому після виходу нового “Положення” 1909 р., наводились думки, що саме земствам доцільно було б створювати і утримувати установи виправного виховання. На початку ХХ ст. Чернігівське губерньське земство щорічно перераховувало землеробсько-ремісничій виправній колонії 300 крб. [352, 58], а повітові земства – по 25 – 50 крб. [353, 52; 364, 5; 368, 152; 370, 87].

Необхідно сказати, що суд не визначав терміну покарання, на який дитина чи підліток направлялися у виправну установу. Засуджені знаходились

там до часу досягнення повноліття або до повного перевиховання [339, 1 – 18]. У виправно-виховні установи направлялися неповнолітні 10 – 17 років, які були у судовому порядку визнані винними у скоєнні злочину, а також бездоглядні діти за рішенням комітетів або правлінь товариств, які опікувались виправними закладами. Крім того, батьки могли віддавати своїх дітей у подібні притулки з метою перевиховання [164, 3].

У виправно-виховних установах вивчали Закон Божий, причому враховувалась релігійна приналежність кожного вихованця, засвоювали грамоту, знайомилися з основами арифметики. Не зважаючи на це, педагоги та громадські діячі, які займалися проблемами виховання занедбаних дітей, визнавали, що навчання у виправних притулках ведеться на низькому рівні. Висловлювалась думка, що вихованці повинні перебувати у виправному закладі стільки часу, скільки необхідно, щоб одержати початкову освіту. Вихователі Чернігівського виправного притулку вважали необхідним розширити обсяг курсу до програми народних училищ [254, 7]. Крім того, підлітки оволодівали ремеслами та навичками землеробства [164, 8]. Передбачалось, що вихованець у майбутньому зможе забезпечити себе матеріально. Зрозуміло, що тільки у такому випадку він буде жити чесно, не стане рецидивістом. У притулках готували фахівців різних ремісничих спеціальностей – слюсарів, токарів, столярів, теслярів, різб'ярів, мулярів, ткачів, чоботарів, шевців. Кожен вихованець міг вибрати те ремесло, яке йому подобається. З педагогічної точки зору визнавалось бажаним надавати вихованцям повну свободу у цьому відношенні [100, 182]. З'їзд працівників виправних колоній прийняв рішення про необхідність займатися і землеробством, тому що селянська праця позитивно впливає на дітей, є засобом фізичного і морального виховання. Так, у 1914 р. вихованцями Чернігівського виправного закладу було вирощено зернових та овочевих культур більше ніж на 2 500 крб. Садівництво не приносило прибутків, а, перш за все, було предметом вивчення. Планувалося, що деякі вихованці у майбутньому стануть професійними садівниками. Притулок мав 125 десятин лісових насаджень. Діти стежили за порядком у лісі,

садили молоді дерева, тому важливе місце у діяльності притулку займало екологічне виховання. Вихованці колонії утримували коней, корів, свиней, овець, індиків, качок, курей. У притулку діяли цегельна та миловарна майстерні [254, 7]. Майстер-гончар, який працював з вихованцями, прагнув зробити виробництво глиняного посуду не тільки ремеслом, а і мистецтвом. Хлопчики цікавилися гончарством, і деякі з них могли створити високомайстерні художні вироби із глини. Вихованці виготовляли ложки, інший дерев'яний посуд, взуття, швейні вироби.

Завдяки такій організації побуту колоністів, робота по господарству відіграла роль найважливішого засобу виховання. Праця була головним змістом життя підлітків, які потрапили у притулок. Кожен хлопчик мав свої визначені заняття. Крім того, діти призначалися черговими на кухні, у спальні, лікарні та бібліотеці. Під час чергування вони несли відповідальність за майно, самостійно виконували покладені на них обов'язки. Хлопчики ходили у місто з різними дорученнями, наприклад, самостійно сплачували рахунки у магазинах, отримували гроші на пошті та у замовників. Взагалі, довіра була одним із принципів виховання підлітків. Багатьом вихованцям дозволялося в нічний час пасти коней, охороняти сад, оранжерею, ліс. Через руки колишніх злочинців кожного місяця проходило близько 600 крб. Але працівники колонії повідомляли земським діячам, котрі займалися цими справами, що не було жодного випадку втечі з грошима або витрати громадських коштів. Під час свят, коли підлітки користувалися певною свободою, не траплялося випадків хуліганства або інших непорозумінь. Вихованці брали участь у торгівлі на міському базарі, проявляли активну діяльність під час ярмарок, що влаштовувались у Чернігові, і, в основному, виправдовували довіру своїх вихователів.

Навчання відбувалося незалежно від цих занять. Вільний час, якого, очевидно, було небагато, вихованці присвячували читанню, писали листи, грали у шахи, займалися музикою (грою на балалайках та гітарах).

Таку систему виховання, провідною рисою якої є надання вихованцям певної свободи, називали “шкільною” або “системою вільного виховання”. Педагоги, які працювали у Чернігівському притулку, доводили її перевагу перед так званою “сімейною системою”, сутність якої полягала у моральному впливові вихователів на вихованців (вона застосовувалася у Київському виправному притулку). Важливими принципами шкільної системи виховання є формування вольових якостей підлітків, вивчення життєвого досвіду інших людей, власний приклад педагогів, самостійність, ініціативність хлопчиків, довіра до них [254, 6]. Вихователі визнавали необхідним сформуванню у підлітків певні звички, переконання, традиції, розуміння загальних принципів моралі та чесного трудового життя.

Важливим засобом виховання дітей та підлітків, схильних до правопорушень, визнавалась бесіда. Причому виділялось декілька її різновидів: систематичні, планові, випадкові з приводу якоїсь події у житті установи.

Значна увага приділялась релігійному вихованню. Педагоги читали підліткам уривки із Євангелія, особливо Нагорну проповідь [100, 184].

Більшість виховних установ вважали необхідним сформуванню у дітей правильну уяву про особисту та приватну власність як результат праці, повагу до свого та чужого майна.

Ще одним напрямком діяльності, якому відводилось належне місце у виправних притулках, було етичне виховання. У деяких установах педагоги зверталися до вихованців на “Ви”, намагалися бути ввічливими, тому що ввічливість засновується на повазі до особистості, вона допомагає розвинути почуття власної гідності. Обов’язковим наслідком цього є формування доброї поведінки.

Члени педагогічного колективу виправної колонії використовували різні засоби заохочення вихованців. Наприклад, тим, хто захоплювався філателією, дарували марки. Могутнім засобом заохочення вважались відпустки, завдяки яким підтримувався зв’язок між вихованцями та їхніми рідними. Відпустки переконували підлітків, що вони живуть не в тюрмі, а у виховному закладі,

привчали їх до майбутнього життя за межами колонії. Законом були встановлені триденні відпустки [100, 186].

Як відмічали сучасники, засоби покарання дітей та підлітків, які жили у виховному притулку, були досить гуманними. Закон забороняв використовувати фізичні покарання, позбавляти вихованців продуктів харчування, поміщати їх у карцер [100, 187]. Прогресивні педагоги визнавали, що покарання повинно застосовуватись тільки тоді, коли всі інші засоби впливу вичерпані. У кожному окремому випадку необхідно вияснити мотиви поганого вчинку, чи був він навмисним та усвідомленим. Покарання не повинні мати характер помсти, не бути масовими та дуже поширеними.

Болючим питанням усіх виправно-виховних установ було попередження тютюнопаління. Вихованцям пояснювали шкідливість цієї звички. Деякі педагоги висловлювали думку про тимчасовий дозвіл тютюнопаління і навіть пропонували видавати бажаним порції тютюну. Кожному вихованцю надавався вибір: курити або ні. Як зазначали працівники адміністрації притулку, така система не сприяла розповсюдженню тютюнопаління взагалі, але позбавляла вихованців необхідності удаватися до брехні, красти тютюн або гроші на нього [100, 188].

Найбільш негативним явищем, яке в значній мірі дезорганізувало життя притулку, були втечі. Їх причини можна поділити на дві групи:

1) Психофізичні особливості вихованця (небажання працювати, мати постійне місце проживання);

2) Причини, що полягають у недосконалому законодавчих актів про неповнолітніх злочинців (судове переслідування, тимчасове перебування у поліцейських ділянках та тюрмах, недоліки у роботі виховного притулку, невдалий підбір педагогічних кадрів).

Для попередження втеч пропонувалось ввести психолого-педагогічні спостереження за вихованцями, що повинно було б позитивно вплинути на формування їх поведінки. Одним із засобів боротьби із втечами вважалися відпустки та побачення з рідними [254, 7].

Згідно з спільним визнанням юристів та педагогічних працівників виправно-виховних закладів звичайний суд негативно впливав на дітей або підлітків, які скоїли злочин. Тому на початку ХХ ст. існували спеціальні суди для неповнолітніх, які мали опікунський характер. В загальних рисах схема діяльності цього суду така: скарга або поліцейський протокол передавались одному із опікунів дитячого суду; він збирав попередні відомості про дитину, її батьків, сімейні стосунки, матеріальне становище і т.д. (з цією метою існувала спеціальна розгорнута програма). Коли необхідна інформація була повністю зібрана, справа призначалась для слухання у суді. На суд викликався неповнолітній, його батьки, свідки. Суддя спільно з судовими опікунами та батьками обирали оптимальні засоби для виправлення поведінки дитини чи підлітка. Дуже часто неповнолітніх залишали на свободі під наглядом опікуна. Якщо протягом 6-8 місяців вони не скоювали злочинів, мали добру поведінку, їх звільняли з-під нагляду. У випадку, коли неповнолітній продовжував порушувати норми громадського життя, зберігав схильність до скоєння злочинів, рішенням суду його направляли у виправно-виховний заклад [100, 192]. Необхідно зазначити, що спеціальні дитячі суди існували не у всіх містах Російської імперії.

Педагоги та юристи звертали увагу на те, що навіть короткочасне перебування у поліцейській ділянці або тюрмі негативно впливає на дитину. Тому згідно з “Положенням про виправно-виховні установи” від 19 квітня 1909 р. неповнолітні під час слідства та на шляху до виправних притулків повинні знаходитись окремо від дорослих злочинців. На практиці ця вимога часто порушувалась [100, 193].

Зрозуміло, що у притулок поміщали дітей різного віку, з різним рівнем освіти і, головне, різних за ступенем “зіпсованості”. Із 174 вихованців Чернігівського виправного притулку, які перебували тут у 1914 р., 158 здійснили крадіжки, 4 – вбивства, 3 – зґвалтування, 4 підпалили чуже майно, 5 не мали постійного місця проживання. Більшість з них – 119 були вихідцями із селянських сімей, 27 проживали у містах, інші походили із дворянського або

козацького стану [254, 7]. Вихователі повідомляли, що 20% вихованців не потребують виключних засобів для їх виправлення; 60% складають групу дітей, які вимагають перевиховання та адаптації до умов нормального життя; ще 20% – це неповнолітні, які скоїли злочин не вперше і, тому з ними працювати найважче [254, 7]. А відтак застосовувати до цих різних категорій однакові засоби виховання неможливо. Необхідно мати індивідуальний диференційований підхід не тільки до кожної групи, а навіть і до окремого вихованця.

Щоб виправне виховання досягло своєї мети, піклування про неповнолітніх необхідно не припиняти і після виходу їх з притулку. В одній із статей “Положення” говориться, що вихованці повинні знаходитись під опікою виправних притулків протягом трьох років після виходу з них. Це був чи не найважчий обов’язок працівників виховних установ. І вони далеко небездоганно виконували його. Про долю багатьох звільнених юнаків та дівчат нічого не було відомо. В основному, допомога звільненим полягала у наданні одягу, взуття, ремісничих інструментів, грошей. Адміністрація притулку не мала можливості знайти роботу для своїх колишніх вихованців. Найчастіше їх намагалися відправити на батьківщину під нагляд батьків, родичів або опікунів [100, 190].

Про результати діяльності виправних закладів говорять такі цифри. Близько 20% колишніх вихованців цих установ повторно здійснювали злочини. На початку ХХ ст. у всіх виховних притулках Росії могло знаходитися біля 2000 хлопчиків та дівчат. Це становило 1/5 частину всіх засуджених у віці 10 – 17 років, інші потрапляли на порівняно короткі терміни у тюрми, де вони піддавались покаранню, а не виховувались [66, 101 – 102].

В цілому, позитивний історичний досвід функціонування установ, що існували в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. та сприяли соціалізації і ресоціалізації дітей і підлітків, схильних до правопорушень, безперечно заслуговує на увагу з боку спеціалістів – педагогів, соціальних

працівників, психологів, юристів, які опікуються проблемами профілактики дитячої злочинності у сучасному суспільстві.

Організація дозвілля дітей була однією з найважливіших складових соціально-педагогічної діяльності. Особливо це стосувалося роботи з бездоглядними селянськими дітьми (дошкільниками та молодшими школярами) влітку. Ця справа здійснювалась шляхом влаштування в селах тимчасових дитячих притулків на кошти земства за участю народних вчителів, які організовували у своїх школах або інших приміщеннях заняття з дітьми. Доцільність діяльності таких закладів була очевидною: перебування у тимчасовому притулку позитивно впливало на хлопчиків та дівчаток, які ставали більш дисциплінованими, коректними у порівнянні з дітьми, які закінчили звичайну початкову школу [20, 168].

На початку ХХ ст. існували різні дозвіллі дитячі організації: тимчасові літні притулки (табори) для селянських дітей; літні колонії-дачі для міських школярів [311, 22 – 29]; дитячі садки (постійно діючі або тимчасові, на період сільськогосподарських робіт); будинки для відпочинку та праці дітей, які фінансувалися за рахунок приватних коштів або благодійних організацій, дитячі майданчики у великих містах. Літні тимчасові притулки фактично були різновидом дитячих садків з подовженим днем перебування вихованців. Дозвіллі заклади, що знаходилися у селах та повітових містечках, поєднували у собі риси дитячих садків та літніх таборів.

Загально визнаним у сфері позашкільного виховання та організації дозвілля дітей і підлітків на початку ХХ ст. був авторитет відомого російського педагога С.Шацького. Його досвід вивчали й українські колеги. У 1915 р. у Києві відбулося засідання представників українських губерній, які опікувалися проблемами створення та функціонування тимчасових дитячих притулків, куди був запрошений і С.Шацький. Він детально розповів про діяльність організованого ним Будинку для дітей у Москві, що називався “Дитячий відпочинок і праця”. С.Шацький познайомив учасників засідання з принципами, що були покладені в основу діючих у Московській губернії

тимчасових дитячих притулків [128, 70 – 71]. Соціальна педагогіка С.Шацького була спрямована на розвиток дитячої ініціативи, поваги до праці, колективізму [14, 196 – 198]. Завданнями товариства “Дитячий відпочинок і праця” визнавалися організація культурно-виховної роботи серед підростаючого покоління шляхом розвитку творчих здібностей та різнобічних інтересів дітей [257, 283, 292]. Після обговорення основні принципи, викладені С.Шацьким, були схвалені учасниками засідання. Було вирішено визнати пріоритет трудового виховання у подібних дитячих установах [128, 70 – 71].

Найбільшу активність в організації літніх дитячих притулків виявило Полтавське губернське земство. Усього у Полтавській губернії у 1897 р. працював 151 дитячий садок (у тому числі й постійно діючі) [200, 44 – 45]. У Золотоніському, Переяславському та Миргородському повітах учителі-організатори цих установ отримували плату 20 – 25 крб. за місяць. У Полтавському, Прилуцькому, Кобеляцькому, Лубенському, Кременчуцькому, Хорольському, Лохвицькому, Гадяцькому та Пирятинському повітах більшість педагогів безкоштовно взяли на себе ці обов’язки [86, 223]. Полтавське губернське земство не надавало ніяких регламентацій щодо діяльності літніх дитячих притулків. Але всі вони діяли за подібними програмами: організація харчування, формування гігієнічних навичок та звичок, релігійне виховання, ігрова діяльність, читання книжок, проведення різноманітних бесід.

С.Русова надавала теоретичні поради щодо виховання дітей дошкільного віку у дитячих садках та тимчасових притулках. Вона вважала за необхідне розвивати їхні індивідуальні здібності, мислення, стимулювати дитячу фантазію. Педагог повинен цінувати оригінальну думку дитини, придивлятися до кожного окремого вихованця. Одним із головних засобів виховання дошкільників та молодших школярів визнавалася рідна мова [200, 46 – 49].

Отже, завдяки коштам та зусиллям земств здійснювалася соціально-педагогічна підтримка селянських дітей шляхом організації їхнього дозвілля, відпочинку, розвитку певних інтересів та здібностей.

Соціально-педагогічна діяльність земських органів місцевого самоврядування активізувалася у зв'язку з початком Першої світової війни. З одного боку, це було зумовлено відповідними державними постановами, а з іншого – викликано потребами життя: збільшилася кількість дітей, яким необхідно було надати допомогу, з'явилися їх нові категорії (діти загиблих або скалічених воїнів, діти фронтовиків, діти-біженці). З початком військових дій з'їзд представників губернських земств заснував Всеросійський земський союз – організацію, що займалася саме наданням допомоги тим категоріям населення, які її потребують [177, 47].

7 липня 1915 р. було видане Положення про землеробські притулки для дітей скалічених та загиблих воїнів, яке передбачало створення спеціальних закладів для опіки, трудового навчання та виховання дітей віком до 17 років, постраждалих внаслідок Першої світової війни. Землеробські притулки влаштовувалися і утримувалися на кошти земських та міських органів самоврядування, монастирів, церковних приходів, благодійних організацій або приватних осіб. Земства були покликані сприяти діяльності землеробських притулків навіть у тому випадку, якщо їх засновниками ставали інші установи або організації [165, 1 – 2]. Така форма соціально-педагогічної підтримки вважалася найкращою, тому що діти залишалися у звичайному для них середовищі, близькому до природи та селянського побуту, засвоюючи навички ведення сільського господарства та вивчаючи ремесла [55, 12].

У 1916 р. у м. Новозибкові Чернігівської губернії відбувся земський з'їзд з питань народної освіти. Вчителька Климентьєва виступила з доповіддю про влаштування ясел для дітей, чиї батьки знаходяться на фронті. З'їзд визнав необхідним організувати ясла для солдатських дітей віком від 2 років. Була висловлена думка, що у кожній групі не повинно бути більше 40 вихованців [234, 10].

Земства проводили й інші заходи, що надавали соціально-педагогічну підтримку дітям воїнів. Чернігівське губернське земство призначило стипендії у різних навчальних закладах для дітей-сиріт кавалерів ордену Св. Георгія [57,

24]. Прилуцьке повітове земство Полтавської губернії організувало у січні 1915 р. художню виставку з метою збору коштів на користь дітей убитих та скалічених воїнів повіту.

Земства звертали увагу і на необхідність особливого піклування про дітей-біженців. Першочерговими визнавалися заходи з організації їх харчування [56, 3]. Взагалі, Міністерство народної освіти у 1915 р. визнало бажаним влаштувати у початкових народних училищах гарячі сніданки за рахунок повітових земств та благодійних коштів [151, 5 – 6]. Ці заходи пов'язувалися з тим, що матеріальне становище більшості сімей значно погіршилося з початком війни [122, 53 – 54].

Згідно із законом від 25 червня 1912 р. призначалися державні пенсії вдовам та сиротам воїнів [56, 4].

Основним недоліком соціально-педагогічних заходів, що проводилися після початку Першої світової війни можна вважати їх недостатнє фінансування, тому що державний та місцевий бюджети були підпорядковані військовим потребам.

Дослідники історії соціально-педагогічної роботи висловлюють думку, що сам факт існування земського самоуправління сприяв розвитку засобів соціального піклування. Заклади місцевого самоуправління взяли на себе забезпечення тих сфер життєдіяльності, які виявилися непосильними для адміністративно-бюрократичних структур влади [177, 30]. З діяльністю земських органів самоврядування пов'язані значні кроки в організації соціально-педагогічного захисту дітей та підлітків. Завдяки їм було введено в широку практику безкоштовне навчання, призначення стипендій, організація допомоги дітям-сиротам. Уряд звертав увагу на влаштування закладів опіки дітей-сиріт у столичних або інших великих містах. Кількість подібних установ до середини XIX ст. у цілому у Російській імперії, була невеликою, тому більшість дітей, які потребували соціальної допомоги, її не отримували. Крім того, соціальна допомога дітям була представлена благодійністю, що носила переважно приватний характер. Роль держави у вирішенні цих питань була

незначною. Після введення земського самоврядування поступово починає формуватися соціальна політика, атрибутами якої стали: планування заходів соціальної підтримки, вишукування необхідних для цього ресурсів, створення відповідних закладів [236, 39]. Саме у другій половині XIX – на початку XX ст. у результаті діяльності земств відбувається процес становлення системи соціально-педагогічної підтримки дітей та підлітків. Про це свідчать такі факти:

1) діяльність земств була спрямована на забезпечення реалізації прав дитини на нормальне існування, отримання освіти, незважаючи на несприятливі зовнішні обставини, що склалися у житті;

2) земська діяльність щодо надання соціально-педагогічної допомоги охоплювала різні категорії дітей та включала у себе широкий спектр соціальних послуг, спрямованих на захист їх інтересів;

3) більшість соціально-педагогічних заходів були регулярними, мали, хоча б і мінімальне організаційне та фінансове забезпечення;

4) існувала мережа закладів, що створювалися або фінансувалися (хоча б частково) земствами і здійснювали певну соціально-педагогічну підтримку дітей (народні школи, професійні училища, сирітські будинки, виправні притулки, навчальні установи для дітей з вадами розвитку);

5) соціально-педагогічна діяльність земств була не випадковою, а здійснювалася відповідно до законодавства Російською імперією (Положення про земські установи 1864 р.), хоча фахівці і зазначали недосконалість правового урегулювання питань соціальної опіки.

Висновки до розділу 2

На основі проведеного історико-педагогічного аналізу розвитку соціально-педагогічної підтримки дітей земськими органами місцевого управління в Україні у другому розділі зроблено спробу відтворення цілісної структури соціально-педагогічної діяльності земств, об'єктами якої ставали

селянські діти, діти, позбавлені батьківського піклування, та діти, які скоїли правопорушення. Форми соціально-педагогічної підтримки цих груп дітей земствами були різні: від епізодичної участі у тих чи інших заходах до створення постійнодіючих установ, що мали за мету навчання та виховання тих категорій підростаючого покоління, які потребували захисту.

Провідну роль у здійсненні соціально-педагогічної підтримки дітей відігравали земські школи як такий тип освітньо-виховних установ, що найбільше відповідав одночасно потребам розвитку окремої особистості та вимогам суспільного життя. У наукових дослідженнях відомих вітчизняних педагогів Б.Грінченка, М.Корфа, К.Ушинського розглядалися теоретико-методичні засади діяльності земських загальних та професійних навчальних закладів, зокрема, ті аспекти, що впливали на соціалізацію учнів, становлення їх як повноправних членів суспільства. Слід зазначити, що необхідною умовою здійснення соціально-педагогічної підтримки дітей вони вважали рідну мову, засоби національного виховання. Специфіка змісту освіти у навчально-виховних закладах, що знаходилися під патронатом земств, полягала у тому, що програми складалися за принципом раціоналізму і носили здебільшого практичний характер.

Діти, позбавлені батьківського піклування, утримувалися земствами і виховувалися у притулках або прийомних сім'ях. Система опіки дітей-сиріт обов'язково включала матеріальне утримання, освіту та виховання, а також піклування про подальшу долю після виходу з притулку чи прийомної сім'ї.

Виправне виховання як єдиний доцільний засіб щодо дітей, які скоїли правопорушення або були схильні до цього, спрямовувалося на корекцію вад поведінки, створення особливих педагогічних умов, що сприяли формуванню особистості, й реалізовувалося у рамках діяльності ремісничо-сільськогосподарських виправних притулків.

У виховних установах (будинках для дітей-сиріт, виправних притулках), що організовувалися і утримувалися, хоча б і частково, за рахунок місцевого самоврядування, пріоритетними вважалися такі напрямки виховання, як

трудове і моральне, що забезпечувало формування тих якостей особистості, які найбільше відповідали рівню розвитку суспільних відносин, сприяло адаптації до соціального середовища.

Завдяки науковим розробкам С.Русової, Т.Шацького доведена необхідність організації дозвілля дітей, що позитивно впливало на їх виховання, соціалізацію і загалом здійснення соціально-педагогічної підтримки. Земства як прогресивні на той час суспільні інститути брали активну участь в організації дитячих майданчиків, тимчасових притулків, літніх таборів.

Загалом, соціально-педагогічна діяльність земств свідчить про становлення у другій половині XIX – на початку XX ст. державної системи соціально-педагогічної підтримки дітей, які потребували захисту, що здійснювалася на рівні органів місцевого управління.

Основний зміст другого розділу викладений у таких публікаціях: 271; 272; 273; 274; 275.

РОЗДІЛ 3

РОЗВИТОК ГРОМАДСЬКОЇ ТА ПРИВАТНОЇ ІНІЦІАТИВИ У ГАЛУЗІ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ ДІТЕЙ

3.1. Православна церква як суб'єкт соціально-педагогічної діяльності

Істотну роль у плані соціально-педагогічної підтримки відіграла Православна церква. Діяльність Православної церкви щодо соціально-педагогічної підтримки дітей у другій половині XIX – на початку XX ст. мала таку структуру: 1) поширення освіти, просвітницька робота серед дітей та молоді; 2) функціонування приходських та єпархіальних попечительств, а також діяльність православних об'єднань (братств, товариств, союзів) у галузі виховання підростаючого покоління; 3) створення при монастирях дитячих притулків, гуртожитків, де діти мали достатнє утримання, одержували певну освіту та виховання.

Православна церква, як і земства, зосереджувала головну увагу на освітній діяльності, тобто вирішувала соціальні завдання щодо поширення різноманітних знань серед населення (створення церковно-приходських шкіл, шкіл грамоти, проведення публічних бесід та читань, що сприяло підвищенню освітнього рівня народу). Важливим об'єктом, на який була спрямована соціально-педагогічна діяльність Православної церкви, були діти, позбавлені батьківського піклування. Ця робота здійснювалася єпархіальними та приходськими попечительствами, а також монастирями, де знаходили притулок і відповідне виховання діти-сироти. (Див. Додаток Г). Щоправда, прогресивні служителі церкви добре розуміли необхідність надання соціально-педагогічної допомоги й іншим категоріям неповнолітніх: глухонімих та сліпим дітям, дітям з вадами інтелектуального розвитку, підліткам, схильним до правопорушень. Але ці завдання не завжди реалізовувались, здебільшого вони знаходилися на рівні теоретичних розробок. Так, у 1912 р. Синод заявив, що духовенство може допомогти у вирішенні проблем неповнолітніх правопорушників шляхом

створення закладів виправного виховання при монастирях, запровадження стипендій для таких дітей, збором коштів для них.

На відміну від земств, що з'явилися на Лівобережній Україні у 1865 р., а на Правобережжі – у 1906 р., благодійність, допомога бідним з боку Православної церкви мали глибокі історичні традиції, сформовані протягом багатьох століть. А відтак, для соціально-педагогічної діяльності церкви був характерний принцип консерватизму. Незважаючи на трансформації суспільного життя, що відбувалися у другій половині XIX ст., помітних змін у системі соціально-педагогічної підтримки дітей з боку церкви у цей час, на жаль, не було (крім певної активізації такої діяльності). Зокрема, в освітніх закладах, підпорядкованих Православній церкві, застосовувалися застарілі принципи та методи навчання, заборонялися передові на той час підручники, наприклад, “Рідне слово” К.Ушинського [48, 363]. Якщо у навчальних закладах, притулках, дозвіллевих установах, котрі знаходилися під патронатом земств, приділялась увага різним напрямкам соціального виховання (трудовому, моральному, екологічному, естетичному, фізичному, патріотичному і навіть національному), то у церковноприходських школах та у притулках, що створювалися при монастирях, пріоритетним вважалося релігійно-моральне виховання, іноді велася робота щодо формування патріотичних поглядів, але без урахування національних почуттів українців. П.Каптерев підкреслював, що у церковноприходських школах людяність та національність відсуваються на задній план, а на перший – ставиться релігійність [68, 371]. Щоправда, православні братства та товариства, значна кількість яких з'явилася в Україні у кінці XIX – на початку XX ст., вбачали доцільність трудового виховання, а також вважали за необхідне вести діяльність щодо попередження алкоголізму та тютюнопаління серед підростаючого покоління.

Про недосконалу методику викладання багатьох предметів у церковно-приходських школах говорили передові педагоги, службовці Міністерств народної освіти і, навіть, представники Синоду. Український письменник і педагог П.Грабовський зазначав, що сільські священники, які виступають у ролі

педагогічного персоналу, не мають ніякого уявлення про педагогіку. Доводячи до відома попечителя Київського навчального округу інформацію про результати перевірки церковноприходської школи с. Шершівка Лубенського повіту, службовці Міністерства народної освіти заявили, що при такому способі навчання, котрий використовує місцевий учитель Хаборський, випускники школи через два-три роки після її закінчення все забувають. Крім того, під час екзамену учні цієї школи не могли переказати прочитаного, розв'язати просту задачу, не знали значення поширених церковнослов'янських слів. Цікаво, що сам учитель Хаборський розумів, що його методика навчання школярів є дуже відсталою, тому він не може дати їм добрі знання [285, 2].

А ось О.Кістяківський, який, по-перше, був сином сільського священика і як ніхто інший знав, що таке школа при церкві, які у ній методи і рівень викладання, що вона дає сільській дитині, а, по-друге, сам мав досвід педагогічної роботи у глибинці, написав статтю “Чого і як навчати наш народ”, що вийшла у журналі “Основа”, підписана псевдонімом А.Городиський. Приводом до її написання послужив такий факт: кореспондент з м. Таращі повідомив на сторінках “Основи” про недоліки навчання у народних школах Малоросії [161, 44 – 45]. Ілюструючи статтю прикладами із життя сільських шкіл, О.Кістяківський іронізував над обмеженістю дячків, недоучених семінаристів, які навчали дітей. Але він не звинувачував їх, навпаки, чудово знаючи їхнє нелегке життя, О.Кістяківський писав про них з повним розумінням та щирим співчуттям: бідні, зайняті пошуками шматка хліба, обтяжені церковними обов'язками та господарством. Він вбачав біду приходських шкіл у чужій і незрозумілій мові викладання, недосконалих методах навчання, неосвічених вчителів, підручниках, написаних чужою мовою. О.Кістяківський навів конкретні приклади, почуті у школах Полтавської губернії: найкращі учні не могли цілковито зрозуміти і передати прочитане великоруською мовою. Висновок автора чіткий і доволі різкий: навчання українського населення російською мовою – обставина, що

уповільнює розповсюдження грамотності, більше того, саму грамотність робить некорисною, а то й шкідливою [161, 45].

Діячі Київської єпархіальної училищної ради критикували Т.Лубенця, який запропонував підходити до вивчення російської мови у початковій школі як до іноземної: поступово переходити від простих до складних понять, використовувати на уроках пояснення українською мовою [89, 39 – 46]. Цікаво, що, зокрема, у школах Волині учні краще читали давньослов'янською мовою, ніж російською, хоча навчання всюди починалося з російської грамоти [65, 299].

Незважаючи на безліч недоліків, що були притаманні внутрішньому життю церковнопарафіяльних шкіл, вони відігравали позитивну роль у процесі соціально-педагогічної підтримки дітей, тому що вони виховали не одне покоління українських селян, дали їм початкову освіту, сприяли формуванню їхньої культури й духовності, озброїли їх теоретичними і практичними знаннями, що були корисними у житті, відповідали суспільним потребам, виступали позитивним чинником соціалізації особистості. Сам факт їхнього розповсюдження та діяльності був дуже помітний в історії українського шкільництва [12, 51]. Згідно з “Правилами про церковноприходські школи”, затвердженими у 1884 р., ці навчальні заклади могли бути однокласними і двокласними. В однокласних школах курс навчання тривав три роки, а у двокласних – чотири. Термін навчання у школах грамоти становив два роки. Домашні селянські школи грамоти відкривалися з дозволу місцевих священиків у невеликих селах, віддалених від інших населених пунктів. Навчання у них велося за спрощеною програмою. Тільки у Подільській губернії у 1861 р. школи грамоти відвідували 28 тисяч школярів, у тому числі і дівчат, заняття для яких проводилися здебільшого дружинами та доньками місцевих священиків [113, 270]. Відповідно до “Положення про церковні школи відомства Православного сповідання”, прийнятого у 1902 р., їхньою метою визнавалося розповсюдження освіти у дусі православної віри [150, 103]. До церковнопарафіяльних шкіл приймали дітей з 8-річного віку. Там вивчали такі

предмети: Закон Божий, церковний спів, церковнослов'янська грамота, письмо, початкова арифметика, російська мова, рукоділля (для дівчаток) [12, 48]. Для хлопчиків організовувалося вивчення ремесел: столярного, слюсарного, палітурного [14, 158]. Свого розквіту церковні школи Російської імперії досягли на початку ХХ ст. У 1908 р. їх нараховувалося близько 43 тис. Кількість дітей, які в них навчалися, становила майже 2 млн. Найбільше церковних шкіл в Україні діяло у неземських губерніях: Подільській, Київській, Волинській. Із земських губерній церковні школи були особливо розповсюджені у Полтавській губернії [150, 103].

Прогресивні ідеї навчання, виховання, соціально-педагогічної допомоги селянським дітям проникали у життя церковноприходських шкіл, домінуюча більшість яких (близько 95%) знаходилася у селах. Провідну роль у цьому процесі відігравали учителі, хоча, слід зауважити, що вони були досить різні за рівнем підготовки. Так, у Волинській єпархії у 1892 – 1893 навчальному році на посадах вчителів працювали 26 священників, 22 диякони, 149 псаломщиків, 70 випускників духовних семінарій, 200 осіб, які склали учительський екзамен. Водночас 614 викладачів не мали вчительського звання й освітнього цензу. Селяни більше симпатизували учителям-чоловікам, бо вони забезпечували добру дисципліну, а діти більше любили вчительок-жінок, вбачаючи в них свою другу маму. До того ж учительки були добросовіснішими, працьовитішими [12, 49]. Загалом, відповідно до “Правил про церковноприходські школи” вчителями в них могли бути місцеві священники або інші члени причту, а також спеціально призначені особи – випускники семінарій та єпархіальних жіночих училищ [111, 748 – 749].

У журналі “Церковноприходська школа” було сформульовано модель учителя. Він повинен знати свою справу, бути правдивим, тактовним, наполегливим, любити дітей, не принижувати їх. Однією з вимог до вчителя була релігійність. Матеріальне становище учителів церковних шкіл було досить важким. Але на свою мізерну платню вони часто купували підручники, посібники для школи [12, 50].

У відомостях Полтавської губернської училищної ради значилося, що у Прилуцькому повіті у 1870 – 1871 навчальному році 41 священник і 1 диякон викладали всі предмети (не тільки Закон Божий), не отримуючи заробітної плати за це. Таких викладачів, які працювали безкоштовно, у Миргородському повіті було 2, у Гадяцькому – 4, у Костянтиноградському – 5, у Зеньківському – 10, у Хорольському – 18, у Кобеляцькому – 33. Крім того, вони за власні кошти купували опалення для шкіл, наймали прибиральниць. Представники духовенства віддавали власні будинки з метою влаштування у них шкіл або своїм коштом будували нові споруди [140, 747 – 750]. Священик с. Кохавка Херсонської єпархії, жителі якого не хотіли збирати гроші на будівництво школи, збудував її власним коштом, переконав селян у необхідності навчання їхніх дітей [65, 366 – 368].

Важливо, що вчителів цікавили засоби формування уваги учнів, розвитку їхнього мислення. Вчитель О.Стаховський розповідав, що для того, щоб учні були уважними, необхідно задовольняти їхню природну допитливість, проводити бесіди з ними, відповідати на запитання дітей. Він підкреслював, що з метою формування уваги школярів, викладання навчальних предметів повинно бути енергійним, цікавим, доступним. Обов'язковим компонентом педагогічної діяльності О.Стаховський називав і любов до дітей [229, 201 – 203, 389 – 391].

Водночас служителі церкви часто дбали про підготовку дітей селян до праці. Так, улітку 1887 р. у Києві було влаштовано педагогічні курси церковного співу та ручної праці. Їх слухачами стали 148 учителів парафіяльних шкіл Київської губернії [65, 48]. У Катеринославі та Одесі влітку 1891 р. для педагогів були організовані курси садівництва [65, 173]. Це мало важливе соціальне значення, тому що додаткові знання давали учням можливість заробітку у майбутньому, могли стати корисними при створенні чи удосконаленні власного господарства, сприяли формуванню їхньої екологічної культури.

Слід зауважити, що при підготовці вчителя серйозна увага зверталася на професіоналізацію підготовки навчального процесу. Так, у Чернігівській семінарії, випускники якої часто ставали вчителями церковноприходських шкіл, викладалася психологія. Викладач психології Ф.Дмитрієвський, зокрема, знайомив студентів з педагогічними ідеями К.Ушинського, звертав їхню увагу на можливості виховання та розвитку школярів за допомогою гри [36, 469 – 474].

У журналі “Церковноприходська школа” містилися рекомендації про те, як забезпечити дисципліну учнів та використовувати різні засоби впливу на них. Слід зауважити, що все це психологічно вмотивовано. Хіба не актуально звучать такі слова: “Із 10 ударів, що робить учитель учневі, 9 заслуговує він сам”? Особливо застерігалися вчителі від здійснення покарань учнів. Наприклад, не дозволялося позбавляти учнів перерви, обіду, ставити їх на коліна, виганяти у коридор під час уроку, бити і тягати за вуха [12, 50]. Як зазначалося в одній із журнальних статей, небезпека покарання посилювалася тим, що вчитель має справу з дітьми – особами юридично і фізично незахищеними, послабленими голодом та непосильною працею. Автор статті М.Горбов закликав, щоб педагоги пам’ятали про це [28, 15]. Передбачалося, що саме вчитель має стати захисником соціальних прав дитини, сприяти її соціалізації, реалізації її здібностей, розвитку особистості.

Здобуття освіти мало й соціальне значення. Освічена людина ставала корисним членом суспільства, легко адаптувалася до умов життя. Зокрема тому, у деяких селах, наприклад Рашевка та Сміла Полтавської губернії, протягом усього року не припинялося навчання дітей у церковноприходських школах [140, 753].

Як і до земських шкіл, до церковнопарафіяльних – селяни ставилися неоднозначно: одні з розумінням, інші – негативно. Завданням духовенства було переконувати парафіян у необхідності навчання. У 1898 р. під час відкриття надзвичайної Училищної Ради при Синоді обер-прокурор К.Побєдоносцев виступив з промовою, в якій назвав церковнопарафіяльні

школи новою ерою у духовній освіті Росії. Він наголосив на взаємозв'язку навчання та виховання, єдності розумового і морального розвитку й закликав не зводити навчання до заучування правил, а також боротися з формалізмом. Крім того, багато добрих слів було сказано на адресу вчителів, які навіть у холодних приміщеннях шкіл теплом своїх сердець зігрівали дітей [12, 50].

Селяни просили учителів-священиків, щоб вони навчили дітей молитися Богу; правильно вираховувати, скільки податків необхідно сплатити; роз'яснили сутність різних марновірств, що наповнювали їхнє життя [132, 12 – 13]. Отже, навчання у церковнопарафіяльних школах забезпечувало різнобічну підготовку до життя. Так, у школах Київської єпархії активно впроваджувалося вивчення шовківництва. Провідниками розповсюдження таких знань стали вчителі шкіл с. Степанці Канівського повіту В.Шимановський, с. Черняхів Київського повіту І.Мартинівський та с. Велика Мотовилівка Васильківського повіту І.Небибайлюк. У їхніх школах за помірну плату продавалися шовкопрядильні верстати, вони приймали на безкоштовне навчання цьому ремеслу дітей старших 12 років з інших населених пунктів [260, 889 – 890].

Вчителі та учні церковнопарафіяльних шкіл займалися садівництвом та квіткарством. У 1894 р. вийшло спеціальне розпорядження Міністра народної освіти щодо розведення садів та городів при початкових школах [252, 65 – 66]. Це мало велике виховне і суспільне значення: екологічне виховання, озеленення населених пунктів.

Так, в Україні вивчали досвід роботи С.Рачинського, який разом з учнями розводив різні сорти полуниці та пропонував саджанці іншим школам. У пришкольному саду під яблунями його учні насаджували бобові та кормові культури [191, 275 – 276]. З метою естетичного виховання учнів педагог рекомендував займатися на шкільних ділянках квіткарством. Крім того, такі заняття сприяли вивченню природи рідного краю. Таким чином, реалізовувався принцип природовідповідності як один з принципів соціально-педагогічної діяльності.

С.Рачинський організував листування з учителями церковнопарафіяльних шкіл різних губерній, у тому числі й українських [63, 200]. Він наголошував на необхідності естетичного виховання селянських дітей, розвитку їхніх художніх смаків та вмінь [191, 106 – 107]. Педагог підкреслював провідну роль народної пісні, казки у процесі становлення особистості учня [191, 81]. Отже, акцентувалася увага на реалізації принципу культуровідповідності.

Слід зауважити, що С.Рачинський займався соціально-педагогічною терапією, він розробив педагогічну систему лікування від заїкання, яке було досить поширеною недугою серед селянських дітей. Його система була заснована на досягненнях у цій сфері американської лікарки та педагога Лей. Сутність лікувально-педагогічної системи С.Рачинського полягала у тому, що голосовим зв'язкам дитини, яка заїкається, необхідні регулярні гімнастичні вправи – декламування віршів та мелодійної прози; спочатку повільне, а потім у прискореному темпі. Педагог вважав, що церковна школа, де значна увага приділяється формуванню вміння виразного читання, є прекрасним місцем для позбавлення дитини від заїкання. Він закликав учителів, які мають учнів з такими мовними недоліками, приділяти їм достатню увагу у позаурочний час, займатися повільним читанням, подібним до співу пісні. С.Рачинський підкреслював, що для лікування дитини від заїкання, необхідно позбавити її страху, а відтак учитель повинен бути тактовним, уважним, мати рівну поведінку [191, 143 – 145].

У практику діяльності церковноприходських шкіл поступово входили і освітні та виховні екскурсії. Щоправда, вони здебільшого носили релігійний характер (типу паломництва), проте це не зменшувало їхнього розвивального впливу на школярів. Так, учні Ромашківщицької школи, що на Волині, відвідали Почаївську лавру [12, 50]. Учні школи грамоти с. Новий Ронськ Новозибківського повіту Чернігівської губернії на чолі із священником А.Бразіловичем здійснили паломництво до Кам'янського Успенського жіночого монастиря. Кожна дитина під час перебування у монастирі отримала подарунки: натільний хрестик та книгу “Описание монастыря и о

Новодворской иконе Божей Матери” [6, 789 – 791]. Священик та учителі Мошенської церковнопарафіяльної школи Черкаського повіту організували екскурсію до Києва. Безкоштовний проїзд їм забезпечило Товариство пароплавства по Дніпру. Екскурсанти протягом двох днів перебування у місті відвідали Поділ, Софійський собор, Золоті ворота, пам’ятник князю Володимирі. Школярі побували у типографії Лаври, де їм показали і пояснили весь процес книгодрукування. Керівники екскурсії висловили думку, що приємне враження від неї залишиться у дітей на все життя [65, 241 – 242]. Такі екскурсії мали велике виховне, освітнє та соціальне значення, сприяли духовному становленню особистостей учнів.

У вихідні та святкові дні у багатьох церковнопарафіяльних школах проводилися релігійно-моральні позакласні читання. Вони були різноманітні за змістом. Вибір теми читання, головним чином, зумовлювався подіями, річницями яких святкувалися у цей час. Під час читань діти знайомилися з географією та історією батьківщини та зарубіжних країн. Такі читання сприяли розширенню світогляду учнів, доповнювали їхні знання, отримані у школі, підвищували загальний рівень розвитку дітей.

Учителі церковноприходських шкіл дбали про організацію ранків та вечорів з приводу свят або інших подій. Зокрема, традиційним стало святкування Різдва з ялинкою, солодощами та подарунками для дітей [195, 96 – 99].

У церковноприходській школі містечка Воронеж Глухівського повіту під час масляниці був організований сімейний літературно-вокальний вечір. Школярі під керівництвом вчителів співали пісні, читали вірші. Завдяки благодійним грошовим внескам, які зробили жителі містечка, були куплені цукерки, пряники для дітей, котрі брали участь у концерті [96, 209 – 211].

Такі вечори сприяли налагодженню теплих стосунків між вчителями та учнями, зігрівали душі дітей, у житті яких свята були великою рідкістю, оскільки їм завжди не вистачало уваги з боку дорослих, створювали теплий психологічний клімат у шкільному колективі.

Нерідко учнів парафіяльних шкіл забезпечували їжею та одягом за рахунок церковних коштів та особистих внесків попечителів навчальних закладів. Наприклад, у церковноприходській школі с. Рубанка Конотопського повіту її попечителька, дружина місцевого предводителя дворянства Н.Рачинська на власні кошти у 1899 – 1900 навчальному році організувала обіди для учнів, забезпечувала найбільш бідних учнів одягом. При школах, у яких навчалися діти з різних населених пунктів, існували безкоштовні гуртожитки. Весь час, коли учні перебували у гуртожитку, вони знаходилися під безпосереднім наглядом педагогів, що сприяло наповненню новим змістом їхнього життя. Наприклад, у Чернігівській губернії такі гуртожитки були у сільських школах Глухівського, Конотопського, Ніжинського, Сосницького та Городнянського повітів. Щоправда, у 1899 – 1900 навчальному році їх було усього 6 [346, 1].

У гуртожитку Самсонієвської церковнопарафіяльної школи, що знаходилася поблизу Полтави біля так званої Швецької могили у 1888 – 1889 навчальному році проживало 22 учні. Після його добудови кількість місць збільшилася до 60. Частина учнів проживали у гуртожитку безкоштовно. Усі діти користувалися їдальнею, що діяла при школі. Між вихованцями та педагогами встановлювалися теплі стосунки: вчителі називали учнів по іменах, а не по прізвищах, як це було прийнято у більшості шкіл. При виконанні домашніх завдань учні поділялися на групи по 2 – 3 особи, які готували уроки разом, допомагали один одному. На думку учителів, це сприяло не лише кращому засвоєнню навчального матеріалу, а й встановленню дружніх взаємостосунків між школярами. У позаурочний час вихованці постійно включалися у різні види діяльності, зокрема вони займалися гімнастикою, садівництвом, городництвом, бджільництвом, працювали у палітурній майстерні, відвідували шкільну бібліотеку. За словами вчителів цієї школи, влаштовуючи такі заняття, вони брали до уваги думку К. Ушинського про шкідливість для дітей бути “без справи у руках, без думки у голові” [261, 283 – 292].

Як зазначали члени єпархіальної училищної ради, у школах, де існували гуртожитки, можна було з більшим успіхом виконувати завдання з виховання учнів. І як результат – школярі значно відрізнялися від своїх ровесників високим рівнем розумового і морального розвитку [148, 646 – 649]. Це мало і соціальне значення: у дітей формувалися вміння вести домашнє господарство, самостійність, відповідальність, повага до праці.

На думку сучасних дослідників С.Бричок, С.Гусева, після революційних подій 1905 р. ставлення до церковнопарафіяльних шкіл революційно настроєної інтелігенції було досить критичним. Це й зумовило те, що згодом замовчувалася їхня роль в історії шкільництва в Україні. Зокрема, Леся Українка, П.Грабовський досить гостро критикували шкільне життя, змальовували його убогість, бідність шкільних приміщень, відсутність підручників та посібників. Але вони визнавали самовіддану працю вчителів, які часто були провідниками наукових знань, передових суспільних ідей серед селян [12, 51].

У становленні та розвитку церковнопарафіяльних шкіл величезну роль відіграло духовенство, більшість представників якого по-справжньому сприяли успішній організації навчально-виховного процесу у цих школах та розширенню їхньої мережі, забезпеченню учительськими кадрами. В одному із номерів “Полтавських єпархіальних відомостей” говорилося, що тільки, розповсюджуючи грамотність серед народу, священники можуть називатися просвітителями і зайняти чинне місце у сонмі істинних благодійників людства [113, 271].

Діяльність церковнопарафіяльних шкіл як “найбільш зручних для народу і таких, що відповідають його духовним потребам” відіграла значну роль у процесі здійснення соціально-педагогічної підтримки дітей, тому що в них вони отримували початкову освіту, практичні знання, необхідні у щоденному селянському житті, основи ремісничої майстерності. У церковнопарафіяльних школах водночас приділялася увага релігійно-моральному та духовному вихованню учнів, формуванню вміння школярів спілкуватися один з одним та

дорослими людьми. Незаперечним є факт, що навчання у школі збагачувало селянських дітей суспільним досвідом, готувало їх до майбутнього життя.

У 1864 р. було затверджене “Положення про приходські попечительства при православних церквах”. Відповідно до цього документу на новостворені організації були покладені функції поширення початкової освіти та благодійної допомоги у межах даної парафії [251, 817]. Вони повинні були піклуватися про храми, приходських священиків, про облаштування шкіл, лікарень, притулків, про надання матеріальної допомоги бідним. Особлива увага приділялась організації шкільних бібліотек [251, 825 – 827]. У притулках, створених попечительствами, передбачалося виховання дітей-сиріт та засвоєння ними ремісничих знань і вмінь. Крім того, рекомендувалося влаштувати влітку ясла для дітей, де вони були б доглянуті, нагодовані у той час, коли їхні батьки зайняті на польових роботах [251, 879]. Найбільша кількість попечительств в Україні на початку ХХ ст. була у Подільській (1 264) та Чернігівській (915) губерніях. Усього у Російській імперії у 1901 р. їх нараховувалося близько 19 тис. [2, 92].

Приходські та парафіяльні попечительства щорічно виділяли певні кошти на утримання дітей-сиріт місцевих священиків. Наприклад, Херсонське єпархіальне попечительство у 1912 – 1914 рр. на адресу дітей-сиріт перерахувало 10 тис. крб. Крім того, 6 тис. крб. за цей час було асигновано Херсонському Перепелищенському дитячому притулку [189, 44]. Волинське єпархіальне попечительство на початку ХХ ст. призначало щорічну допомогу дітям-сиротам місцевих священиків у сумі від 2 до 10 крб. [179, 671 – 690]. Полтавське попечительство встановило фіксований розмір допомоги – 10 крб. Виняток становили діти-сироти, які мали вади розвитку. Вони отримували 20 крб. щорічно [227, 196, 244]. Загалом виділені кошти йшли на харчування, одяг, іноді на отримання освіти [141, 340].

Показовою є діяльність приходського попечительства с. Ловри Глухівського повіту, створеного священиком, вчителем та місцевими

заможними селянами у 1892 р. Поряд з іншими функціями члени попечительств надавали допомогу дітям-сиротам, дітям із бідних сімей, багатодітним родинам, сліdkували, чи не допускають зловживань опікуни сиріт, направляли дітей на навчання ремеслам [87, 32 – 38].

З початком Першої світової війни помітно активізували свою діяльність приходські та єпархіальні попечительства. Синод доручив у кожній парафії утворити попечительні ради про сім'ї осіб, які знаходились у війську [351, 39]. Єпископ Чернігівський та Ніжинський у 1915 р. запропонував заснувати єпархіальний комітет по влаштуванню біженців. Перед новоствореним комітетом ставилися такі завдання: 1 – підготовка приміщень для поселення біженців; 2 – розміщення біженців (навіть не православних); 3 – чергування на вокзалі для зустрічі евакуйованого населення. Особлива увага приділялася допомозі дітям біженців (виділення продуктів харчування, теплого одягу, ліків і т.д.) [45, 4].

У серпні 1915 р. Чернігівське єпархіальне попечительство організувало збір грошей на вулицях міста з метою влаштування санаторію у Криму для хворих воїнів та їхніх дітей [209, 4].

Дослідник діяльності православної церкви у сфері освіти та благодійності В.Андерсон назвав церковноприходські попечительства найбільш організованим видом участі духовенства у справах благодійності у Російській імперії. На його думку, цьому сприяв той факт, що вона мала величезну територію, дуже низький рівень культурного розвитку населення, недостатню кількість культурних центрів, що могли б стати осередками гуманізму, історично зумовлену недовіру селянства до представників інтелігенції. Тому священник іноді був єдиною особою, яка мала тісні зв'язки з незаможними верствами населення і сприятливі умови для того, щоб полегшити становище обездолених людей, і головне, могла поставити справу благодійності на раціональний ґрунт, не задовольняючись простою подачею милостині, що деморалізує бідняка [2, 89 – 90]. Загалом, соціально-педагогічна підтримка дітей, які потребували захисту, здійснювалася попечительствами у двох,

пов'язаних між собою, напрямках: 1 – індивідуальна матеріальна допомога (виділення продуктів харчування, одягу, грошей на навчання); 2 – організаційна, методична, фінансова допомога закладам соціалізації дітей (церковноприходським школам, притулкам тощо).

Релігійні об'єднання, що займалися проблемами виховання та соціально-педагогічної підтримки підростаючого покоління, умовно можна поділити на кілька груп: 1) товариства тверезості, які, зокрема, приділяли увагу формуванню здорового способу життя молодих людей; 2) союзи юнацтва, котрі ставили за мету сприяння соціалізації дітей та молоді; 3) братства, завданням яких було поширення православ'я, просвітницька діяльність, у тому числі освіта та виховання дітей.

У XIX ст. набула гостроти проблема розповсюдження алкоголізму у Росії. До її вирішення залучалися різні суспільні інститути, у тому числі й Православна церква. За словами І.Сікорського, “раніше було пияцтво, а з XIX ст. почався алкоголізм з його неминучими наслідками, алкоголізм усього населення загалом” [83, 445].

У 1899 р. з'явилася робота І.Сікорського “Про вплив спиртних напоїв на здоров'я та моральність населення Росії”. Фізичними наслідками алкоголізму автор назвав: 1) посилення захворюваності населення; 2) зростання смертності; 3) збільшення кількості раптових смертей; 4) скорочення тривалості життя. Крім того, І.Сікорський одним із перших, використовуючи дані офіційної статистики, спробував виявити залежність між рівнем вживання алкоголю та дитячою смертністю, злочинністю, самогубствами [83, 448 – 449]. Він наголошував, що під впливом алкоголю послаблюється розумова діяльність людини, паралізуються моральні якості особистості [215, 464, 679].

С.Рачинський помітив, що у дітей батьків-алкоголіків частими хворобами є недокрів'я, нервові розлади і, загалом, для них характерні моральна та фізична слабкість, пристрасть до спиртних напоїв. За словами педагога, про це знає кожний уважний учитель [191, 110].

Православна церква у Російській імперії виступила ініціатором створення системи антиалкогольного виховання, що включала видавництво релігійно-моральної, наукової та художньої літератури, журналів, газет, присвячених проблемі боротьби з пияцтвом; створення бібліотек та спеціалізованих книжкових крамниць, укомплектованих антиалкогольною літературою; заснування товариств тверезості та організацію недільних шкіл і дитячих садків для їхніх членів; відкриття антиалкогольних музеїв та виставок; запровадження кас для надання матеріальної підтримки тим, хто кинув пити, та бюро працевлаштування для них, а також безкоштовних амбулаторій та лікарень для алкоголіків [30, 92].

Певні заходи, що мали соціально-педагогічний характер і ставили за мету попередження алкоголізму, Православна церква почала досить активно проводити з 50-х рр. XIX ст., коли Синод закликав священників сприяти боротьбі з пияцтвом за допомогою особистого прикладу, тобто не вживати спиртних напоїв. У 1899 р. Синод ухвалив рішення про те, щоб духовенство брало активну участь у створенні товариств тверезості, назвавши боротьбу з пияцтвом “історичним правом церкви” [127, 528 – 532].

Особливо гостро у другій половині XIX ст. постала проблема учнівського алкоголізму. Відомий на той час дослідник цього питання В.Зарайський зазначав, що відповідно до статистичних даних, 70% дітей шкільного віку були знайомі зі смаком спиртних напоїв. Він підкреслював, що єдиним джерелом порятунку дітей від пияцтва та морального падіння є школа з її виховним та освітнім потенціалом. Одним із заходів щодо попередження алкоголізму В.Зарайський називав “уроки тверезості” у церковнопарафіяльних школах, які необхідно проводити як для хлопчиків, так і для дівчаток, тому що їм також необхідно знати про шкідливість алкоголю для їхніх майбутніх дітей. Приклад тверезості шкільних учителів вчений вважав важливішим у цій справі, ніж бесіди з учнями [52, 640 – 642]. С.Рачинський зазначав: “З початку моєї шкільної діяльності я не міг не звернути увагу на величезне зло, що спричиняється постійним посиленням пияцтва у селянському середовищі. Вада

ця прищеплюється селянським дітям з ранніх років, ще задовго до вступу до школи” [191, 109 – 110].

У цей час з’явилися нові навчальні посібники, обговорювалась можливість проведення ідей тверезості у шкільних курсах Закону Божого, російської та зарубіжної словесності, вітчизняної і світової історії, географії і навіть математики. Кадри для проведення цієї роботи готувалися у духовних та учительських семінаріях по всій країні [30, 92]. За рішенням Синоду з 1909 – 1910 навчального року антиалкогольні курси стали обов’язковим предметом у семінаріях [83, 446]. У цьому документі говорилося, що адміністрація кожної семінарії повинна: а) створити при учнівських бібліотеках спеціальний відділ боротьби з алкоголізмом; б) доручити лікарю семінарії у процесі викладання гігієни та основ медичних знань пояснювати учням згубні наслідки непомірного вживання алкоголю; в) придбати наочні посібники для кращого засвоєння учнями шкідливих наслідків алкоголізму; г) зобов’язати викладачів знайомити учнів із засобами пастирської діяльності з розповсюдження серед народу ідей тверезого способу життя шляхом організації товариств тверезості та інших заходів, що сприяють боротьбі з алкоголізмом [33, 434].

У 1907 р. училищна рада, що діяла при Синоді, розіслала церковноприходським школам 1500 екземплярів книги доктора медицини О.Віреніуса “Спиртні напої”, де на рівні, відповідному віку учнів, доводилася шкідливість вживання алкоголю. Протягом 1910 р. церковнопарафіяльні школи отримали бібліотечки, до яких входили книги та брошури, що мали антиалкогольну тематику [33, 435].

Результати цієї роботи були очевидними. У 1882 р. у Російській імперії діяли два товариства тверезості, а у 1912 р. їх стало близько 2 тисяч. У них нараховувалося приблизно 500 тисяч членів [30, 92]. Перші товариства тверезості на території України з’явилися у Катеринославській губернії у кінці 50-х років XIX ст. Але до кінця XIX ст. їхня діяльність мала епізодичний характер [262, 626]. За нашими підрахунками, в Україні у цей час було біля 50 товариств тверезості. Статути усіх товариств передбачали, що їхні члени мають

бути прикладом утримання від вживання спиртних напоїв. У більшості товариств вимагалася абсолютна тверезість: заборонялося пригощати спиртними напоями гостей, відвідувати шинки. До товариств приймали на різні терміни: це міг бути 1 рік, у деяких товариствах – на все життя [30, 92]. Але слід зазначити, що у Російській імперії не було товариства, яке б охоплювало всю країну, діяли тільки місцеві парафіяльні товариства [262, 625].

Із соціально-педагогічних заходів боротьби за тверезий спосіб життя найбільш поширеними були ті, що не вимагали серйозних матеріальних витрат, наприклад, позабогослужбові бесіди про шкідливість пияцтва. Зусиллями та коштами товариств відкривалися бібліотеки-читальні, література у яких мала здебільшого духовну тематику, організовувалися публічні читання; на перевагу шинкам влаштовувалися чайні. Члени товариств залучали односельчан до хорового співу. Саме така діяльність характерна для членів парафіяльного товариства с. Плоске Остерського повіту [1, 243]. Діяльність товариств тверезості, що створювалися при церквах, мала педагогічний характер, зокрема, тому, що першими і найактивнішими членами їх часто ставали учителі та учні старшого віку місцевих церковнопарафіяльних шкіл. Священики та педагоги при кожній нагоді пояснювали дітям шкідливість алкоголю. Наприклад, про це говориться у річному звіті діяльності товариства тверезості с. Редьківка Чернігівського повіту.

Створення товариств тверезості було науково умотивовано С.Рачинським. З метою заохочення вчителів та священиків різних населених пунктів до організації товариств тверезості він наводив думки про те, що з точки зору педагогіки особистий приклад як засіб виховання є більш дієвим, ніж найкращі повчання, бесіди, зауваження [63, 198]. Він називав “шинок суперником церкви” і вважав обов’язком освічених, матеріально забезпечених людей допомагати тим, хто страждає від пияцтва. Педагог вважав дієвим засобом боротьби з алкоголізмом організацію дозвілля селянської бідноти, а саме: влаштування народних театрів, хорів і, взагалі, розвиток народного мистецтва [191, 81].

Рух за тверезий спосіб життя, ініціатором якого була Православна церква дав певні результати. Як зазначалося, біля 500 тисяч жителів Російської імперії офіційно відмовилися від вживання алкоголю [30, 92]. Враховуючи, що це позитивно вплинуло на всі сфери життя членів їхніх сімей, а також, безсумнівно, такий позитивний приклад допоміг частині людей, котрі становили їхнє соціальне оточення (друзі, знайомі, сусіди), позбавитися шкідливої звички, можна дійти висновків, що декілька мільйонів жителів Російської імперії, серед яких були і діти, відчули на собі конструктивну силу соціально-педагогічної підтримки, що здійснювалася у процесі діяльності православних товариств тверезості.

Іноді за ініціативи священиків та вчителів церковнопарафіяльних шкіл створювалися дитячі громадські організації, метою яких було різнобічне виховання підростаючого покоління (частіше хлопчиків). Так, відповідно до статуту Союзу юнацтва “Християнська співдружність”, створеного у містечку Воронеж Чернігівської губернії у 1908 р. зусиллями місцевого священика В.Родіонцева, його завданнями були: “утримання від поганих звичок, засвоєння сільськогосподарських та підприємницьких знань на такому рівні, щоб вони дали змогу вийти з бідності та чесною працею заробляти гроші” [244, 423].

У перший рік існування до цього Союзу вступило 211 членів, більшість серед яких становили учні церковних шкіл, 27 осіб були вихованцями середніх навчальних закладів, 8 – вчителями церковнопарафіяльних шкіл. Різноманітною була тематика засідань Союзу юнацтва. Вона не обмежувалася релігійно-моральними бесідами або уроками сільськогосподарської праці. Під час засідань члени Союзу знайомилися із основними ідеями соціалізму, обговорювали питання християнської доброчинності, розглядали значення праці у житті людини, вивчали можливості організації народних майстерень. Крім того, вони дали обіцянку не зловживати спиртними напоями, не брати участі у бійках, не носити зброю. Такі засідання з великим інтересом відвідували і дорослі жителі м. Воронеж та навколишніх сіл (в основному, батьки хлопчиків – членів Союзу). Зустрічі відбувалися здебільшого у чайній

Союзу, де читалися книги, газети, журнали, що виписувалися спеціально для таких заходів [26, 461].

Юнаки отримували ремісничу освіту і працювали у чотирьох майстернях: іконописній, фольгоуборній, взуттєвій та столярній. Дуже часто вироби молодих майстрів безкоштовно або за низькими цінами віддавалися найбільш бідним жителям містечка [181, 582 – 585]. Цікаво, що на стінах майстерень висіли гасла, котрі закликали робітників не вживати спиртних напоїв, не палити, не грати в карти, не використовувати лайливих слів, починати день з читання молитов [175, 618].

Найбідніші члени Союзу отримували матеріальну допомогу: їм дарували тканину на костюми, влаштовували на роботу у майстерні, організовували безкоштовні обіди. Слід наголосити, що один із хлопчиків, який був прийнятий на роботу у взуттєву майстерню, був глухонімим [26, 461]. Тобто увага приділялася і наданню допомоги дітям з обмеженими функціональними можливостями.

Очевидно, що участь у діяльності Союзу юнацтва сприяла соціалізації хлопчиків, які отримували соціально-педагогічну підтримку з боку місцевих священиків, інших діячів церкви та вчителів приходських шкіл.

У деяких церковнопарафіяльних школах Канівського повіту Київської губернії у кінці XIX ст. були створені товариства захисту птахів. Вони ставили за мету не допускати розорення дітьми пташиних гнізд, тому що це явище мало згубні моральні і навіть економічні наслідки. Київський відділ Російського товариства захисту тварин з метою заохочення діяльності подібних дитячих об'єднань забезпечував шкільні бібліотеки тематичною літературою, дітей – активних захисників птахів щорічно нагороджували пам'ятними значками [65, 181 – 182]. Таким чином, екологічне виховання розглядалося як один із напрямків соціального виховання.

З метою надання допомоги бідним учням церковнопарафіяльних шкіл, єпархіальних училищ, духовних семінарій створювалися спеціальні товариства. Так, у Чернігові у 1890 р. було створено товариство Преподобного Веніаміна

для допомоги бідним вихованцям духовного училища. Через відсутність коштів протягом 12 років товариство залишалося бездіяльним. Тільки завдяки зусиллям та коштам єпископа Новгород-Сіверського Ісидора у 1902 р. воно розпочало активну діяльність [51, 552]. Бідні учні отримали гроші на одяг, взуття, книги, канцелярське приладдя, поїздки до батьків. Необхідно зазначити, що подібні товариства не ставили за мету навчання та виховання дітей і молоді, а здебільшого надавали матеріальну допомогу своїм членам. На нашу думку, це пояснюється тим, що вони створювалися при певних навчальних закладах, де освітньо-виховні завдання виконувалися педагогічними колективами.

Згідно з указом Сенату від 8 травня 1864 р. при православних церквах створювалися братства. Їхня головна мета полягала у захисті православних ідей та церкви і місіонерській діяльності. Але поряд з нею перед братствами ставилися завдання християнської благодійності та розповсюдження освіти [388, 1]. Дозволяючи створювати братства, Синод брав до уваги те, що такі традиції мають глибоке історичне коріння. У XVII ст. в Україні активно діяли подібні церковні організації. Причому благодійність була необхідним атрибутом діяльності братств, що існували у той час. Слід зазначити, що деякі братства, котрі виникли у Російській імперії після 1864 р, також мали за мету виключно благодійницьку діяльність. У 1893 р. на території Росії діяло 159 братств, але усього 29 з них на той час організували заклади соціальної підтримки населення. Зокрема, при них діяло 11 притулків для дітей, позбавлених батьківського піклування. Найбільш активним у цій сфері було Кирило-Мефодіївське братство Волинської єпархії [187, 164 – 178]. Петропавлівське братство, що діяло у м. Севастополі, усі свої кошти витрачало на церковнопарафіяльні школи [65, 50].

За словами сучасних дослідників, особливо відзначилися у справі влаштування закладів опіки дітей-сиріт Київське, Одеське та Кам'янець-Подільське братства [176, 57]. У 1879 р. у м. Лубни Полтавської губернії було створене Спасо-Преображенське братство. Його просвітницька діяльність полягала в опікуванні церковноприходськими школами та школами грамоти

Лубенського повіту (36 навчальних закладів). Завдяки ініціативі та коштам членів братства функціонувала зразкова церковноприходська братська школа у м. Лубни. Необхідно зазначити, що братчики організували педагогічні курси для вчителів церковнопарафіяльних шкіл “для практичного ознайомлення зі справою навчання”. Члени братства виділяли особисті кошти для будівництва шкільних приміщень у різних населених пунктах. Щонеділі протягом навчального року у м. Лубни члени Спасо-Преображенського братства влаштовували читання для молоді здебільшого на релігійні теми. Найбідніші учні зразкової братської школи отримали у 1893 – 1894 навчальному році одяг та взуття на суму 13 крб. Братчик В.Білявський, власник аптеки, безкоштовно забезпечував їх ліками [90, 1018 – 1024].

Помітну роль у братствах Полтавської єпархії у плані благодійної діяльності відігравали жінки. У 1897 р. при Самсонієвському храмі біля Шведської могили було засновано жіноче “Сестринське братство в ім’я Богоматері Троєручиці”. Воно займалося виключно благодійницькою діяльністю, зокрема, утримувало трьох учнів у гуртожитку церковноприходської Самсонієвської школи [187, 181 – 182]. Одеська Струдзовська община сердобольних сестер, яка виникла у 1850 р. завдяки коштам та організаційним зусиллям Є. Воронцової, утримувала з кінця ХІХ ст. дитячу лікарню на 100 місць [222, 137].

Завдання соціально-педагогічної допомоги виконували братство св. Миколи та Кирило-Мефодіївське братство Таврійської єпархії, які влаштовували обіди для найбідніших учнів церковних шкіл, купували для них одяг, взуття, підручники, приладдя [187, 182 – 183].

Жіночий комітет Борисоглібського братства у Києві створив дитячий садок, школу та притулок для сиріт. До дитячого садка приймалися діти 3 – 9 років без різниці статі та національності. Вони проводили у виховному закладі весь день, отримувати триразове харчування. Відповідно до їхніх вікових особливостей дітей для них проводилися виховні та навчальні заходи. Щоденно дитячий садок відвідували близько 150 малят [222, 139]. Діти, які походили із

матеріально незабезпечених родин (їх було, за нашими підрахунками, більше 75%), утримувалися у садочку безкоштовно. Протягом дня на кожного вихованця витрачалося приблизно 8 копійок. У притулку для сиріт Борисоглібського братства у 1898 р. проживало 14 дітей. Вони знаходилися на повному утриманні братчиків. Загалом джерелами коштів для цих навчально-виховних закладів були членські внески, добровільні пожертвування грошима, одягом, взуттям, продуктами харчування. Помітними були прибутки від влаштованих головою жіночого комітету Т.Лишневською концерту та двох прогулянок на пароплаві. Член братства І.Мельниковський пожертвував 100 крб. на потреби притулку для сиріт. Вихованці цього закладу навчалися у братській школі. У вільний від занять час педагоги, котрі працювали у притулку, влаштовували уроки рукоділля, читання книг або ігри [25, 1142 – 1143]. У братській школі за програмою парафіяльних шкіл безкоштовно навчалися діти старші 8 років [222, 139].

Ніжинське братство Божої Матері було утворене у 1884 р. і займалося виключно благодійницькою діяльністю. Схема допомоги бідним з боку братства Божої Матері була такою: братчики отримували усні або письмові прохання про матеріальну підтримку, збирали інформацію у парафіяльних священників про осіб, яким планувалося надати допомогу, і тільки після цього приймали позитивне або негативне рішення [136, 791]. Матеріальна допомога з боку братства здійснювалася за двома напрямками: 1) навчально-виховним або благодійним установам; 2) окремим особам. Так, церковноприходські школи м. Ніжин отримали по 25 крб. від членів братства. Притулок для дітей поранених та загиблих воїнів одержав одноразову допомогу у сумі 100 крб. [7, 910]. Іноді члени братства не тільки здійснювали матеріальну підтримку окремих осіб, але й влаштовували їхню подальшу долю. Наприклад, 14-річна єврейська дівчина Марія Гельфант залишилася сиротою та не мала засобів для існування. Завдяки зусиллям братства вона прийняла православ'я, отримала матеріальну допомогу у сумі 25 крб. та була віддана на виховання у селянську родину [136, 793].

З метою розповсюдження освіти серед народу та його релігійно-морального виховання у 1890 р. було створено Братство св. Дмитра. Для досягнення мети використовувалися такі засоби: 1) громадські читання та бесіди; 2) продаж за низькими цінами книг, картин, ікон [137, 336]. Братчики заснували школу, до якої на безкоштовне навчання приймалися неписьменні хлопчики 8 – 12 років [58, 441 – 444]. Вони вивчали предмети, що відповідали програмі однокласної церковнопарафіяльної школи: Закон Божий, російську мову, старослов'янську мову, арифметику, церковний спів та чистописання [134, 242 – 243]. Братство також мало бібліотеку та книжкову крамницю [134, 236 – 237]. Активну просвітницьку діяльність, що сприяла соціально-педагогічній підтримці дітей, проводило також братство св. Михайла, створене у 1888 р. Братчики організували і утримували 6 церковнопарафіяльних шкіл, дитячий садок, бібліотеки-читальні, книжкові крамниці та склади, проводили публічні бесіди й читання, надавали матеріальну допомогу школам Чернігівської єпархії. Згідно з статутом, братство св. Михайла сприяло розповсюдженню тверезого способу життя, влаштовувало у школах святкові вечори релігійно-морального та патріотичного змісту, проводило заходи, що мали на меті фізичне виховання дітей (створення дитячих дружин і загонів), піклувалося про формування у підростаючого покоління поваги до праці та приватної власності, поширювало економічну та правову освіту серед молоді, підтримувало екологічне виховання дітей (організація “травневих союзів”, метою яких було не допускати жорстокого ставлення до тварин) [242, 621 – 622].

У м. Новозибків братство св. Михайла організувало жіночу церковнопарафіяльну школу, де у 1898 – 1899 навчальному році початкову освіту отримували 65 дівчаток [142, 95]. Особлива увага у цьому навчальному закладі приділялась релігійно-моральному вихованню та церковному співу [143, 253 – 254]. З метою екологічного та фізичного виховання дітей члени братства св. Михайла виділили кошти для благоустрою спеціального місця на

Болдиних горах у Чернігові, де могли влаштовуватися прогулянки учнів різних навчальних закладів: встановили лави, збудували гардероб, придбали комплекти для спортивних ігор [72, 548 – 551].

У 1915 р. члени братства організували безкоштовний дитячий садок для дітей воїнів, де вихованців забезпечували трьохразовим харчуванням, влаштовували ігри, читання книжок.

Братства, що існували в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., мали за мету здійснювати соціально-педагогічну підтримку дітей здебільшого у контексті власної просвітницької діяльності, тому їхні зусилля спрямовувалися на створення нових або всебічну підтримку вже діючих церковнопарафіяльних шкіл, розповсюдження літератури, яка мала релігійну тематику, проведення публічних бесід та читань, що у цілому сприяло підвищенню освітнього та культурного рівня підрастаючого покоління, засвоєнню ним соціального досвіду.

Осередками соціально-педагогічної підтримки дітей, котрі потребували захисту, були православні монастирі, де влаштовувалися школи з гуртожитками, притулки. Як зазначають сучасні дослідники, у подібних закладах виховна робота часто велася безладно та безсистемно [19, 13]. Але вони мали велике значення для дітей та підлітків, сприяли їх соціалізації, забезпечуючи найнеобхіднішим: місцем проживання, їжею, одягом; надавали хоча б і мінімальну загальну і професійну освіту, збагачували знаннями про правила і норми поведінки у суспільстві; рятували від пороків, що безсумнівно чекали безпритульних дітей на “вулиці”. У 1891 р. для дітей, які виховувалися у церковних притулках, стало обов’язковим засвоєння навчального матеріалу, передбаченого програмами церковноприходських шкіл.

У 1874 р. у м. Золотоноші сестри жіночого монастиря взяли на себе обов’язок виховання дітей-сиріт, утворивши притулок для дітей, позбавлених батьківського піклування [220, 600]. У 1875 р. у посаді Лісна Волинської губернії при жіночому монастирі було утворено школу для 50 дівчаток з гуртожитком та лікарнею на 10 місць [182, 679]. У 1881 р. на пожертвування

родини Капністів, на честь одужання їхньої доньки Марії, у Полтавській губернії був створений Козельщанський жіночий монастир. При монастирі була заснована школа для дівчаток з гуртожитком на 15 осіб, які знаходилися на утриманні монастиря. З 1888 р. при монастирі діяла й школа для хлопчиків [155, 105 – 117]. У Києві при Покровському жіночому монастирі існувала церковноприходська школа з притулком для дітей-сиріт [176, 57]. У Київському Нікольському монастирі у 1887 – 1888 начальному році була відкрита початкова школа на 30 учнів, половина з яких стали пансіонерами монастиря. Діти вивчали церковний спів, живопис, садівництво під керівництвом відомого садівника, який керував квітниками на Аскольдовій могилі. Цікаво, що кожен учень мав для практичних занять свою ділянку землі на монастирському городі [65, 121]. У 1863 р. при Ніжинському Введенському жіночому монастирі завдяки зусиллям ігумені Смарагди були відкриті училище та гуртожиток для дівчаток [250, 65]. Училище було розраховане на дітей, які походили із малозабезпечених сімей, та сиріт, незалежно від їхнього походження. Авторитет цього навчально-виховного закладу швидко зростав: у 1863 р. у ньому було 5 вихованок, у 1864 р. – 26, а у 1876 р. – 85. Посади вчителів найчастіше займали випускники цього ж училища та випускники або студенти Ніжинського інституту князя Безбородька, які мали непогану педагогічну та спеціальну підготовку. Першочерговим завданням навчання в училищі визнавалося оволодіння навичками рукоділля. Але водночас вивчалися і теоретичні дисципліни: Закон Божий, російська мова, словесність та історія російської літератури, російська історія, всесвітня історія, російська географія, всесвітня географія, арифметика, співи та музика, французька мова. Два останні предмети вважалися необов'язковими [144, 138 – 139, 142 – 143]. У кожному із трьох класів навчання тривало протягом 2 років [109, 507]. На початку ХХ ст. на базі гуртожитку, що існував при училищі у Ніжинському Введенському монастирі, був створений притулок для дівчаток-сиріт воїнів, які загинули під час війни з Японією. У 1907 р. у ньому виховувалось 7 дітей у віці від 7 до 14 років. 5 дівчаток (окрім п'ятирічної та шестирічної) відвідували монастирську

школу. Велика увага у притулку приділялась релігійно-моральному вихованню, яким займалися інокіні. У 1908 р. у притулку проживало 10 дівчаток, які отримували відповідну освіту та виховання, а також достатнє забезпечення [145, 325].

У 1873 р. при Великобудищинському жіночому монастирі Полтавської губернії було відкрито трьохкласне училище та гуртожиток для учениць [112, 561]. У ньому викладалися Закон Божий, російська мова, арифметика, географія, російська історія, чистописання, церковний спів, рукоділля. Навчання в училищі продовжувалося протягом усього року, крім недільних та святкових днів, а також вакацій – з 21 грудня по 9 січня та з 25 червня по 15 серпня. У кожному класі навчалось приблизно по 15 дівчаток. Більшість учениць були пансіонерками монастиря, тобто жили у ньому, утримувались за рахунок монастирських коштів [80, 691 – 692].

Цікаво, що в училищі використовувалися прогресивні на той час підручники: “Рідне слово” К.Ушинського, “Абетка” М.Корфа (1 клас); “Дитячий світ” та “Хрестоматія” К.Ушинського (2 клас). Починаючи з 2 класу, від учениць вимагалось вміння переказувати та пояснювати прочитане. Трьохкласниці вивчали історію та географію за підручниками Іловайського, Кузнецова, Смирнова, Белохи. Заняття Законом Божим займало менше 20% навчального часу. Найбільша увага приділялася вивченню російської мови, чистописання та арифметики. Заняття рукоділлям (шиттям, вишивкою, в’язанням) відбувалося у вільний від класних уроків час [80, 697 – 700]. Після закінчення жіночого училища його випускниці, які мали гарні результати у навчанні, могли продовжити освіту або працювати вчительками у церковнопарафіяльних школах чи інших початкових навчальних закладах [112, 561]. При Великобудищенському монастирі також існував Свято-Володимирський притулок для дітей-сиріт священників на 45 осіб (по 3 від кожного повіту Полтавської губернії) [65, 60]. У зв’язку з початком Першої світової війни Синод доручив монастирям створювати притулки для дітей, скалічених та загиблих воїнів [230, 39].

У 1914 р. у Межигірському монастирі, який відносився до Києво-Покровського жіночого монастиря, відкрився постійний притулок. Він фінансувався Київською єпархією. Притулок був розрахований на 50 дітей – дочок загиблих воїнів. Поступово до нього перевели дітей із притулку Покровського монастиря, де перебували діти, які походили з найбідніших сімей. Дівчаток залучали до повсякденної роботи: вони чергували на кухні, допомагали прати білизну, прибирали кімнати, носили дрова, шили. З одного боку, у такий спосіб вирішувалися побутові проблеми, а з іншого – дівчаток привчали до праці, готували до самостійного трудового життя. Найгірше у притулку (зважаючи на військовий стан у державі) було з харчуванням: діти отримували лише кашу та борщ з лободою. Інколи вихователі ходили по селах та збирали милостиню для сиріт. Проте, незважаючи на важкі умови існування, у притулку проводилися різні заняття. При монастирі діяли підготовча школа та прогімназія. Уроки проводилися у спеціальній кімнаті. Один учитель працював одночасно з двома групами учениць. Окрім вивчення обов'язкових предметів, дівчата займалися сільськогосподарською працею, значну увагу приділяли вишиванню. У притулку була невелика бібліотека з випадковим набором книг. Навчання не було формальністю, педагоги дбали про те, щоб засвоєння знань було свідомим. Крім того, учениці прогімназії могли продовжити освіту у сільськогосподарському училищі, що також діяло при монастирі [19, 14 – 15].

Іноді притулки для дітей, позбавлених батьківського піклування, утворювались при церквах. Соціально-педагогічні функції, зміст та методи їхньої діяльності були аналогічні тим, що використовувалися у притулках, котрі знаходилися при монастирях. Завдяки ініціативі та зусиллям Київського жіночого благодійного товариства при Солом'янській церкві був організований притулок, де виховувалися 24 сироти, і, крім того, сюди щоденно приходило близько 25 дітей із бідних сімей. Але кошти притулку були обмежені, тому, по-перше, до нього не могли потрапити усі бажаючі, а, по-друге, головна увага у ньому приділялася тому, щоб нагодувати дітей. Можливості для їхнього

навчання та виховання були невеликі: дітям читали книжки, навчали їх грамоті, рукоділля [19, 9]. Сирітський притулок також існував при церкві св. Федора у м. Києві [176, 57].

Як зазначалося, Синод ухвалив рішення про утворення при монастирях виправних притулків для неповнолітніх правопорушників, а також про прийом їх до монастирів. На території Російської імперії у кінці XIX ст. діяло три виправні притулки при монастирях: для хлопчиків у Катерино-Леб'язькому монастирі на Кубані, а для дівчаток, які скоїли злочини, – при Чорноморсько-Марії-Магдалинському монастирі на Кубані та при жіночому монастирі Холмської єпархії [378, 196].

Провідним напрямком діяльності педагогів притулків, що знаходилися при монастирях та церквах, було релігійно-моральне виховання. Його теоретичні засади були розроблені українським педагогом та філософом П.Юркевичем. Забезпечувати дітям можливість навчатися, сприяти їхньому всебічному розвитку, на думку П.Юркевича, необхідно тому, що виховання та освіта – це, загалом, умова розвитку держави. Автор зазначав, що виховання здійснюють родина, школа, церква, суспільство. При цьому шкільне виховання є по суті перевихованням, “насадженням добра, викоріненням зла”. Проте, як підкреслював педагог, у школі вихователям необхідно враховувати індивідуальні нахили та уподобання дитини [157, 44]. Він пропонував прищеплювати відповідні моральні якості та норми поведінки за допомогою “форм, виховна сила яких полягає у довірі та любові дітей до вихователя”. Головними такими “формами” впливу педагог вважав настановлення, нагадування, застереження, умовляння, пораду та прохання, а всі разом вони, на його думку, складають “найдосконаліший метод виховання”. П.Юркевич був противником застосування у процесі морального виховання і, взагалі, спілкування з дітьми різних примусових засобів, що пригнічують їхню волю [5, 165 – 166]. Змагання, на думку педагога, відіграє роль могутнього виховного засобу у тому випадку, коли дітям дають відчутти, що вони діти, тобто, що вони живуть у світі “турботливої любові, котра поєднує їх, а не у системі прав, які б

розділяли їх, і тоді суспільне виховання має переваги над сімейним...” [263, 68 – 69]. За словами П.Юркевича, виховання та навчання “дітей народу”, які не мають часу та засобів для “глибокої внутрішньої освіти”, має “не стільки збагачувати їх відомостями, скільки дисциплінувати їхній розум, ніби, приковуючи його до небагатьох, але дуже твердих істин”. З погляду сучасної педагогіки та ідей соціально-педагогічної підтримки дітей цікавим є розуміння П.Юркевичем суті процесу навчання. Неодноразово педагог підкреслював двосторонній характер цього процесу, активну роль учня в оволодінні навчальним матеріалом, необхідність взаємодії учня й учителя у ході навчання. Ідея виховуючого навчання – одна з головних у дидактичній концепції П.Юркевича. Учений вважав, що для розумового розвитку шкідливо, коли знання засвоюються як сума фактів, навіть, якщо це нові досягнення науки. Кожен факт, подія, що сприймаються дитиною, мають бути обдумані нею. Відсутність активної розумової діяльності, на думку педагога, під час засвоєння знань погано впливає не лише на розум, а й на моральний розвиток учня. Особливе місце серед шкільних предметів П.Юркевич відводив рідній мові, вважаючи її могутнім засобом духовного збагачення. Вивчення будь-якого предмету є і вивченням рідної мови [157, 45 – 46].

З середини ХІХ ст. вчений викладав педагогіку в учительській семінарії спочатку у Києві, а потім у Москві. Тому його ідеї помітно поширювалися на теренах Російської імперії. До того ж на той час його педагогічні твори, що склалися із прочитаних у навчальних закладах лекцій, були чи не єдиними систематизованими знаннями, доступними широкому колу читачів [5, 165].

До християнського виховання у багатьох своїх працях звертався і К.Ушинський: “Про народність у громадянському вихованні”, “Про моральний елемент у російському вихованні”, “Педагогічна антропологія”. “Для нас, – писав К.Ушинський, – нехристиянська педагогіка – річ немислима, починання без мотивів позаду, без результатів попереду” [14, 166]. Педагог підкреслював, що виховання дитини тоді досягає успіхів, коли на нього впливають церква, сім’я та школа. У статті “Про моральний елемент...” К.Ушинський звернув

увагу на необхідність врахування відповідності релігійного виховання віку дитини. У дискусії, хто повинен вчити у народній школі: священник чи вчитель, педагог надавав перевагу вчителю, пояснюючи це зайнятістю священника у парафії та його слабкою педагогічною підготовкою. Але це не означає, що він був проти священника у школі. К.Ушинський був переконаний у необхідності союзу церкви та школи у вихованні дітей [14, 167].

Проблеми виховання дітей засобами релігії та церкви були розглянуті В.Зеньковським. На його думку, “головна криза сучасної молоді полягає у тому, що релігія з її (молоді) точки зору застаріла” [59, 61]. В.Зеньковський розглядав моральне виховання як важливу умову соціалізації, а отже, і як умову соціально-педагогічної підтримки дітей. Слід наголосити, що педагог вважав аксіомою педагогіки положення про те, що “ми повинні допомогти дітям у першу чергу, у тому, у чому вони не можуть обійтися без нашої допомоги”. В. Зеньківський мав на увазі саме допомогу у процесі морального виховання, духовного збагачення дітей, “створення умов внутрішньої рівноваги та самооновлення душі” [60, 63 – 64]. Вчений підкреслював, що школа повинна ставити за мету приходити на допомогу дітям тоді, коли вони стають безпорадними у пошуках шляхів збереження власного духовного здоров’я. Він вважав, що навчання, виховання і, загалом, становлення особистості втрачають сенс без релігійно-морального виховання [61, 75].

Вивчення джерельної бази дозволило виявити, що на початку ХХ ст. в Україні при церквах та монастирях існувало близько 20 притулків та гуртожитків для дітей, позбавлених батьківського піклування. У цілому можна виділити такі тенденції їхньої діяльності:

- оскільки притулки створювалися здебільшого при жіночих монастирях, то перевага надавалася утриманню та вихованню дівчаток;
- пріоритет релігійно-морального виховання;
- поєднання загальної освіти із засвоєнням навичок рукоділля, що мало стати корисним у майбутньому самостійному житті;

– незважаючи на їхні обмежені фінансові, організаційні, педагогічні можливості, у притулках здійснювалася соціально-педагогічна підтримка дітей-сиріт та дітей, які походили із матеріально незабезпечених родин, котрі не мали інших шансів отримати харчування, житло, виховання, освіти.

Загалом Православна церква в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. була одним із тих суспільних інститутів, які здійснювали соціально-педагогічну підтримку дітей. Це зумовлювалося такими чинниками:

– історичними традиціями, що формувалися протягом століть, передбачали участь релігійних діячів у процесі навчання та виховання дітей і молоді, допомогу неповнолітнім, які потрапили у складні умови соціалізації;

– законодавчими актами, прийнятими у другій половині XIX ст., покладали на церкву обов'язки благодійницької допомоги, просвітницької діяльності, організації виховного впливу на підростаюче покоління;

– змінами у соціально-економічному становищі країни, що спричинили збільшення кількості різних категорій дітей, які потребували соціально-педагогічної підтримки, а відтак це вимагало активізації специфічної діяльності різних громадських та державних інститутів, у тому числі і церкви.

Церковно-педагогічна підтримка дітей здійснювалася у процесі діяльності церковноприходських шкіл та шкіл грамоти, у результаті виконання зазначених функцій парафіяльними та єпархіальними попечительствами і різноманітними релігійними об'єднаннями, а також завдяки участі монастирів у навчанні та вихованні дітей, позбавлених батьківського піклування, і надання їм добродійної допомоги, спрямованої на подолання труднощів та посилення соціалізації.

3.2. Соціально-педагогічні аспекти освітньо-виховної діяльності громадських організацій

В Україні другої половини XIX ст. існувала розгалужена система громадських добродійних установ, організацій, товариств, які, зокрема,

здійснювали соціально-педагогічну підтримку дітей, котрі потребували захисту. У цей час чітко вимальовувалася тенденція залучення широких кіл громадськості до вирішення проблеми підтримки найменш захищених верств суспільства. Під тиском соціально-економічних змін у країні спостерігався процес спрощення механізму відкриття благодійних товариств верховною владою, який завершився наданням губернаторам права самим затверджувати статuti добродчинних об'єднань. Діяльність благодійних організацій кінця XIX – початку XX ст. стала невід'ємним атрибутом суспільства, складовою частиною суспільної свідомості.

На відміну від земств та церкви, що створювали заклади соціально-педагогічної підтримки здебільшого у сільській місцевості, громадські організації діяли в основному у містах, тому найчастіше до сфери їхньої уваги потрапляли різні категорії дітей, які проживали у губернських (рідше повітових) центрах України і потребували захисту. Громадські організації, як і земства, були відносно новим явищем у суспільному житті Російської імперії другої половини XIX ст. Більшість із них з'явилися в результаті демократичних трансформацій, що відбувалися у цей час у державі. Тому у своїй діяльності, у тому числі і в галузі соціально-педагогічної підтримки дітей та молоді, члени громадських організацій, як і земці, використовували прогресивні на той час форми (ігри, бесіди, що передбачали активну участь вихованців, організація святкових заходів) та принципи (індивідуальний підхід, позастанове виховання, урахування вікових особливостей) роботи.

Виховні зусилля більшості громадських організацій були спрямовані на формування таких якостей особистості, які визначали її активну життєву позицію, сприяли її адаптації у тому соціальному оточенні, що зумовлювалося розвитком буржуазних відносин у економіці та суспільстві: діловитість, підприємливість, працьовитість, комунікабельність, колективізм, ставлення до людей у залежності від їхніх достоїнств. Слід зазначити, що релігійно-моральне виховання дітей, яке було пріоритетним для церковних закладів, не завжди входило до сфери діяльності громадських організацій.

Характерним явищем їхньої діяльності у галузі соціально-педагогічної підтримки дітей було те, що вони спрямовували більші зусилля у порівнянні з церквою та земствами на дошкільне виховання. Метою багатьох організацій, що діяли в Україні у цей період, була саме організація соціально-педагогічної допомоги дітям дошкільного віку: Фребелівське товариство, Товариство народних дитячих садків, “Ясла” та інші. Це було зумовлено нагальними потребами розвитку суспільства, котрі не залишилися поза увагою представників передової педагогіки. С.Сірополко підкреслював, що дошкільне виховання повинно стати суспільною інституцією та увійти в систему загальноосвітніх інституцій. Педагог назвав такі причини необхідності розвитку суспільного дошкільного виховання: “соціалізація побутового ладу, криза сімейних відносин, збільшення кількості дітей, які залишилися без батьківського піклування”. Але він наголосив, що дошкільні заклади мають керуватися принципами сімейного виховання, тобто організовуватися на зразок родини [216, 155].

Специфічною рисою соціально-педагогічної діяльності деяких громадських організацій було створення недільних шкіл, де могли отримати освіту підлітки, зайняті щоденною працею на промисловому або сільськогосподарському виробництві. Просвітницька діяльність та допомога учням різних навчальних закладів займали належне місце серед соціально-педагогічних завдань, що виконувалися численними товариствами та союзами. Загалом, громадські організації мали дуже широкий спектр благодійницької діяльності, що охоплювала різні категорії дітей, які потребували захисту: від новонароджених, чиї матері не мали засобів для існування, до безпритульних підлітків, котрі потрапляли до так званих будинків працелюбства, знаходили там притулок та роботу. (Див. Додаток Д).

Найбільш масовою організацією, що здійснювала соціально-педагогічну підтримку дітей-сиріт і поєднувала у собі ознаки державної, громадської та приватної благодійності, було Відомство установ імператриці Марії, створене у 1854 р. (під іншою назвою воно діяло з кінця XVIII ст.). Його діяльність, за

словами відомого українського дослідника питань громадської благодійності Ф.Ступака, носила подвійний характер: благодійний і навчально-виховний [230, 30]. Навчально-виховний характер діяльності притулків Відомства зумовлювався тим, що їхні вихованці отримували загальну та професійну освіту, а також у них формувалися повага до праці, приватної власності, прагнення до чесного трудового життя.

Згідно з Положенням про притулки Відомства установ імператриці Марії, прийнятим у липні 1891 р. (емблемою Відомства був пелікан із пташенятами), основна мета притулків визначалася “як нагляд за бідними дітьми чоловічої та жіночої статі, без розрізнення звань, віросповідань і походження, надання їм початкової і професійної освіти та підготовка їх до самостійної продуктивної праці” [3, 40]. Притулки Відомства були утворені у багатьох містах України і знаходилися під патронатом губернських попечительств, котрі були місцевими відділеннями цієї централізованої організації. Щоправда, організаційну та фінансову допомогу вони отримували не лише від об’єднання, іменем якого були названі, але й від інших благодійних установ, земств, приватних осіб. Головами та попечителями їх були губернатори або місцеві предводителі дворянства та їхні дружини. Наприклад, Київське губернське попечительство очолювали губернатори П.Ігнат’єв, Ф.Трепов, попечителями були Н.Ігнат’єва та Є.Трепова. Названі особи відігравали активну роль у діяльності цього об’єднання [230, 59].

У 1845 р. у Києві було відкрито три притулки Відомства, куди приймалися сироти, напівсироти та діти з бідних родин. У Маріїнський дитячий притулок на 150 місць приймалися дівчатка 4 – 16 років. Викладання у школі притулку проводилося за програмою Маріїнських чотирьохкласних жіночих училищ. Вихованки навчалися грамоті, рукоділлю, домашньому господарюванню. Два інших притулки призначалися для хлопчиків. У Олександрівському притулку у 1912 р. опікувалося 54 вихованці віком від 3 до 11 років. Навчання проводилося за програмою однокласних народних училищ. Для дітей молодшого віку притулок мав садок. Хлопчики старші 11 років

переводилися до притулку імені Олександра II, що був заснований у 1882 р. У 1912 р. у цьому закладі на повному утриманні перебувало 168 юнаків 11 – 19 років. Загальноосвітній курс відповідав програмі двокласних училищ, але після закінчення школи притулку вихованці повинні були складати іспити у міських училищах. Притулок мав теслярську та швейну майстерні, вихованці навчалися також шовківництву. Здібні діти відвідували гімназії, торгівельну школу, залізничне, комерційне, технічне, ремісниче та художнє училища. Усі три притулки надавали денну опіку дітям, які залишалися без нагляду на час роботи їхніх батьків.

Діяльність дитячих притулків Відомства установ імператриці Марії оцінювалася сучасниками досить високо і вважалася успішною [230, 59 – 60].

У Чернігівському притулку, заснованому у 1842 р. за ініціативою дружини губернатора Д.Гессе, щорічно виховувалося близько 80 дівчат. За віком та освітнім рівнем вони поділялися на три категорії: ті, які отримали загальну освіту; ті, які навчалися у школі за програмою народних училищ; ті, які не досягли шкільного віку. У школі притулку вивчали Закон Божий, російську мову, церковнослов'янське читання, арифметику, співи. Вихованки, які мали початкову освіту, отримували фахові або практичні знання, зокрема, займалися вишиванням, шиттям, в'язанням. Особлива увага приділялася трудовому вихованню та підготовці до майбутнього самостійного життя: дівчата працювали на кухні, у пральні, на городі [147, 4 – 5, 19]. Вони також оволодівали палітурним ремеслом. Для підготовки найздібніших учениць до роботи вчительками сільських шкіл у 1893 р. зусиллями дружини губернатора А.Андрієвської у притулку було відкрите педагогічне відділення. При кулінарній школі притулку був створений ресторан на 30 місць, де влаштовувалися обіди і вечері на замовлення. Страви готували вихованки школи. Дівчата шили одяг собі, а також виконували приватні замовлення. Учениці працювали на молочній фермі, що належала притулку.

Загалом, на думку сучасних дослідників, створення фахових шкіл на базі виховних притулків було характерним явищем кінця XIX – початку XX ст. Так,

загальноосвітні та професійні (кулінарні) школи існували при Кам'янець-Подільському, Одеському та Херсонському притулках Відомства [3, 40 – 41]. Ремісничий клас, що існував при Житомирському притулку, був перетворений у ремісничу школу, яка приймала на навчання не тільки вихованців притулку, а й інших дітей і підпорядковувалася Міністерству народної освіти [304, 12].

Як зазначалося, одним із завдань притулків Відомства установ імператриці Марії була підготовка дітей, позбавлених батьківського піклування, до самостійного життя. Це завдання реалізовувалося, зокрема, завдяки фаховому навчанню, що забезпечувало вихованцям можливості здобути професію, знайти роботу і відповідний заробіток.

Загалом, у Російській імперії Відомство установ імператриці Марії на кінець XIX ст. утримувало 365 притулків, де виховувалося близько 15 тисяч сиріт та безпритульних дітей [230, 59].

Слід додати, що діти, позбавлені батьківського піклування, знаходили соціально-педагогічну підтримку і з боку інших громадських організацій: товариств допомоги бідним, благодійних спілок тощо. Товариства допомоги бідним м. Заньків та м. Миргород Полтавської губернії створили у 1904 р. притулки для сиріт, де діти проживали і навчалися за програмою початкових народних училищ [314, 1 – 4].

Одеське жіноче благодійне товариство, активну участь у діяльності якого брали Є.Воронцова, Р.Едлінг, О.Пономаренко, М.Алексєєва, на початку XX ст. головну увагу приділяло двом своїм установам: Благовіщенському сирітському будинку для дівчат з спеціальним відділенням для немовлят, де у 1909 р. утримувалися 162 дитини, та Михайло-Семенівському сирітському будинку для хлопчиків, у якому проживало 154 дитини. У народному училищі при будинку освіти здобували не тільки його вихованці, але і 140 хлопчиків, які жили поряд з притулком. У відділенні немовлят діти перебували до 7 років під наглядом вихователів, а далі приймалися до притулків. Діти обох статей навчалися не лише грамоті й ремеслу, велика увага приділялася вихованню

моральних цінностей. Товариство регулярно влаштовувало для дітей вечори, вистави, читання [222, 124 – 125].

Благодійне товариство Чернігова утримувало притулок і школу для хлопчиків, де виховувалося 50 дітей. Вони протягом трьох років вивчали предмети, що входили до програми початкових народних училищ, і оволодівали основами ковальського та чоботарського ремесел. На думку організаторів притулку, його випускники були здебільшого готові до самостійного життя [371, 482]. Товариство допомоги дітям, батьки яких загинули під час російсько-японської війни, також піклувалося про сиріт поліцейських, загиблих у результаті революційних подій 1905 – 1907 рр. [390, 1].

Товариство “Детский городок” у Катеринославській губернії створило дитячий будинок для безпритульних дітей-сиріт воїнів. В основу його діяльності був покладений принцип сімейного виховання. У 1900 р. у ньому проживало 38 дітей (15 хлопчиків та 23 дівчинки) 2 – 17 років. У дитячому будинку працювала завідувачка-вихователька, її помічниця-вихователька, няня для найменших дітей, учитель, столяр-викладач, двірник-кучер, куховарка. Вихователі влаштовували роботу з дітьми за принципом багатодітної родини. Діти жили і навчалися в одному будинку. Набір навчальних предметів був стандартним. Щоправда, заняття з російської мови велися за “Букварем” В.Вахтерова, одним з кращих на той час посібників для початкової школи [248, 8].

У більшості притулків, влаштованих членами різноманітних громадських організацій, діти отримували загальну та професійну освіту, велика увага приділялася трудовому та моральному вихованню, тобто таким чином створювалися умови для їх соціалізації, адаптації до суспільного життя.

Трудова допомога шляхом влаштування будинків працелюбства як засіб соціально-педагогічної підтримки дітей сприяла формуванню почуття людської гідності, поваги до праці. Юнаки та дівчата, які з різних життєвих обставин залишилися без роботи та місця проживання, могли знайти притулок у

будинках працелюбства. Їх метою було “надання неімущим притулку, їжі і можливості заробітку, а також захист малолітніх дітей, бідних матерів, навчання дітей, які походили з найбідніших родин, грамоті й ремеслу” [208, 4]. Вони виникли у Росії на початку 80-х рр. XIX ст. Ініціатива їх організації належала священику Іоанну Кронштадтському. У 1885 р. було засноване Попечительство будинків працелюбства і робітних будинків, яке згодом дістало назву Попечительства трудової допомоги і мало свої відділення у багатьох містах України [230, 49].

Зрозуміло, що будинки працелюбства надавали допомогу здебільшого дорослим людям, але підтримка дітей вважалася їхнім окремим завданням. Наприклад, будинок працелюбства м. Ніжин брав під опіку дітей за умови, що вони досягли такого віку, коли можуть самостійно працювати [325, 9]. У дитячому відділі Київського будинку працелюбства, влаштованому за сприяння генерал-губернатора В.Сухомлина, у 1899 р. роботою забезпечувалися 277 підлітків 13 – 14 років. У 1907 р. тут знайшли притулок 86 дітей (11% усіх членів організації). До структури Київського будинку працелюбства також входив Ольгинський дитячий притулок, де у 1907 р. виховувалися 14 дівчат-сиріт [230, 50].

Чернігівський будинок працелюбства, ідея заснування якого належала А.Андрієвській, утримував притулок для хлопчиків, де у 1892 р. виховувалося 36 дітей. Більшість вихованців навчалися у початкових училищах міста. Молодші діти готувалися до вступу до школи разом з учителем, який саме з цією метою працював у притулку. Крім цього, у будинку працелюбства жили підлітки 13 – 14 років (24 хлопчики та 16 дівчаток). Їх вчили читати і писати, під керівництвом майстрів вони оволодівали навичками ремесел: палітурного, картонажного, чоботарського, швейного [133, 827]. Діти також вчилися виготовляти солом’яні килимки і суконне взуття, плести сітки. Для хлопчиків та дівчаток проводилися уроки співів [208, 4]. Для губернської типографії вони виготовляли конверти, брошури, коробки, теки [387, 353].

Загалом місцеві відділи Попечительства будинків працелюбства і робітних будинків здійснювали підтримку дітей засобами трудового виховання, загальної і фахової освіти, надання їм певного місця проживання, працевлаштування.

З метою допомоги дітям, які скоїли правопорушення, створювалися благодійні спілки – товариства землеробсько-ремісничих притулків. Їхні члени поділяли громадську думку про те, що основні причини злочинності дітей криються у зовнішньому середовищі: розпутність батьків, нехтування моральним і розумовим вихованням, злидні, незадоволення найнеобхідніших потреб. Тому такі діти потребували не покарання, а таких заходів, які б спрямовувались на їх виправне або попереджувально-виправне виховання. У тогочасному суспільстві для характеристики такого явища як дитяча безпритульність та злочинність використовувалися терміни “фізична і моральна занедбаність дитинства” , “діти широкої вулиці”, “нічії діти”, “діти, які відбилися від рук” [378, 49].

У 1873 р. київським генералом-губернатором О.Дондуковим-Корсаковим була зніційована діяльність комісії, до складу якої входили О.Кістяківський, Л.Милорадович, П.Капніст, з метою розробки заходів для покращання матеріальних і моральних умов перебування неповнолітніх правопорушників та дітей, чиї батьки знаходилися в ув'язненні. Комісія дійшла висновків про необхідність заснування особливого товариства, яким стало Київське товариство виправних притулків і землеробських колоній. У 1876 р. у с. Рубежівка товариство відкрило колонію, яка проіснувала до 1884 р., коли була перенесена на Києво-Брестське шосе поблизу міста. У Рубежівському виправному притулку застосовувалася система сімейного виховання (на відміну від системи вільного виховання, котра використовувалася у чернігівському виправному притулку, про що йшлося вище). Система сімейного виховання передбачала розміщення вихованців у окремих невеликих будиночках, де вони жили разом з вихователями [230, 56]. Хлопчики поділялися на 2 сім'ї: старшу, до якої входили діти 13 – 16 років, і молодшу, що

складалася із вихованців 10 – 13 років. Разом з ними невідлучно жили вихователі. Хлопчики вели домашнє господарство: прали білизну за допомогою американської пральної машини, прибирали кімнати, топили піч [73, 162]. Ведення домашнього господарства, спільне вирішення побутових проблем створювали враження повсякденного життя родини, що позитивно впливало на хлопців.

Крім неповнолітніх правопорушників та дітей, чиї батьки знаходилися у тюрмах, до рубежівського виправного притулку приймали хлопчиків, які не мали постійного місця проживання і жебракували. О.Кістяківський наголошував на необхідності виховання цієї категорії дітей окремо, тому що вони потребували особливих виховних заходів [73, 89 – 100]. Найпоширенішим злочином, що приводив сюди дітей, були крадіжки. Більшість вихованців не вмiли читати й писати, не знали елементарних норм суспільної поведінки. Якщо дитину, яка порушувала соціальні норми, влаштовували до притулку за проханням батьків, то вони зобов'язувалися вносити щомісячну плату (близько 4 крб.) за її утримання, навчання і виховання [378, 87]. Цікаво, що іноді хлопчики, які залишалися без засобів існування, самі виявляли бажання жити у колонії. Такі прохання здебільшого задовольнялися [378, 192].

Першим директором Рубежівського притулку став А.Ушинський. Крім нього, педагогічний колектив складали 2 вихователі та 1 помічник вихователя (вони водночас займалися і навчанням дітей). Майстри-ремісники допомагали хлопцям оволодіти різними фаховими навичками. Для навчання грамоті діти поділялися на три групи (у залежності не від віку, а від рівня освіти): до першого класу вступали зовсім неписьменні хлопчики (їх вчили читати і писати); до другого - направляли всіх, які вмiли читати і писати (вони вчилися виконувати письмові диктанти, засвоювали 4 арифметичні дії); у третьому класі навчалися хлопчики, які уже мали елементарну освіту, але вони мали здібності й бажання навчатися далі, тому для них викладали арифметику, вітчизняну історію, географію, російську мову. Ці предмети вихованці вивчали за підручниками гімназій. А.Ушинський, директор притулку, доводив

необхідність середньої освіти для здібних дітей. Передбачалося, що у майбутньому вони зможуть стати вихователями подібних притулків.

Слід зазначити, що в усіх класах працював священник, який викладав Закон Божий. Вихованці займалися церковним співом. Щоранку і щовечора вони читали молитви. Найбільш здібні учні під керівництвом вихователя щонеділі співали у церкві.

Уроки відбувалися з 8 до 11 години ранку і з 6 до 8 години вечора щодня. Вихованці у період з квітня по жовтень працювали на полі, городі та у саду. Для збирання урожаю зернових культур вони використовували жниварську машину, подаровану їм членом товариства виправних притулків Баргевичем. Взимку хлопчики молотили зерно, мололи муку на власному млині. Свого часу О.Кістяківський також вважав, що більшість сільськогосподарських робіт повинні виконувати самі вихованці. Тому виправний притулок не повинен мати більше землі, ніж вони спроможні обробити. На думку педагога, якщо у полі та на городі будуть працювати наймані робітники, то, по-перше, це може нашкодити вихованню (діти будуть себе вважати “панамі”), а, по-друге, хлопчики не засвоять необхідних їм навичок сільськогосподарської праці [73, 160 – 166]. У процесі вивчення ремесел (столярного, слюсарного, ковальського), перш за все, зверталася увага на оволодіння тими теоретичними і практичними знаннями, що мають відношення до сільського господарства: виготовлення та ремонт знарядь праці. Іноді у столярній майстерні учні робили віконні рами, меблі, знаряддя для фребелівських ігор на замовлення київських магазинів та для власних потреб. Навчання ремеслам відбувалося переважно взимку, щодня після ранкових уроків.

У Рубежівському виправному притулку використовувалися методи виховання, які виконували функції регулювання, коригування і стимулювання поведінки і діяльності хлопців. Саме до таких методів належать заохочення та покарання. Система заохочень включала оплату праці (1 – 5 коп. на день залежно від ставлення до роботи, незважаючи на те, що виконував вихованець). 2/3 зароблених грошей зберігалося у спеціальній касі до виходу хлопців із

колонії. Залишок віддавали дитині. Щонеділі вихователь зі своєю “сім’єю” ходили до сільського магазину, де хлопці купували за бажанням ласощі або тютюн. О.Кістяківський вважав таку систему заохочень досить досконалою, тому що вона, по-перше, формувала інтерес та повагу до праці, а по-друге, ставала допомогою випускникам притулку [73, 168 – 169].

У Рубежівській колонії застосовувалися такі засоби покарання: позбавлення частини заробітку, виконання робіт окремо від товаришів, позбавлення святкового одягу. О.Кістяківський наголошував, що фізичні покарання у цьому притулку не використовувалися. У спільному циркулярі Міністерства юстиції та Головного тюремного управління говорилося, що прогресивні педагогічні погляди на справу виправного виховання вимагають використовувати покарання у колонії якомога рідше і в гуманній формі. Згідно із цим циркуляром заборонялися такі види покарання, як позбавлення їжі, постільної білизни, прогулянок, книг для читання, карцер.

На кожного вихованця у колонії щорічно витрачалося близько 265 крб. З часу існування Київського товариства виправних притулків до 1912 р. в утримувану ним колонію було прийнято 817 вихованців.

Активну участь у діяльності цього товариства брав О.Кістяківський, який є основоположником вітчизняної системи виправного виховання. Ним були прочитані публічні лекції про неповнолітніх правопорушників. Ці лекції були видані окремою книгою “Молоді злочинці і заклади для їх виправлення”. За словами автора, його лекції мали подвійну мету: по-перше, привернути увагу громадськості до створення виправних притулків, а, по-друге, зібрати кошти для Київського товариства виправних притулків та землеробських колоній [74, 120].

Належне місце у системі виправного виховання О.Кістяківський відводив трудовому і фаховому навчанню, а також звертав увагу на необхідність привчати вихованців до дисципліни. Він підкреслював, що особа, яка займає посаду вчителя і вихователя у колонії повинна бути здібним педагогом, людиною з твердим, але гуманним характером, чесними переконаннями

незалежно від політичних уподобань [73, 304]. Відповідно до циркуляру, виданого Головним тюремним управлінням у 1912 р., на посади вихователів виправних притулків приймалися особи, які мають педагогічну освіту, а також знайомі з садівництвом, городництвом, окремими ремеслами [378, 1]. У новому циркулярі 1916 р. зазначалося, що у зв'язку з невідповідністю “дядьків” до виховної роботи у виправних закладах визнавалося доцільним замінити їх помічниками вихователів із числа сільських вчителів [383, 36].

При цьому, як вважав О.Кістяківський, держава зобов'язана виховувати неповнолітніх правопорушників, піклуватися про них, незалежно від рівня їхнього розумового розвитку (чи знаходяться вони у стані осудності). Він називав тюрму місцем загибелі молоді людини [73, 11 – 16]. Вчений наголошував на необхідності організації патронату підлітків після їх виходу із колонії. Тому що для них характерна моральна нестійкість та недовіра до суспільства, а відтак їм потрібна допомога. На думку О.Кістяківського, вона може полягати у тому, що молодій людині сприятимуть у пошуках роботи, на деякий час забезпечать матеріально [73, 65 – 77]. Згідно з циркуляром Головного тюремного управління, виданим у 1912 р., рекомендувалося віддавати випускників колоній, котрі досягли 18 років, на навчання до майстрів-ремісників або на сільськогосподарські роботи, але під найближчим наглядом адміністративних осіб колоній [378, 1].

О.Кістяківський не поспішав засуджувати тих, хто схибив. У кожному правопорушнику вчений бачив насамперед людину, яку треба виправляти застосуванням доцільних заходів, оскільки, на його думку, найбільший злочинець здатний до виправлення. Особливо це стосувалося малолітніх правопорушників. О.Кістяківський застерігав, що $\frac{3}{4}$ осіб, які порушили закон, – це жертви злочинності соціального середовища [74, 11 – 12].

Чернігівське товариство землеробсько-ремісничої виправної колонії було створено у 1894 р. Згідно з статутом його мета полягала у підтримці і розвитку засобів колонії та удосконалення її діяльності. Першочерговим завданням новоствореного Чернігівського виправного притулку вважалося релігійно-

моральне та розумове виховання, а також розвиток працелюбства, різноманітних трудових навичок, а відтак і підготовка вихованців до самостійного трудового життя. Головними засобами для реалізації цих завдань служили: постійна робота у полі або ремісничій майстерні; елементарна освіта і засвоєння корисних у житті знань; відповідна система нагород, що передбачала такі заходи, котрі надавали вихованцям якомога більшої свободи, але у залежності від рівня їхнього виправлення; морально-етичні бесіди, що прищеплювали доброту та інші позитивні якості [391, 17 – 17 зв.].

Як зазначалося раніше, крім оволодіння загальною освітою, вихованці займалися сільським господарством та ремеслом, виконували всю господарську роботу [391, 19 – 20]. Необхідними вважалися також заняття військовою справою, гімнастикою з метою загартування організму, його правильного фізичного розвитку. Крім того, вихователі притулку звернули увагу на те, що військові та гімнастичні вправи виховують почуття колективізму, відповідальності перед товаришами, привчають до порядку, формують стриманість, а отже стимулюють виправне виховання [381, 61 зв. – 64].

За сприяння членів товариства директор колонії П.Петров у 1913 р. влаштував новорічне свято, під час якого діти співали народні пісні, декламували вірші, розіграли казку “Дід Мороз”. Усі хлопці одержали ласощі та іграшки, а головне, за словами вихователів, діти отримали у подарунок радість [379, 2].

Товариство ремісничо-землеробської виховної колонії забезпечувало випускників закладу одягом, надавало грошову допомогу. Якщо вихованець показав неабиякі здібності, після звільнення із колонії він продовжував навчатися у землеробському або технічному училищі за рахунок товариства [391, 21 – 22]. Так, для звільнених у 1910 р. 15 хлопців члени товариства придбали одяг на 125 крб. [381, 4 зв.].

Чернігівське товариство ремісничо-землеробської виправної колонії було ліквідовано у 1913 р. у зв’язку з передачею притулку на повне утримання земства та державного бюджету [379, 78].

За даними Міністерства юстиції, найбільш ефективною у організаційному, господарському та виховному плані була співпраця земств та Товариств виправних притулків Катеринославської, Херсонської і Полтавської губерній [378, 200 зв.].

Загалом зусилля Товариств виправних колоній були спрямовані на створення подібних закладів, організацію внутрішнього життя в них таким чином, щоб діти, які потрапили сюди, мали змогу всебічно розвиватися, отримати загальну і професійну освіту, певні перспективи подальшого життя, тобто створювалися умови для їх виправлення, у процесі виховання також передбачалася корекція їхньої поведінки. Крім того, визнавалася необхідною підтримка з боку Товариств колишніх вихованців і після їх виходу із притулків.

У 1898 р. Київське Попечительне про тюрми товариство відкрило притулок для арештантських дітей [183, 223]. Ініціатива його створення належала дружині губернатора Є.Треповій. Багато осіб співчутливо відгукнулися на її звернення і зробили пожертвування грошима та різними речами для притулку, що сприяло відкриттю притулка для тих дітей, чий батьки тривалий час мали перебувати у в'язниці. З тюрми діти отримували їжу, котра поліпшувалася за рахунок пожертвувань. Вихованці навчалися грамоті, ремеслам, виконували домашню роботу. У 1899 р. попечителька притулку О.Пирогова перевезла дітей у свій маєток у с. Вишня на Вінничині на все літо, утримувала їх власним коштом, залучала до садових та городніх робіт. Варто зазначити, що у заснуванні цього притулку була нагальна потреба, бо діти арештантів залишалися без будь-якого догляду [230, 53 – 54].

Київське Товариство заступництва звільненим з місць ув'язнення, котре діяло з 1902 р., крім влаштування їхнього побуту, пошуку роботи, надання грошової допомоги, створило дитячий притулок. Слід зазначити, що така ініціатива належала голові Товариства І.Сікорському. Необхідність функціонування притулку такого типу визнала і його наступниця – С.Глінка. У 1912 р. у притулку перебувало 12 дітей. Щотижня у цей заклад здійснював

візити лікар С.Боярський, котрий безкоштовно надавав вихованцям медичну допомогу [230, 55].

У кінці XIX ст. бездоглядність дітей зростала також у зв'язку із залученням жінок до промислового виробництва, тому гостро постало питання про створення дошкільних виховних установ. Першу спробу організації в Україні дошкільного навчально-виховного закладу зробила у 1858 р. дружина редактора газети “Киевские губернські вѣдомости” Є.Чернишова. У її зверненні до М.Пирогова, який на той час обіймав посаду попечителя Київського навчального округу, було викладено концептуальний погляд на організацію і зміст системи виховання малят. М.Пирогов схвально поставився до пропозиції Є.Чернишової.

У 1871 р. розпочав роботу приватний дитячий садок сестер Марії та Софії Ліндфорс (остання – за чоловіком С.Русова) у Києві. Цей дитячий заклад прийняв близько 20 вихованців, переважно дітей інтелігенції, серед яких, зокрема, були доньки Старицьких. У 1882 р. відкрився дитячий садок утримувачки початкової школи К.Безменової, до якого приймали дітей з п'ятирічного віку. У пояснювальній записці-клопотанні педагог висловила свої погляди на дошкільне виховання. У її розумінні дитячий садок – це елементарна школа, “де б корисне і серйозне йшло поруч з приємним і цікавим для дитячого віку”. Дитячий садок К.Безменової проіснував до 1899 р. [222, 129 – 130]. А.Бейтел, яка утримувала жіночу початкову школу у Києві, у 1883 р. відкрила при ній підготовче відділення, назване дитячим садком для дівчаток 4 – 7 років [313, 1]. Зрозуміло, що поодинокі випадки утворення дошкільних установ не могли вирішити проблему суспільного виховання у цілому, тому прогресивна громадськість Києва, стурбована становищем малят у сім'ях міської бідноти, заснувала Товариство денних притулків для дітей робітничого класу. Своєю появою Товариство зобов'язане одноденному перепису населення 2 березня 1874 р., що проводився членами Географічного товариства. Його результати вразили жалюгідним становищем робітників, і особливо – їхніх дітей, які залишалися вдома без нагляду та уваги дорослих. Проаналізувавши

результати перепису, дружини учасників даної акції висловили бажання допомогти сім'ям робітників, взявши дітей під свою опіку, покращити їхнє становище, забезпечуючи їх протягом дня “здоровим приміщенням, чистим одягом, повноцінним харчуванням” і, нарешті, дати дітям основи освіти та моральності, оточити їх увагою, що нівелюватиме негативний вплив вулиці [230, 62]. Ставлячи таку мету, організатори нового Товариства надавали великого значення й тому, щоб не розлучати дітей з батьками, не послаблювати зв'язку між ними. Діти поверталися ввечері додому, також проводили в сім'ї вихідні та святкові дні. На основі напрацьованого досвіду було вироблено статут Товариства денних притулків для дітей робітничого класу, мету діяльності якого визначено, як поліпшення становища дітей, котрі залишилися без нагляду батьків, шляхом повної денної опіки та піклування про долю дітей, які досягли шкільного віку, завдяки влаштуванню їх у загальноосвітні та професійні навчальні заклади.

Першим головою Товариства була обрана Л.Драгоманова, котра разом з А.Чубинською доклали багато зусиль для його формування. У різні роки його діяльності воно було очолюване А.Іконниковою, О.Кістяківською, А.Дараган. Серед найбільш діяльних членів слід назвати В.Житецьку, В.Антонович, О.Тесленко-Приходько.

Перший денний притулок Товариства (на 20 дітей) розпочав свою діяльність у 1875 р. Він призначався для дітей віком 2 – 10 років усіх станів. Прийом дітей обумовлювався бідністю та відсутністю домашнього нагляду. У притулку працювали вихователька та її помічниця. Жінки – члени Товариства встановили постійне чергування у цьому закладі. Діти забезпечувалися харчуванням, одягом, взуттям. Для їхнього духовного розвитку проводилися різноманітні заняття, серед яких значна увага приділялася трудовому вихованню.

На початку ХХ ст. щорічний бюджет Товариства становив 20 тис. крб. У його розпорядженні було 5 притулків, у 4 з яких приймалися діти обох статей від 2 до 13 років. А п'ятий – призначався для дівчаток із послабленим

здоров'ям. Діти перебували у притулках цілий день, отримували триразове харчування, а з шестирічного віку їх навчали грамоті, арифметиці, хоровому співу, Закону Божому. Найбільш здібні діти проходили курс навчання за програмою однокласних міських училищ, складали іспити у міських училищах і мали можливість вступу до професійних шкіл. На основі власного досвіду члени Товариства переконалися, що для успішного ведення занять у притулках необхідна особа, яка б екзаменувала дітей. З цією пропозицією Товариство звернулося до відомого педагога Т.Лубенця. Він дав згоду бути постійним екзаменатором у притулках. Для вчителів притулків обов'язковими стали відкриті уроки. Велику увагу члени Товариства приділяли навчанню дітей ремеслу, що давало змогу їм влаштувати в майбутньому своє життя. Учням надавалася медична допомога, для відпочинку їх відправляли до літніх колоній [222, 131].

Слід зазначити, що завдяки тому, що до складу Товариства денних притулків входили жінки – представниці передової української інтелігенції, у притулку здійснювалося і національне виховання, яке стало обов'язковою умовою соціально-педагогічної підтримки дітей. Оцінюючи діяльність дитячих притулків Товариства, З.Мірна писала: “Це були по суті замасковані школи для дітей, де наука проводилася відповідно до тодішніх вимог лише з тонким забарвленням українства”. Коли київський губернатор Дрентельн категорично заборонив українські театральні вистави, Товариство, завдяки енергії В.Антонович, добилося дозволу раз на рік влаштовувати українські вистави для дітей [222, 132].

У звіті за 37 років існування Товариства денних притулків вказувалося, що в ньому виховувалось понад 78 тис. дітей. Його діяльність стала прикладом для наслідування, формувала громадську думку відносно суспільного виховання дітей, створювала ґрунт для поширення подібних дитячих установ [222, 132].

Свого часу Т.Лубенець наголошував, що дитяча бездоглядність є результатом існуючого соціального укладу, що характеризувався руйнуванням

сімейних стосунків, особливо у промислових містах. Для дітей (дошкільників і школярів) необхідні ясла, дитячі садки, денні притулки, майданчики, котрі б могли організувати їхнє дозвілля і тимчасово замінити сім'ю. За словами Т.Лубенця, у 1911 р. у Києві було близько 30 таких закладів, які відвідували більше 3 тис. дітей [88, 2 – 5].

Виходячи з цих міркувань, Т.Лубенець у 1899 р. звернувся до попечителя Київського навчального округу з проханням дозволити заснувати Товариство народних дитячих садків [293, 1]. Серед його перших сподвижниць була Ю.Карпинська. Вона визначила мету новоствореного Товариства як надання можливості дітям бідних жителів міста отримати правильний моральний і фізичний розвиток, котрий не могли забезпечити їхні батьки через бідність та власну неосвіченість. Ю.Карпинська була противницею бездумного використання популярної на той час системи Ф.Фребеля. За її словами, головним принципом у кожній системі виховання повинна бути любов до дітей.

У 1899 р. Товариством народних дитячих садків було відкрито 4 дошкільних заклади на околицях Києва. У них виховувались 279 дітей. В усіх дитячих садках були поширені ігри на свіжому повітрі, заняття гімнастичними вправами, вивчення пісень і танців. При цьому найбідніші вихованці отримували безкоштовні сніданки та обіди, для інших перебування у дитячому садку коштувало 5 коп. на день. Крім того, дошкільні заклади розглядалися, в першу чергу, як фактор оздоровлення дітей бідняків. Член Товариства лікар Н.Шмуклер надавав їм необхідну медичну допомогу, здійснював профілактичні огляди.

За словами членів Товариства, Ю.Карпинська вдосконалила систему Ф.Фребеля таким чином, щоб зацікавити дітей під час занять. Діяльність дошкільників ставала усвідомленою, цілеспрямованою: вони брали участь у пошитті носових хустинок, фартухів [293, 7 – 53].

Ініціатором відкриття нових дитячих садків стало Товариство сприяння вихованню та захисту дітей, створене у Києві у 1901 р. Згідно із статутом цього Товариства, його метою була розробка питань, пов'язаних з фізичним та

духовним вихованням і освітою дітей, захист і піклування про безпритульних дітей. Серед прийомів, що використовувалися членами Товариства у роботі з дітьми, були: влаштування бібліотек, громадських читань, виставок, концертів, видання літератури, будівництво майданчиків для ігор, організація екскурсій, заснування навчальних закладів, недільних шкіл, притулків, ясел, дитячих садків, літніх колоній. Членами цього Товариства стали, зокрема, І.Сікорський, Т.Лубенець. Останній наполягав на необхідності відкриття дитячих садків з обов'язковим навчанням грамоті вихованців.

Після поновлення діяльності Товариства народних дитячих садків активну участь у ньому брала Н.Лубенець. Вона визначила такі завдання даного Товариства:

- створення народних дитячих садків;
- сприяння розповсюдженню ідей дошкільного виховання у суспільстві шляхом влаштування школи нянь, курсів для виховательок.

Зважаючи на те, що Товариство сприяння вихованню та захисту дітей і Товариство народних дитячих садків мали спільні завдання, вони об'єдналися на чолі з Н.Лубенець і в 1907 р. утримували два дошкільні навчально-виховні заклади та школу нянь. Слід зазначити, що у Першому дитячому садку виховувалося 80 дітей із найбільш бідних сімей, окрім того цей дошкільний заклад мав притулок, де утримувалося 12 сиріт. Другий дитячий садок був розрахований на 60 дітей. Виховательки здебільшого походили з числа випускниць київських гімназій [106, 36 – 55].

У 1905 р. була відкрита школа нянь, що мала за мету підготовку помічниць садівниць (виховательок). Крім загальноосвітніх предметів, її учениці вивчали методику дошкільного виховання, яку викладав Т.Лубенець, а також – теорію і практику фребелівської методики (викладала Н.Лубенець). Практичні заняття для учениць школи проходили у притулку для сиріт, де вони чергували у нічний час, доглядали дітей, купали їх тощо. Термін навчання у цьому закладі становив два роки, але згодом він був збільшений до чотирьох років. Значно зріс і контингент учениць: від 9 осіб у 1906 р. до 120 – у 1914 р.

До школи нянь приймали дівчат 13 – 14 років, які мали початкову освіту. Усі витрати за їхнє навчання брало на себе Товариство.

Вихователі та члени Товариства не забували про те, що дітям для правильного розвитку необхідні позитивні емоції, радість. Для них влаштовувалися святкові заходи. Наприклад, свято Масляної з ласощами. На Великдень була організована екскурсія до Госпітального саду. Крім того, усі діти отримали у подарунок цукерки та печиво. Організовувались поїздки залізницею до станції Дарниця у сосновий ліс. На Різдво було влаштоване свято з ялинкою. Усі вихованці отримали у подарунок ласощі, іграшки, одяг – плаття, костюми, а найбільш бажані з них – пальта та черевики.

У 1908 р. деякі райони Києва постраждали від паводку. Це спонукало створення для дітей із таких сімей третього дитячого садка [288, 48 – 92].

Члени Товариства З.Мірна та С.Русова ознайолювали вихованців з національними традиціями, українськими книжками. Завдяки їхнім зусиллям на педагогічній виставці у Києві у 1910 р. було дозволено влаштувати український відділ, де представлялася дитяча література та методичні посібники з дошкільного виховання, написані українською мовою [222, 134 – 135].

Після початку Першої світової війни правління Товариства розпочало організацію спеціальних дитячих осередків для дітей, позбавлених батьківського піклування. Питаннями виховної роботи в них займалася Педагогічна комісія під керівництвом Н. Лубенець, до якої входили вихователі з усіх дитсадків та осередків [8, 87]. Педагоги змістовно організовували дозвілля у притулку для дітей-біжінців віком від 4 до 14 років. У притулку панувала трудова атмосфера до якої вихованці звикли ще вдома, бо походили з трудових сімей. Для вирішення різних питань скликалися збори вихованців. Це сприяло розвитку щирих стосунків у колективі. Завдяки свободі творчості виявлялися і розвивалися найрізноманітніші здібності дітей. Вони плели сумочки для книг, малювали, ліпили, вирізували фігурки з кольорового паперу. Все це формувало певні навички праці, естетичні смаки, відповідальність за свою працю, адже вироби дітей прикрашали стіни приміщення притулку.

Естетичне виховання доповнювалося розучуванням хорових пісень, серед яких особливо шанувалися пісні релігійного змісту, зокрема, різдвяні колядки. А коли влаштовувалися свята, використовувалися українські народні традиції, які діти з простих селянських сімей дуже добре знали.

У притулку одним із основних напрямків було трудове виховання, тому навчання ремеслу починалося з 10 років. Члени товариства домовлялися з різними майстернями Києва про “культурні умови” праці вихованців. Дітям пропонувалося обрати за бажанням якусь майстерню: палітурну, слюсарну, столярну, автомобільну, капелюшкову, швейну, друкарську. Отже, після школи учні працювали у майстернях. Ввечері після роботи вони сідали за столами у великій кімнаті, щоб почитати книжку, помалювати, поділитися новинами дня. У такій атмосфері вироблялися довірливі взаємини між дітьми та дорослими.

Вихователі цього закладу прагнули забезпечити своїм вихованцям (дітям, позбавленим сімейного піклування) гуманну атмосферу для всебічного розвитку, намагалися привернути їх до трудової атмосфери сім'ї, тут прищеплювалася любов до рідного краю, здійснювалася рання профорієнтація, а індивідуальний підхід до дітей та свобода їхнього розвитку давали простір для виявлення здібностей [8, 88].

Науковою розробкою теоретичних питань дошкільного виховання, практичною діяльністю щодо створення виховних закладів, а також підготовки кваліфікованих вихователів дитячих садків займалося Фребелівське педагогічне товариство, засноване у 1908 р. І.Сікорським [230, 61]. Його члени великого значення надавали ранньому психолого-педагогічному вивченню дитини. У доповіді, присвяченій відкриттю товариства, І.Сікорський зазначав, що потрібно “Уміти розпізнати дитячу душу, по можливості якомога раніше визначити і завбачити майбутнє людини в ту пору, коли вона тільки вийшла з раннього дитинства...” [8, 90]. При товаристві діяли педагогічний інститут, народний дитячий садок, народне училище, педагогічна амбулаторія, притулок.

Дитячий садок і школа були безкоштовними. Вихованці користувалися навчальними посібниками, отримували сніданки [138, 14]. У педагогічній

амбулаторії безкоштовно надавалися педагогічні поради дітям, які вважалися складними у виховному відношенні, а також дітям, яким важко давалося навчання [8, 91]

На думку Л. Березівської, досвід Фребелівського товариства щодо створення науково-педагогічного комплексу може бути використаний у сучасній освітньо-виховній практиці [8, 91].

У 1912 р. у Києві було засновано товариство “Ясла”. Ініціаторами цього стали К.Балаховська, Т.Балаховська-Давидова, Г.Балаховський (він пожертвував гроші та будинок для заснування дитячого закладу), Є.Скловський [230, 61].

Головним змістом діяльності київських просвітницьких товариств у царині позашкільного виховання було формування всебічно розвинутої особистості через тісний зв'язок громадськості, сім'ї та освіти. Діячі українських товариств доводили, що позашкільне виховання повинно базуватися на національній основі (історії, традиціях, іграх, піснях тощо) [8, 156].

У деяких губерніях, зокрема, Полтавській, Товариство піклування про дітей у 1914 р. відкрило народний дитячий садок. Він став першим у місті дошкільним навчально-виховним закладом для дітей, які були із бідних сімей. Його завідувачка Д.Шкеблевська так визначила мету цієї установи: “Вилучити дітей, хоч на деякий час, з того похмурого, важкого середовища, де вони народилися і ростуть, дати дітям хоч трохи повітря, світла, тепла, ласки та уваги до їхніх дитячих інтересів, яких вони позбавлені у себе вдома. Загалом, дати дітям хоч трохи дитинства” [154, 24]. Виховательки сліdkували за зовнішнім виглядом дітей, формували у них гігієнічні навички. Улюбленими заняттями вихованців стали малювання, ліплення, робота з кольоровим папером. Педагоги підкреслювали, що саме завдяки цим заняттям розвивалася індивідуальність дітей, їхні здібності, розум, фантазія. Щоденно проводилися рухливі ігри, читання казок, уроки музики. Напередодні Різдва та Великодня для дітей були влаштовані святкові заходи з ласощами.

Згодом Полтавське товариство піклування про дітей організувало ясла, куди приймалися малюки старші одного року. Вихованці обох закладів у теплий період року багато часу проводили на свіжому повітрі. За словами лікаря, перебування у цих установах позитивно впливало на стан здоров'я більшості дітей. У середньому щоденно дитячий садок та ясла відвідувало 30 дітей від 1 до 11 років [154, 24 – 30].

Крім цього, Товариство піклування про дітей відкрило дитячий клуб для організації дозвілля та творчості школярів. Вихованці дитячого клубу займалися музикою, малюванням, ліпленням, випилюванням, рукоділлям. При цьому закладі діяла дитяча бібліотека. Завідувачка клубу педагог Д.Корнільєва помітила позитивний вплив занять на дітей: вони стали більш акуратними, стриманими, у них розвивалися товариські почуття, повага один до одного. Важливе значення діяльності клубу вона вбачала у тому, що він “вилучав дітей з вулиці”. У дитячий клуб записалося 60 осіб, щоденно його відвідували близько 35 дітей [139, 22 – 23]. Педагоги, які працювали у клубі, скаржилися на відсутність літератури: необхідних видань у Російській імперії було мало, а посібники, що виходили за кордоном, не враховували специфічних умов життя і виховання у Росії. Незважаючи на це, керівники гуртків спрямовували діяльність дітей так, щоб вони могли розвивати мислення, навички, не обмежували їхню самостійність.

Дитячий садок і дитячий клуб, створені Полтавським товариством піклування про дітей, були об'єднані у єдину навчально-виховну організацію “Дитячий будинок”, працівники якої вирішували проблему розвиваючого дозвілля дітей різного віку [139, 19]. Подібні установи на початку ХХ ст. існували також у Москві та Петрограді. Теоретичні засади їхньої діяльності були розроблені К.Вентцелем. За його словами, такі організації необхідні, насамперед, тому, що більшість дітей, які походили із сімей міської бідноти, не зазнають виховного впливу, заснованого на засадах істинної педагогіки, котра визнає і поважає дитину як самобутню, творчу особистість. Він підкреслював, що “Дитячий будинок” – це новий тип навчально-виховних закладів для дітей,

як дошкільного, так і шкільного віку. К.Вентцель називав такі принципи його діяльності:

- задоволення інтересів дітей;
- пристосування до потреб дітей різного віку, незалежно від їхнього станового походження;
- самоуправління, що сприяло розвитку самостійності та активності вихованців;
- творча виробнича праця вихованців у гуртках, майстернях тощо;
- використання ігрової діяльності, занять гімнастикою;
- можливе задоволення потреб дітей у науковому пізнанні шляхом влаштування кабінетів історії, фізики, хімії, біології тощо;
- естетичне виховання у процесі вивчення творчості художників, скульпторів, занять малюванням, музикою, хоромим співом, перегляду кінофільмів;
- влаштування консультаційного бюро для дітей, особливо старшого віку, куди вони могли б звертатися за допомогою у вирішенні різних проблем;
- організація дитячої бібліотеки;
- обов'язкове створення відділу, завданням якого було б наукове психолого-педагогічне вивчення дітей, особливостей їхнього розвитку.

При відсутності засобів для одночасної реалізації усіх цих принципів К. Вентцель рекомендував вводити їх у діяльність місцевих “Дитячих будинків” поступово [17, 35 – 41].

При дитячих садках, а також окремо від них у містах України наприкінці ХІХ ст. організовувалися літні майданчики. У Києві перший такий майданчик став діяти у 1892 р. на Володимирській гірці. Майданчик представляв собою невеликий павільйон з гойдалками та дошками для ходіння. Керувати дозвіллям дітей був запрошений педагог Л.Гудвіль, завідувач міських громадських ігор. Щодня від 10 години ранку до 8 години вечора діти (2 – 15) років приходили сюди і розважалися. Упродовж 1893 – 1894 рр. майданчик відвідували близько 37 тис. дітей щорічно. Члени Товариства допомоги хворим

дітям провели фахове спостереження за дитячою грою. У результаті цього медики поставили вимогу – якнайшвидше закрити майданчик на Володимирській гірці та розташувати його в іншому місці, тому що місце для ігор оточували глибокі ями та й простору для дитячої діяльності було замало.

Л.Гудвіль вважав, що спільні заботи мають дарувати дітям радість і, разом з тим, позитивно впливати на них, адже для юної особистості важливим є не тільки фізичний розвиток, а й моральний [248, 7 – 8].

У 1913 р. у Києві діяло 5 ігрових майданчиків. Члени Фребелівського товариства спостерігали за їхньою діяльністю [248, 9].

У Чернігові місцевий відділ Петроградського батьківського гуртка відкрив дитячий майданчик, де у середньому щоденно перебувало 135 вихованців. Діти проходили медичне обстеження. 2/3 вихованців були учнями початкових народних шкіл. Ігри та заняття велися за спеціальною програмою. Школярі розподілялися на 4 групи: I – займалася “сокільською” гімнастикою, танцями; II – іграми за системою Ф.Фребеля; III і IV – знаходилися під постійним наглядом помічниць виховательок, котрі організовували для них заняття, відповідні їхньому віку. Крім ігор, вихованці декламували вірші, вивчали французьку мову, займалися ліпленням.

Літні дитячі майданчики в Україні мали велике значення для розвитку дітей, організації педагогічного впливу на них, особливо з урахуванням того, що вони залишалися без нагляду батьків.

Деякі громадські організації поряд з іншими завданнями вирішували проблеми позашкільного виховання дітей, що мало важливе значення для їх соціально-педагогічної підтримки. Товариство “Сокіл” у м. Ніжин організувало групи занять “сокільською” гімнастикою для хлопців та дівчат. Керівниками груп призначалися педагоги, які закінчили спеціальні курси Київського навчального округу [121, 5].

На допомогу школі, батькам, суспільству у справі організації дозвілля дітей прийшли просвітницькі товариства, котрі ставили за мету різнобічне виховання підростаючого покоління, а отже забезпечення педагогічного

супроводу у процесі їх розвитку, соціалізації. Серед організацій, що діяли на Київщині, слід назвати Товариство ім. К.Д.Ушинського, Київське відділення класичної філології і педагогіки, Київський педагогічний клуб, Київський батьківський гурток, Київське педагогічне товариство, “Просвіту”. У різні часи в них працювали відомі педагоги, вчені, громадські діячі, зокрема, Б.Грінченко, М.Лисенко, Т.Лубенець, Олена Пчілка, Леся Українка, подружжя Русових та інші.

Члени Київського товариства ім. К.Д.Ушинського на своїх засіданнях обговорювали питання, актуальні і для нашого часу: релігійне і правове виховання учнів; космополітизм сучасної школи і необхідність розвитку національної свідомості; поведінка учнів поза школою. У протоколі одного із засідань товариства говорилося: “Щоб усунути у дітей бажання робити зло, потрібно придумати щось таке, що б повністю відповідало їхнім запитам і приносило задоволення та радість”. Члени педагогічного товариства вирішили створити такі комісії: з позашкільного життя учнів; взаємовідносин сім’ї і школи. Зокрема, Н.Володкевич запропонував організувати дитячий клуб з метою задоволення потреб учнів у спілкуванні, розвитку свідомості, підготовки їх до діяльності у суспільстві. Головним завданням такого клубу мало стати виховання у дітей громадянських якостей і навичок поведінки взагалі, а не тільки розширення наукових знань. Найближче завдання цього закладу визначалося як організація співбесід з шкільного життя і поведінки у широкому розумінні, об’єднання учнів на основі матеріальної та моральної взаємодопомоги, влаштування колективних заходів (свят, розваг) [8, 50 – 51].

Основними формами соціально-педагогічної діяльності просвітницьких організацій у сфері влаштування дозвілля дітей були: літературно-музичні ранки, вечори, екскурсії на природу, до музеїв, театрів, влаштування бібліотек, видання дитячої літератури [8, 51 – 52].

Зусилля громадських спілок щодо організації дозвілля дітей були спрямовані на створення сприятливих умов соціалізації, керованого розвитку молодих людей, які потребували різнобічної допомоги.

Для міських школярів, які походили із незабезпечених родин, створювалися колонії-дачі, що діяли влітку у сільській місцевості з метою організації відпочинку, фізичного, розумового, морального, естетичного розвитку дітей [311, 1]. Для більшості повітових міст України, де умови життя бідняків були наближені до життя селянської родини, потреба у подібних закладах не виникала [311, 21 – 60].

Для бідних учнів гімназій і реальних училищ Києва на початку ХХ ст. діяла колонія-дача у с. Плюти Київської губернії. Спеціальний комітет, створений для організації цієї установи, до складу якого входили директори середніх навчальних закладів міста Самойлович, Єленецький, Павлович, Турчанинов, Стельмашенко, Музиченко, надавав колонії-дачі великого значення у справі виховання підростаючого покоління.

Під час відпочинку учні влаштовували благодійні концерти та вистави, а для них самих організовувалися екскурсії [310, 1 – 39]. Вихованці займалися музикою та співами під керівництвом випускника консерваторії А.Гродзинського. З метою фізичного виховання дітей викладач гімнастики А.Ковартин організував ігри, прогулянки, заняття плаванням, греблею [309, 50]. Директор П.Столпович заборонив покарання вихованців. Він визнавав ефективність морального впливу на школярів у процесі спілкування з ними. П.Столпович влаштовував прогулянки до лісу, під час яких діти і дорослі варили кашу, пекли картоплю, організували ігри, співали патріотичні пісні [279, 2 – 3]. У середньому від 60 до 100 вихованців проживали на дачі протягом 2 місяців [308, 1]. Щоденно на утримання витрачалося близько 50 копійок. Школярі одержували чотириразове харчування [279, 1 – 2].

У цей же період Київське благодійне товариство організувало дачу-колонію для дітей-сиріт євреїв у с. Нікольська Слобода Остерського повіту. Діти відпочивали, займалися сільським господарством [331, 1– 5].

Проживання під час літніх канікул у подібних установах забезпечувало відпочинок дітям, певний фізичний розвиток, різнобічне виховання,

формування колективістських якостей, комунікативних вмінь, сприяло засвоєнню суспільного досвіду і навичок самостійного життя.

Деякі організації, зокрема “Громада”, одним із завдань своєї діяльності вважало створення недільних шкіл. Головними принципами навчання в них були: безкоштовність, безоплатність роботи педагогів, застосування колективних засобів праці, індивідуальний підхід, гласність роботи вчителів (шляхом залучення преси, складання звітів, котрі знайомили громадськість з результатами діяльності шкіл). Перша недільна школа в Україні була відкрита у 1859 р. за ініціативи студента університету Д.Вороного та професора П.Павлова. Загалом у 1859 – 1862 рр. в Україні діяло 110 недільних шкіл. За своїм соціальним станом більшість учнів належали до міщан та селян.

Н.Побірченко назвала недільні школи нетрадиційними навчальними закладами, які істотно відрізнялися від інших освітніх установ. Педагогічні колективи недільних шкіл діяли всупереч традиційній педагогіці, що не забороняла фізичних покарань у школах. Вони були переконані, що ніщо так згубно не впливає на душу людини, як страх, а особливо страх перед фізичним покаранням.

Навчання у школі тривало від 11 до 14 години. Одна година присвячувалася віровченню, решту часу відводили для письма, читання, арифметики. Класи формувалися за принципом диференційованого навчання адже до школи приходили учні різні за віком (10 – 30 років) і з різним рівнем підготовки: такі, котрі вміли читати, закінчили курс навчання у парафіяльних школах, а були й такі (їх більшість), які не знали жодної букви. Як зазначалося, у недільних школах застосовувалася система індивідуального навчання, принципи послідовності, наступності навчання. Принцип індивідуальності вчителі недільних шкіл вважали надзвичайно важливим, тому що у них було дуже мало часу для роботи з учнями. А індивідуальний підхід давав змогу досягти найкращих результатів при мінімальних часових затратах, тому що учитель у такий спосіб добре розуміє своїх учнів, знає їхні здібності, може узгодити свої методи і прийоми з потребами і можливостями школярів.

Водночас викладачі недільних шкіл повинні були турбуватися про те, щоб дати правильний і якомога ширший розвиток учням і мати на них якнайбільший моральний вплив [159, 42 – 44].

Про успіхи учнів недільних шкіл не раз писав М.Пирогов, наголошуючи, що грамота ними засвоюється майже вдвічі і навіть утричі швидше, ніж у приходських та інших школах. За словами Н.Побірченко, працюючи у недільних школах, громадівці прагнули не лише дати елементарну освіту, а й певною мірою підготувати учнів до суспільного життя [159, 44].

У 1862 р. недільні школи в Україні були заборонені, проіснувавши три роки. Але їх користь для міської бідноти була очевидною. Протягом 1864 – 1874 рр. було визначене правове становище цих навчальних закладів (вони прирівнювалися до початкових народних училищ) [22, 230]. Правила для недільних шкіл поділялися на три частини: I. Загальні положення; II. Перелік навчальних дисциплін; III. Засоби утримання шкіл. Відповідно до цього документу прийом до шкіл відбувався протягом усього року, у недільних школах не було іспитів.

У 1870 р. у Харкові з'явилася недільна школа Х.Алчевської. М.Корф, високо оцінюючи результати її діяльності, писав, що цю школу для дівчат варто відвідати кожному, хто хоче познайомитися з кращими методами викладання різних предметів [5, 256]. Харківська недільна школа стала організаційно-методичним центром подібних навчальних закладів не тільки України, а й усїєї Російської імперії.

Недільні школи, створені “Громадою” або іншими спілками, стали закладами соціально-педагогічної підтримки молоді, яка у зв'язку із зайнятістю щоденною роботою на промисловому і сільськогосподарському виробництві, не мала змоги отримати освіту у традиційних навчальних установах.

Окрему групу громадських організацій, що здійснювали соціально-педагогічну підтримку дітей, становили товариства допомоги учням і студентам, котрі надавали здебільшого матеріальну допомогу тим, кому вона була необхідною. Ф.Ступак називає їхню діяльність “конкретною формою

сприяння молоді” [230, 78]. Вони почали масово з’являтися у 70-ті роки XIX ст. Ініціаторами створення подібних об’єднань були особи, безпосередньо пов’язані з діяльністю освітніх закладів: педагоги, студенти. До складу цих добродійних спілок могли входити викладачі шкіл, їхні колишні випускники, сторонні особи. Виняток становили самі учні. Форми допомоги, що використовувалися, включали оплату навчання та квартир для бідних вихованців, надання навчальних посібників, письмового приладдя, одягу, взуття, одноразові грошові видачі. За наявності можливостей влаштовувалися безкоштовні обіди для нужденних дітей [230, 78].

У 1880 р. Товариства допомоги нужденним учням відкрились у чотирьох київських гімназіях. У кінці XIX – на початку XX ст. подібні організації з’явилися і в інших навчальних закладах Києва, у тому числі й жіночих [8, 51].

Товариства допомоги учням діяли у Катеринославі, Полтаві, Харкові, Чернігові, Костянтинограді, Умані та інших містах України. Відповідно до їх статутів вони надавали здебільшого матеріальну допомогу найбільш бідним представникам учнівської молоді [102, 107]. Але, крім матеріального становища претендентів на допомогу, до уваги бралася їхня поведінка та успіхи у навчанні. За словами Л. Березівської, “допомога бідним учням була найбільш простою формою сприяння в здобутті знань народом” [8, 37].

Слід зазначити, що поява товариств допомоги бідним учням пов’язане з реформуванням освіти, котре відбулося у 60-х рр. XIX ст. Одним із його результатів стала доступність навчання для дітей, які походили із бідних прошарків населення. А відтак серед учнів збільшилася кількість таких, що потребували матеріальної допомоги, яка була засобом здійснення соціально-педагогічної підтримки дітей.

Специфічні заходи, спрямовані на соціальну підтримку дітей, проводилися Товариством боротьби з дитячою смертністю. Відомо, що у другій половині XIX – на початку XX ст. державної системи охорони материнства і дитинства не існувало. Більшість заходів з охорони здоров’я дітей проводилися на громадські кошти. Крім лікарень, це Товариство організовувало поліклінічні

установи “Краплі молока”, що забезпечували продуктами харчування дітей, які походили із найбідніших сімей, а також надавали консультації для їхніх матерів, безкоштовні поради з питань догляду за грудними дітьми, здійснювали профілактичні огляди.

Київське Товариство боротьби з дитячою смертністю з'явилося у 1911 р. Воно поширило свою діяльність на всю губернію. У 1914 р. у найбідніших районах Києва діяло 7 відділень “Краплі молока”, заснованих Товариством боротьби з дитячою смертністю [230, 107 – 115].

Всеросійський союз боротьби з дитячою смертністю мав свої відділи і в Україні: Харківський і Полтавсько-Чернігівський. Члени союзу надавали соціальну допомогу матерям: виділяли грошові субсидії, сприяли у пошуках роботи, організували юридичні консультації з охорони прав матері та дитини. Протягом 1911 – 1912 рр. Полтавсько-Чернігівський відділ відкрив “Краплі молока” у повітових містах [230, 32].

Подібні завдання виконувало і Товариство надання допомоги хворим дітям, що діяло у Києві. Воно влаштувало амбулаторію для дітей і “сприяло поширенню знань стосовно догляду як за хворими, так і за здоровими дітьми” [351, 116]. Крім того, Товариство організувало щорічні благодійні базари, де могли придбати найнеобхідніше саме представники бідного населення Києва.

Товариство допомоги бідним породіллям Одеси, Ніжинське товариство пологового притулку та інші подібні спілки займалися наданням допомоги новонародженим та їхнім матерям. У своїй діяльності вони також акцентували увагу на медичних та соціальних заходах, розрахованих на жінок та дітей, які потрапили у складні життєві обставини і потребували захисту.

Під час Першої світової війни деякі благодійні товариства здійснювали соціально-педагогічну підтримку дітей воїнів: створювали для них притулки зі школами, дозвіллеві заклади. У більшості українських губерній існували відділи централізованого Військово-шкільного фонду, створеного з метою виховання дітей захисників Вітчизни. Київське товариство сприяння народній освіті відкрило денний притулок “Очаг” для дітей батьків-призовників з тим,

щоб ці діти мали не тільки приміщення й харчування, а також догляд, медичну допомогу, навчалися грамоті та ремеслу. Очолила притулок Н.Галаган, активно працювали у ньому М.Андрієвська, Н.Іванова. “Очаг” проіснував до 1917 р. і надавав допомогу не лише дітям, а й їхнім матерям, які отримували продукти харчування, грошову та моральну підтримку.

Громадські організації як суб’єкти соціально-педагогічної підтримки дітей, які потребували захисту, вели активну роботу, завдяки їм була створена розгалужена мережа закладів соціалізації різних категорій молоді. У загальному вигляді вклад добровільних об’єднань у цю справу полягав у таких видах соціально-педагогічної діяльності:

1. Влаштування притулків для дітей-сиріт.
2. Організація робітних будинків для неповнолітніх, які не мали місця проживання, роботи, засобів для існування тощо.
3. Створення виправних притулків для молодих людей, які скоїли злочини.
4. Заснування дошкільних виховних закладів.
5. Запровадження недільних шкіл для дітей та молоді, зайнятих повсякденною працею на виробництві.
6. Реалізація ідеї позашкільного виховання дітей, влаштування їхнього дозвілля шляхом створення клубів, будинків для школярів, колоній-дач тощо.
7. Надання соціальної і медичної допомоги дітям різного віку.

Отже, широкий спектр завдань у сфері соціально-педагогічної підтримки різних категорій дітей, котрі вирішувалися громадськими організаціями, зумовлювався тим, що вони створювалися саме з метою надання допомоги нужденним дітям, така діяльність передбачалася статутами цих організацій, була викликана нагальними суспільними потребами. Педагогічний характер допомоги, яка надавалася дітям зумовлювався тим, що пріоритетна роль у розв’язанні їхніх проблем відводилася вчителям та вихователям. А вироблені науково-педагогічною практикою просвітницьких товариств провідні принципи освіти та виховання підростаючого покоління (загальнонародна безкоштовна

обов'язкова початкова освіта; безперервність освіти; доступність освіти для всіх верств населення; побудова навчально-виховної системи на національній основі; використання найкращих здобутків світової педагогіки; вільний і всебічний розвиток особистості) забезпечували здійснення соціально-педагогічної підтримки дітей і є безперечно актуальними для сучасної школи та позашкільних установ, відроджених та новоутворених громадських організацій, сучасної системи освіти у цілому [8, 157].

3.3. Роль приватної ініціативи у здійсненні соціально-педагогічної підтримки дітей

Поряд з діяльністю органів місцевого самоврядування, церкви, громадських організацій у сфері освіти та соціально-педагогічної опіки підростаючого покоління впродовж другої половини XIX – початку XX ст., розвивалася приватна ініціатива щодо підтримки дітей, які потребували захисту.

Умови розвитку українського суспільства у зазначений період створювали нагальну потребу у благодійництві у галузі освіти і виховання підростаючого покоління. Тобто дітям-сиротам, дітям, які походили із матеріально незабезпечених родин, був необхідний захист, покровительство з боку багатих, впливових людей, надання ними коштів та організаційної допомоги для створення навчально-виховних закладів, забезпечення різноманітних освітніх установ, що сприяли становленню молодих людей. Поява сімейних династій благодійників стала результатом інтенсивного розвитку капіталістичних відносин. З одного боку, представники заможних родин, нагромадивши значні капітали, почали спрямовувати їх частину на суспільно-корисні цілі. А з іншого боку, в результаті диференціації селянства, швидкого формування пролетаріату зросла кількість людей, які потребували допомоги. Як зазначають сучасні дослідники, впродовж другої половини XIX –

початку ХХ ст. індивідуальна благодійність, що була поширена і раніше, трансформувалася у нові, більш ефективні прояви [101, 10].

Важливо, що у ті часи благодійність, котру виявляли приватні особи, всіляко заохочувалася офіційною державною владою. Тому, хто допомагав грошовими внесками школам чи притулкам, присвоювалося звання почесного попечителя закладу. Благодійників нагороджували орденами різних ступенів. Існував чіткий порядок, котрий визначав, за які пожертвування, коли, з якою періодичністю і до якого ордена можна було представляти. Благодійницька діяльність у великих розмірах ставала причиною отримання високих державних посад, а у виключних випадках – навіть дворянства. Наприклад, А.Терещенко у 1870 р. отримав дворянський титул, що передавався і його спадкоємцям [76, 40]. Крім того, благодійність була традиційною рисою національної культури і духовності, ознакою християнського милосердя, які існували в Україні протягом багатьох століть.

Усі форми приватної благодійності у сфері соціально-педагогічної підтримки дітей можна звести у два блоки:

- 1). Організація та фінансування суспільних інститутів навчання і виховання дітей;
- 2). Надання одноразової або постійної допомоги дітям-сиротам, учням шкіл, вихованцям притулків. (Див. Додаток Е).

У цій справі брали участь вихідці із різних соціальних верств: поміщики, підприємці, представники інтелігенції, котрі вбачали свою роль не лише у матеріальній допомозі дітям, чиї батьки були не в змозі забезпечити їм повноцінний фізичний і моральний розвиток, а й в організації їхнього навчання та виховання. Загалом у діяльності приватних благодійників у сфері соціально-педагогічної підтримки дітей, які потребували захисту, чітко простежується принцип педагогізації соціальної допомоги (це також можна сказати і про окремі напрямки діяльності органів місцевого самоврядування, громадських організацій). Соціальна допомога надавалася шляхом організації навчання та виховання хлопців і дівчат, передбачала їхню активну участь у процесі

соціалізації, залежала від віку, освітнього рівня, індивідуальних здібностей дітей. А відтак у здійсненні соціально-педагогічної підтримки дуже часто виявляли зацікавленість педагоги, незважаючи на те, що їхні фінансові можливості були невеликі порівняно з прибутками підприємців чи поміщиків. Так, Х.Алчевська заснувала й утримувала своїми коштами школу для неписьменних. С.Русова з сестрою заклали по смерті батька школу та дитячий садок [222, 12 – 13]. Активну участь у навчанні та вихованні дітей, яким була необхідна допомога, брали представники родини Ушинських. У газеті “Киевское слово” від 21 грудня 1895 р. вміщена розповідь новгород-сіверського кореспондента, що з нагоди 25-ї річниці від дня смерті К.Ушинського у хуторі Дорошенковому Глухівського повіту за заповітом педагога у 1894 р. збудували школу. Утримувався цей початковий навчальний заклад на відсотки з капіталу у 12,5 тис. крб., виділеного з цією метою дружиною педагога Н.Ушинською і вирученого від продажу його книжок. У цій школі працював відомий педагог М.Вессель. Навчання в ній велося за програмою початкових народних училищ. Крім загальної освіти, дівчатка оволодівали рукоділлям, а хлопчики засвоювали навички різних ремесел. У школі використовувалися верстаки, зроблені руками К.Ушинського. Як свідчать документи, у 1901 р. у ній навчалось 40 дітей [237, 61 – 63].

У 1912 р. за пропозицією доньки К.Ушинського Надії її власним коштом у с. Ображіївці Новгород-Сіверського повіту було відкрито початкове училище на 100 учнів. Пізніше цьому навчальному закладу було присвоєно її ім'я [239, 3]. Слід зазначити, що Н.Ушинська брала активну участь у наданні допомоги населенню, яке постраждало від голоду, що виник у результаті неврожаю 1891 р. [230, 37].

Дядько К.Ушинського, адмірал В.Ушинський, був оцінений видатним державним діячем першої половини XIX ст. М.Сперанським як “неабияка людина”. У 1879 р. його вдова А.Ушинська відписала маєток разом з капіталом в 12 тис. крб. Сосницькому повітовому земству і Училищній Раді з метою заснування у с. Змітневі Володимирського (на честь чоловіка) сирітського

притулку для дівчаток [238, 35]. Притулок був розрахований на 15 осіб, яких навчали “грамоті, праці і господарству”. Іноді до цього виховного закладу за рішенням земських зборів приймали і напівсиріт, а також безпритульних дівчат. Утримання однієї дитини у притулку обходилося у 60 крб. на рік. Крім того, кожна з дівчат щорічно отримувала одяг на суму 20 крб. З метою навчання вихованок притулку була створена школа домашнього та сільського господарства, названа на честь А.Ушинської. Для роботи у цьому навчально-виховному закладі були запрошені особи з педагогічною або спеціальною освітою (вчителі, священик, повар, садівник, економка, швачка). Організатори притулку та школи брали до уваги думку К.Ушинського про те, що у вихованні все повинно ґрунтуватися на особі вихователя, тому що виховна сила виливається з живого джерела особистості [247, 39].

Програма школи відповідала програмі Міністерства землеробства для нормальних нижчих сільськогосподарських шкіл першого розряду. Вона включала: а) загальноосвітні предмети з додатковими курсами рахівництва та гігієни (остання викладалася лікарем); б) практичне домашнє і сільське господарство. Педагоги використовували принцип наступності у навчанні: учениці спочатку оволодівали грамотою, а потім переходили до засвоєння теоретичних і практичних знань з домашнього і сільського господарства і таким чином готувалися до майбутнього самостійного життя.

У ході практичних занять з домашнього господарства вивчалися кулінарія і рукоділля. Дівчата пекли хліб, варили варення та готували інші зимові припаси: солили, сушили, консервували овочі та фрукти. Вони вчилися виготовляти крохмаль, дріжджі, свічки, мило. Вихованки засвоювали навички крою та пошиву одягу, користування пральними машинами, прасування білизни. Для дівчат викладалися курси тваринництва і молочного господарства. Шкільний курс садівництва та городництва був дуже детальним і включав знання елементів ботаніки, агрономії і, навіть, хімії. Вихованки працювали у теплицях, на городі, у саду тощо. Вони займалися бджільництвом, виготовляли віск. Дівчата утримували корів, коней, свиней. До школи приймалися учениці,

старші 14 років, тому що практичні заняття вимагали від них неабияких фізичних зусиль. Повний курс навчання, крім підготовчого відділення, тривав два роки. Усі вихованки притулку після досягнення 14-річного віку вступали до школи домашнього та сільського господарства. Але навчальний заклад був розрахований на 40 учениць, тому до нього також приймалися стипендіатки земств і Міністерства землеробства. Навчальний заклад мав непогану бібліотеку. Дівчата-сироти, які закінчили школу, але не мали місця проживання, продовжували жити у притулку. По закінченню школи випускниці складали іспити та отримували “атестат про успіхи у знаннях вивчених галузей сільського господарства”.

Педагоги, які працювали у школі та притулку (завідувачка, вихователька, вчителі), проводили і виховну роботу з дівчатами. Їх привчали до порядку, вимагали бути акуратними, достатня увага приділялася формуванню вміння розпоряджатися власними силами та організовувати роботу найманих працівників [351, 21 – 24 зв.].

Необхідно зазначити, що у Володимирському сирітському притулку зважали на необхідність морального впливу вихователів на вихованок. З цього приводу вивчався досвід Геррієтового притулку у Великій Британії, описаний К.Ушинським. Директор закладу був зобов'язаний викладати в старших класах не менше 3 годин на день і саме ті предмети, які мають якомога більший моральний вплив на вихованців: історію, філософію, богослов'я. Він жив у притулку, обідав разом з дітьми. Після випуску вихованців із закладу директор довго й пильно стежив за їхньою долею, листувався з їхніми роботодавцями, приймав їх до себе на час хвороби або коли вони приїжджали погостювати до свого колишнього притулку; допомагав їм порадами, протекцією і грошима, довго замінював батька та опікуна сиротам, які виховувалися в Геррієтовому притулку. К.Ушинський назвав його найзнаменитішим сирітським інститутом у Британії [247, 27]. Педагог вважав неправильною постановку виховної роботи з дітьми-сиротами у Гамбурзькому сирітському будинку у Німеччині. Його вихованці хоча і вивчали ремесла, але учителі не жили разом з ними у закладі й

у позанавчальний час дітей доглядали служники, що, за словами К.Ушинського, дуже погано впливало на вихованців [247, 34].

Представники родини Ушинських брали участь в організації навчання, виховання, суспільної опіки підростаючого покоління, зважаючи на те, що діти, “полишені напризволяще, не підкорені виховному впливу, тільки псують один одного і дичавіють. Бур’ян виростає надзвичайно швидко на юному, сильному, але ніким не оброблюваному ґрунті, глушить усі добрі початки, і нове джерело зла щедро просочується в лоно громадського життя” [247, 43].

Видатним промисловцем і діячем української культури був О.Алчевський. Він організував і очолив “Громаду” у Харкові, члени якої створили українську недільну школу, видавали підручники. О.Алчевський одружився з Х.Журавльовою, котра з часом стала видатною представницею української педагогічної науки, віце-президентом Міжнародної Ліги освіти. Родина Алчевських брала участь у наданні соціально-педагогічної допомоги дітям міської бідноти, зокрема, шляхом залучення їх до навчання у недільних школах. На думку сучасних дослідників, система навчально-виховної роботи у школах Х. Алчевської включала заходи з заохочення учнів до вдосконалення власної особистості, організацію читання і змагання, допомоги і взаємодопомоги, виконання самостійних робіт і спонукала учнів до постійної роботи над собою, сприяла їх творчому самовираженню [47, 12]. У с. Олексіївка на Донбасі, де знаходився дачний будинок Алчевських, для дітей місцевих робітників і селян вони створили “Народну школу”. Навчання у ній проводилося українською мовою, хоча це заборонялося законом (за що Х.Алчевську навіть притягали до суду). У школі деякий час вчителювало подружжя видатних українських педагогів Б.Грінченко та М.Загірня [77, 39].

За словами М.Грінченко (Загірньої), “хоч і не вкраїнська була школа в Олексіївці, та все ж, вивчившись, школярі в їй, знали, що вони українці, знали історію і географію України, знали про всіх видатних письменників і про їх писання, знали про тяжке безправне становище України... і свої знання уміли висловити путящою українською мовою” [29, 50].

Основними напрямками педагогічної діяльності Х.Алчевської сучасні дослідники вважають ефективне використання (у різних формах ведення навчально-виховної роботи) засобів, що сприяли соціалізації особистості, її становленню і реалізації в умовах переходу суспільства до нової якості. Педагогічна система Х.Алчевської включала:

- прагнення підібрати матеріал і методи навчання, які мали найбільш важливе значення у житті учнів, забезпечували надійні і корисні взаємовідносини в умовах тогочасного суспільства;

- формування адекватних цим умовам цілей, цінностей, ціннісних орієнтирів, певних принципів і засобів виховання;

- “відкритість системи” у тому сенсі, що школи, створені Х. Алчевською, не закривали доступу ідеям, критичним зауваженням, реагували на вимоги суспільства щодо соціалізації, навчання та виховання молоді, зменшення неписьменності, справляли дуже помітний вплив на систему освіти в цілому в Україні [47, 14 – 15].

Дослідниця жіночого руху в Україні М.Богачевська порівнює діяльність Х.Алчевської з філантропічною діяльністю урядів західноєвропейських держав, котрі, зважаючи “на невігластво й нужденність робітників”, дбали про їхню освіту [10, 21].

Поміщик з Глухівського повіту Чернігівської губернії М.Неплюєв розробив власну систему соціально-педагогічної підтримки дітей, засновану на принципах християнської моралі та поваги до праці. Його погляди на виховання підростаючого покоління стали предметом обговорення у Французькій академії наук та Краківській ратуші, зацікавились ними й деякі міжнародні організації. М.Неплюєв уявляв собі справедливий соціальний устрій, при якому можуть бути задоволені потреби усіх людей, завдяки дії селянських, ремісничих, торгівельних, “відомчих” та навчальних трудових общин. Першим кроком до втілення у життя цієї своєрідної християнської позиції стало те, що у 1881 р. М.Неплюєв взяв на виховання 10 дітей із найбідніших селянських сімей і відкрив виховний притулок для них. У 1885 р.

при притулку була організована чоловіча сільськогосподарська школа, усі вихованці якої знаходилися на повному утриманні засновника. Система виховання у притулку з самого початку його діяльності передбачала гармонійний розвиток “усіх трьох боків людської природи”: розумового, фізичного і морального. Навчальний рік у школі тривав з 1 жовтня по 1 квітня, в інший час діти працювали на полях та у майстернях. Влітку канікул не було, а відпустки надавалися дуже рідко і на короткий термін. Програма занять практично не відрізнялася від програми інших подібних навчальних закладів: Закон Божий, (короткий катехізис, православне богослужіння, найважливіші події церковної історії); російська мова (етимологія, синтаксис, короткий огляд російської літератури); географія Росії та Європи; арифметика (прості та десяткові дроби, потрібні правила); геометрія (за підручником Малініна для міських училищ); фізика; хімія; анатомія і фізіологія; ботаніка; російська історія (за підручником Іловайського); правознавство (найважливіші закони, що стосувалися селянського побуту); бджільництво; креслення; садівництво та городництво; скотарство; молочна справа; ветеринарна справа; землеробство; короткі відомості з сільськогосподарської економії та рахівництва; лісництво; співи. Курс навчання був розрахований на 5 років. Протягом перших 3 років учні отримували, головним чином, загальноосвітню та загальну сільськогосподарську підготовку у поєднанні з посиленою для свого віку працею (до школи дозволялося вступати хлопчикам, які досягли 12 років). Останні два класи вважалися спеціальними, їхні програми передбачали поглиблене вивчення професійних предметів, спеціалізацію за інтересами, формування навичок з організації виробництва та управління ним. В атестаті позначалася галузь сільського господарства, “у якій випускник найбільш обізнаний”. Випускники отримували пільги з відбування військової повинності. Крім того, ті, хто з успіхом закінчив повний курс навчання, назавжди звільнявся від фізичних покарань. Висока якість навчання гарантувала працевлаштування випускників поза межами Братства, що дуже засмучувало

М.Неплюєва, який мріяв, щоб усі його вихованці працювали у “Братських колоніях”, а не йшли “торгувати на ярмарок життя” [11, 147 – 157].

У 1891 р. М.Неплюєв відкрив жіночу школу, попечителькою якої стала його мати, а сестри Ольга та Марія – виховательками. Згідно з її статутом, школа мала за мету релігійно-моральне виховання дівчат, а також засвоєння ними знань (переважно шляхом практичних занять) найбільш корисних для дружини та матері землероба, котрі відносяться до молочного господарства, садівництва, городництва, домашніх справ, крою та шиття одягу. Курс навчання тривав три роки. Крім того, у школі існував підготовчий клас. Загальну освіту учениці отримували за програмою Міністерства народної освіти для початкових народних училищ. При вивченні спеціальних дисциплін увага зверталася на пояснення важливих для землероба явищ природи, засвоєння знань про рослини і тварини, які є корисними або шкідливими для сільського господарства, характеристику способів правильної обробки землі, отримання відомостей з гігієни та догляду за хворими. У школі також займалися співами та гімнастикою.

У кожному класі навчалася біля 20 дівчат не молодших 13 років. Усі вони утримувалися коштом М.Неплюєва. Іноді до школи приймалися стипендіатки земств, благодійних організацій або приватних осіб. У статуті зазначалося, що одяг, харчування і загалом спосіб життя учениць повинні відповідати умовам місцевого селянського побуту.

Викладачами школи могли стати особи, які мали, як мінімум, звання сільського вчителя [243, 7 – 22].

Помітною особливістю організації діяльності “неплюєвських шкіл” були так звані “Братські гуртки” вихованців. Усі учні поділялися на три категорії. Старшокласники, які мали зразкову поведінку, входили до “старшого братського гуртка”, що знаходився під особистим покровительством М.Неплюєва. Кожному члену цього гуртка доручалося виховання 4 – 5 молодших дітей, яких він повинен був “привести до підніжжя Хреста Господня”. Шкільна практика розробила деякі заходи, шляхом використання

яких “старші” впливали на “молодших”. Так, кожний молодший вихованець був зобов’язаний вести щоденник, який читали старші учні і навіть переказували його зміст М.Неплюєву. По черзі старші вихованці разом з молодшими ходили до попечителя додому, щоб розповісти йому про своє життя.

Педагогічна діяльність у школах не обмежувалася релігійним вихованням та професійною підготовкою. Навпаки – була організована самодіяльність, проводилися літературні та музичні вечори, готувалися вистави. Запрошені лектори виступали з доповідями про російських і зарубіжних письменників, а сам М.Неплюєв ділився своїми враженнями від поїздок до Петербурга або за кордон. Школи мали досить великі бібліотеки (біля 6 тис. екземплярів книг). Вихованцям дозволялося користуватися особистою бібліотекою М.Неплюєва. Для учнів був організований літературний гурток. Вірші його членів друкувалися на сторінках загальноросійських видань. Серед вихованців були навіть самодіяльні композитори. М.Неплюєв звертав увагу на антиалкогольне виховання школярів. Учні двох шкіл на чолі з М.Неплюєвим, його матір’ю та сестрами, а також деякі жителі села об’єдналися у братство, одним із завдань якого була спільна трудова діяльність. Спосіб господарювання та організація праці у братстві випереджували свій час. За характером виробничої діяльності братство поділялося на окремі сім’ї (бригади). Братське господарство було багатогалузевим, інтенсивним, з пасікою, фермами тощо [11, 157 – 167]. Таке ведення справ, по-перше, забезпечувало необхідними продуктами найбідніших братчиків, а, по-друге, було своєрідною практикою, “школою передового господарського досвіду” для учнів.

Діяльність М.Неплюєва щодо організації навчання і виховання дітей є яскравим прикладом того, що форми та методи соціально-педагогічної підтримки дітей з боку приватних благодійників обумовлювалися їхніми особистими поглядами, власною “філософією життя”, баченням того, як можна допомогти дітям, котрі походили з матеріально незабезпечених родин або залишилися без батьківського піклування. Водночас слід сказати, що форми і

методи соціально-педагогічної підтримки залежали від суспільних потреб, рівня розвитку громадської думки. Соціально-педагогічний характер допомоги, яка надавалася дітям, зумовлювався, насамперед, суспільними потребами, а також завдяки розповсюдженню прогресивних освітньо-виховних ідей.

Завдяки коштам поміщика з Прилуцького повіту Полтавської губернії Г.Галагана були відкриті чоловіча і жіноча гімназії у Прилуках, декілька народних шкіл, ремісниче училище. Після передчасної смерті сина Павла Г.Галаган та його дружина К.Кочубей-Галаган створили проект загальноосвітнього закладу закритого типу для хлопчиків 14 – 16 років. Г.Галаган розробив статут колегії, згідно з яким її мета визначалася як підготовка молодих людей до вступу до університету. У статуті підкреслювалося, що до колегії приймалися юнаки “різних станів з недостатніми матеріальними засобами”. Фінансові потреби колегії задовольнялися завдяки прибуткам з 8 тисяч десятин землі, котрі пожертвував з цією метою Г.Галаган. Крім того, благодійник подарував навчальному закладу 5 тисяч десятин землі для “розширення діяльності колегії у майбутньому”. Г.Галаган купив будинок для колегії і доручив архітектору О.Шилле перебудувати його відповідно до вимог і потреб закритого навчального закладу.

Згідно зі статутом у чотирьох класах навчалося 80 дітей, 30 з яких були стипендіатами П.Галагана [194, 11]. Стипендія П.Галагана надавалася особливо здібним, але бідним юнакам, які підтверджували це відповідним документом про майновий стан батьків, а також про свої успіхи у навчанні та про відмінну поведінку [219, 114]. За словами М.Слабошпицького, колегія не мала від держави ані копійки. Дослідники підраховали, що за своє життя подружжя Галаганів на утримання колегії витратило 1 млн. 120 тис. крб. При цьому багато коштів забирала бібліотека, для якої закупувалися усі новинки, передплачувалося багато періодичних видань. Бібліотека колегії налічувала понад 11 тисяч томів.

Колегію вигідно відрізняли від інших навчальних закладів високий рівень викладання, навчання, спрямоване на розвиток здібностей учнів, достатнє утримання, виховання дітей у дусі гуманізму. Колегія мала багатий природничий музей, театр, церкву, фізичні лабораторії, спортивні зали, їдальню, спальні для учнів, кабінети для спеціальних занять [219, 113].

В основі колегіального укладу лежали довіра, моральна відповідальність, авторитет учителя й родинні начала. Ніякого насилля, ніяких принизливих дисциплінарних покарань, ніякої регламентації, ніяких нагород за навчання і щоденних оцінок (тільки за чверть). Спочатку не було навіть дзвінків на уроки. І все задля однієї мети прищепити смак до розумової праці, до самостійного мислення, до творчості [219, 114 – 115].

Високий рівень навчання і виховання дітей, насамперед, був зумовлений підбором педагогічних кадрів для колегії (у приватних навчальних закладах цим правом користувалися їхні фундатори). Згідно зі статутом “вихователі колегії обиралися з осіб православного віросповідання, які закінчили курс навчання в університеті або ж особливо відомі своєю педагогічною діяльністю...”. Вихователів добирали в такій кількості, щоб на кожного з них припадало не більше 15 вихованців. Усі вихователі займалися і викладанням певних предметів, і наглядом за учнями у позаурочний час [219, 114]. Протягом декількох років у колегії П.Галагана працював відомий педагог В.Сиповський. Він зазначав, що “школа лише тоді виконує своє призначення, коли, стимулюючи розумовий інтерес, дає імпульс людині до свідомого життя і до самовдосконалення” [4, 380]. У колегії працювали й інші видатні педагоги: історію літератури викладав В.Науменко, філософію – Я.Колубовський, малювання – спершу М.Мурашко, а потім – М.Пимоненко [299, 5 – 28]. Довгий час у колегії працював П.Житецький, відомий своїми українофільськими поглядами [286, 88 – 92]. Один із директорів цього закладу С.Шафранов був автором друкованих робіт з народознавства про народні пісні та прислів'я [287, 37 – 47]. Загалом, колегія Павла Галагана була чи не єдиним у Києві місцем, де виховувалися українські почуття [219, 116].

С.Сірополко описав такі спогади одного із вихованців колегії: “Вся система науки й виховання основана була не на голому примусі чи вояцькій дисципліні, а на впливові на юнака того оточення, в якому він живе, й на силі морального авторитету вихователів. Основним тоном нашого життя була ділова працьовитість, добровільне стремління до засвоєння знання, пошанування до своїх вихователів і товариська солідарність між собою” [217, 323].

У звіті, складеному у зв’язку з 25-річним ювілеєм колегії, зазначалося, що за час існування навчальної установи вона “дала можливість отримати освіту більше, ніж 150 дітям, які походили із матеріально незабезпечених родин” [194, 11].

Колегія П.Галагана проіснувала до 1917 р. В одному з некрологів на смерть Г.Галагана (він помер у 1888 р.) говорилося: “На прикладі створення колегії ми бачимо, що може бути зроблене в нашому суспільстві людиною високого державного й соціального становища, яка має великі матеріальні засоби й одушевлена прагненням суспільного блага”. За словами М.Слабошпицького, сьогодні в Україні ніхто з людей такого становища, яке мав Г.Галаган, не піднявся до його рівня [219, 117]. А відтак його діяльність у сфері соціально-педагогічної підтримки дітей заслуговує детального вивчення з метою можливого використання такого без сумніву позитивного досвіду у нашому суспільстві.

Не можна залишити поза увагою діяльність інших осіб, котрі прагнули підтримати дітей із незабезпечених родин. Так, О.Оболенська-Майнова у своєму помісті у с. Щаснівка Козелецького повіту Чернігівської губернії відкрила у 1891 р. сільськогосподарську і ремісничу школу, котра утримувалася в основному коштами фундаторки. Для вихованців школи були облаштовані класи, майстерні, бібліотека, невеликий природничий музей, лабораторія, їдальня, спальні. Земська комісія, яка ревізувала Майнівську школу (так вона називалася на честь засновниці), дійшла висновку, що приміщення для вихованців “не залишають бажати нічого кращого”. Термін навчання у школі становив три роки (крім підготовчого класу). Одночасно у

цьому навчальному закладі здобували освіту біля 40 вихованців. Серед учнів (усі вони були дітьми селян Козелецького або сусідніх повітів) переважали стипендіати О.Майнової, поміщиці С.Ступакової та повітового земства. Приймалися до школи діти, які досягли 13-річного віку. Побут учнів був максимально наближений до життя середньої селянської сім'ї.

Класні заняття проводилися переважно у зимовий час, їхня тривалість для учнів кожного класу дорівнювала 3 годинам на день. Господарську роботу вихованці виконували цілий рік. За словами членів земської комісії, Майнівська школа була розумовим центром краю, провідником різноманітних знань серед селянства [223, 75 – 87].

Добродійна діяльність відомих поміщицьких родин у галузі загальної та професійної освіти була явищем, характерним для усіх регіонів України. Наприклад, на Волині власники значних маєтностей Іллінські протягом ХІХ ст. підтримували діяльність великої кількості навчальних і культурно-освітніх установ: інституту для глухонімих дітей, єзуїтської школи, пансіону для дівчат, Кременецького ліцею [214, 48 – 51].

На Полтавщині поміщиця Є.Милорадович також допомагала дітям, які походили з незаможних родин, реалізувати своє бажання отримати освіту. Серед її благодійних справ у сфері соціально-педагогічної підтримки дітей слід назвати те, що Є.Милорадович перераховувала кошти на адресу полтавських гімназій, шкіл. Вона пожертвувала власний будинок Полтавському реальному училищу. За свій рахунок організувала школу у с. Рибці [222, 141]. Окрім того, Є.Милорадович утримувала дві недільні школи у Полтаві та її передмісті Павленках. За словами Л.Смоляр, вона “скерувала їхню діяльність з певною орієнтацією у бік українофільства”. Власним коштом утримувала Є.Милорадович щоденну хлоп'ячу вечірню школу, організовану О.Кониським та М.Пильчиковим. Вона сама працювала вчителькою у цих навчальних закладах і найбільше любила співати разом з учнями українські пісні [222, 249].

Очевидно, що найчастіше об'єктами приватної благодійності ставали заклади загальної та професійної освіти, тому що, з одного боку, їх нестача

особливо гостро відчувалася у суспільстві, а з іншого – навчальні установи мали недостатнє фінансування від держави. Крім того, потребу в отриманні освіти відчували діти – вихідці із сімей селян та робітників. Саме цим і зумовлювалася пильна увага з боку благодійників до діяльності освітніх закладів. Але за рахунок приватних коштів влаштовувалися й дитячі установи іншого призначення: дитячі садки, оздоровчі санаторії, притулки. На кошти графині М.Браницької у містечку Біла Церква був відкритий дитячий садок, для якого вона передала ділянку землі з будівлею та садом, а також кошти для утримання 30 дітей. Землевласниця О.Нирод пожертвувала землю на березі річки для будівництва дитячого санаторію за прикладом дружини Волинського губернатора Є.Трепової, котра відкрила дитячий санаторій у Житомирі, а потім – у сосновому лісі біля с. Будаєвка [222, 140].

Стараннями та пожертвуваннями графині А.Алопеус був відкритий 1862 р. дитячий притулок на 100 дітей у м. Одесі. Це був денний виховний заклад, де діти перебували з ранку до вечора і забезпечувалися харчуванням. У 1867 р. при притулку було влаштовано нічне відділення для 10 безпритульних дівчат, однак приміщення для цього виявилось малим та незручним. На допомогу прийшла княгиня М.Гагаріна, яка пожертвувала притулку близько 4 тис. крб. Цим коштом були побудовані спальні на 30 ліжок.

Дуже часто поміщики, представники українських ділових кіл намагалися надати допомогу своїм землякам, створювали школи у містах і селах, де могли безкоштовно навчатися діти найбідніших жителів. Нащадок останнього українського гетьмана К.Розумовський пожертвував у 1910 р. 7 тис. крб. з метою будівництва та облаштування школи у рідному селі Лемешах [57, 37 – 38]. Землевласник М.Тишкевич (пізніше він став діячем Української Центральної Ради і Директорії), який закінчив Петербурзьку Академію мистецтв, створив притулок для виховання селянських хлопців і найздібніших з них на свої кошти направляв вчитися до Академії. О.Стефанович-Стасенко залишив заповіт, у якому висловив бажання побудувати школу у м. Мені, у якій

викладатиметься ремесло та сільське господарство. Також він подарував школі бібліотеку та геологічну колекцію [38, 74].

Однією з найвизначніших династій промисловців-благодійників і меценатів були Терещенки. У кінці XIX ст. сума пожертвувань цієї родини на благодійні цілі становили 11 млн. крб. Благодійна діяльність М.Терещенка (найвідомішого представника цієї родини) вирізнялася широким розмахом і чітко продуманим систематичним характером. За ініціативи й активної участі М.Терещенка та його дружини Пелагеї у Глухові було збудовано чоловічу та жіночу гімназії, Федорівське міське училище, назване на честь померлого брата Федора, ремісниче училище, Учительський інститут та церкву св. Дмитра Ростовського при ньому, притулок для дітей-сиріт. У Києві коштом М.Терещенка було збудовано ряд навчальних закладів: Шосту чоловічу гімназію на Печерську, зразкове міське училище, жіночу торгівельну школу, жіночу гімназію на Подолі, училище для сліпих, церковнопарафіяльну школу, комерційне й реальне училища.

Родина Терещенків брала активну участь у розвитку освіти на всіх рівнях, у тому числі й початкової. Так, при 7 найбільших цукро заводах, що належали сім'ї на початку XX ст., існували початкові народні училища для дітей службовців і робітників, і це без урахування тих багатьох сільських шкіл, які отримували від господарів-цукро заводчиків грошові субсидії для своєї діяльності. Зокрема, при Михайлівському заводі на Глухівщині у 80-ті роки XIX ст. М.Терещенко побудував початкове училище, яке відвідували також діти з навколишніх сіл. Хоча ця школа і вважалася земською, утримувалася вона виключно на кошти підприємця. При Андрушівському заводі на Житомирщині у 1871 р. існувало початкове однокласне училище, котре утримувалося за рахунок Терещенків і сільської громади. У ньому навчалось близько 150 дітей. У 1900 р. воно було перетворене на двокласне – підвищеного типу, завдячуючи коштам та ініціативі сина М.Терещенка Олександра.

В усіх початкових школах, влаштованих родиною Терещенків, діти навчалися безкоштовно, а також користувалися підручниками, письмовим

приладдям, підприємці надавали платню вчителям, іноді наймали для них і квартири. При більшості шкіл відкривалися бібліотеки.

На кошти М.Терещенка при чоловічій гімназії у м. Глухові було створено пансіон на 40 вихованців, більшість з яких походили з незаможних сімей, а тому проживали та харчувалися у ньому безкоштовно [40, 146 – 147]. З 1901 р. у цьому навчальному закладі існували стипендії імені М.Терещенка, які могли отримати найбільш бідні учні за умови успішного навчання та зразкової поведінки [172, 155 – 156].

Батьки М.Терещенка Артемій та Євфросинія у 1871 р. відкрили у м. Глухові притулок для дітей-сиріт, виділивши на цю справу 50 тис. крб. [117, 3]. До притулку приймалися хлопчики від 1 до 14 років. Виховний заклад мав власну початкову школу. Діти, які досягли 10 років і мали початкову освіту, направлялися за рахунок фундаторів притулку до Глухівської прогімназії або ремісничого училища. Найздібніші вихованці мали змогу навчатися у гімназії [292, 3зв. – 4зв.].

М.Терещенко зробив значні пожертвування на спорудження будинку притулку для бідних та заснування Рубежівської виправної колонії. Його коштом було збудовано приміщення для Маріїнського дитячого притулку у Києві. Підприємець допомагав облаштовувати денні притулки для дітей робітників київських підприємств і будинок для училища-притулку для глухонімих дітей.

Головною справою життя сина М.Терещенка Івана була Рисувальна школа, яку у 1876 р. заснував його земляк, художник М.Мурашко. Навчальний заклад утримувався на кошти мецената, який протягом чверті століття його існування пожертвував близько 150 тис. крб. Талановиті діти, котрі походили з незаможних родин, навчалися у школі безкоштовно і отримували іменні стипендії засновника навчального закладу. Рисувальна школа відіграла значну роль у розвитку художньої освіти в Україні і підготувала цілу плеяду відомих українських митців: М.Пимоненка, Г.Світлицького, І.Їжакевича [40, 147 – 148].

Початкова школа у с. Вертіївці Ніжинського повіту носила ім'я І.Терещенка, тому що він придбав приміщення для неї, виділив гроші на її облаштування [364, 238].

Другий син М.Терещенка – Олександр, призначив іменні стипендії для учнів деяких навчальних закладів Києва. У 1904 р. він брав активну участь в організації дачі-колонії для дітей у с. Плюти з метою оздоровлення школярів. На ці потреби він пожертвував 20 тис. крб. [311, 72].

Головною рисою благодійної діяльності родини Терещенків у сфері соціально-педагогічної підтримки дітей було те, що вони, спираючись на духовні традиції нашого народу, гостро відчували і брали на себе вирішення суспільних потреб відповідно до зростаючих вимог часу щодо виховання та формування освічених громадян українського суспільства, фахівців для галузей матеріального виробництва та духовної культури. Терещенки були засновниками десятків і покровителями ще більшої кількості навчальних закладів в Україні. Вони надавали матеріальну і моральну допомогу дітям з незаможних родин, відкриваючи і вказуючи їм широку дорогу до належного місця в суспільстві [40, 148].

У другій половині XIX – на початку XX ст. була широко розповсюджена така форма соціально-педагогічної підтримки дітей, як призначення іменних стипендій учням різних навчальних закладів. У кожному номері Журналу Міністерства народної освіти друкувалися численні відомості про заснування стипендіальних фондів. Уряд заохочував подібні заходи. Так, у 1876 р. був прийнятий закон про порядок створення стипендій, у якому говорилося, що грошові субсидії, котрі надаються учням і студентам, можуть ставати іменними, тобто носити імена своїх фундаторів [364, 238]. Обов'язковою умовою отримання стипендії були успішне навчання та зразкова поведінка. Тому іменні стипендії можна розглядати, з одного боку, як стимулювання зацікавленості у навчанні, а з іншого – як надання можливості учням отримати освіту, займатися навчанням, не турбуючись про задоволення своїх матеріальних потреб.

Декілька іменних стипендій у різних навчальних закладах було створено землевласником з Чернігівської губернії І.Дуніним-Барковським. Так, стипендії його імені або імені його батьків Я.Дуніна-Барковського та І.Савиної існували у Московському університеті, декількох технічних інститутах та багатьох гімназіях Російської імперії [170, 23 – 24; 171, 163 – 164]. І.Дунін-Барковський подарував 50 тис. крб. на будівництво та облаштування реального училища у Чернігові (для порівняння – губернське земство виділило на ці потреби 20 тис. крб.).

У навчальних закладах Полтавської губернії існували стипендії І.Димитрашко, І.Стефановича, М.Белухи-Лохановського та інших благодійників [167, 49; 168, 66 – 67; 169, 19 – 20].

Слід зазначити, що історичні документи свідчать про існування у другій половині XIX – на початку XX ст. таких індивідуальних форм соціально-педагогічної підтримки, як встановлення опіки та усиновлення. Щоправда, випадки усиновлення були поодинокими. Діяла спеціальна процедура усиновлення: особа, котра бажала усиновити дитину, подавала прохання на ім'я цивільного губернатора, а він, у свою чергу, звертався до Сенату, де і ухвалювалося відповідне рішення. У Російській імперії існували окремі закони, котрі розглядали випадки, коли усиновлювачем виступав дворянин, купець, селянин. Тобто кожний закон про усиновлення мав станове забарвлення, враховував специфіку життя різних прошарків населення (закони про усиновлення особами, котрі походили із купецького стану, були прийняті у 1857, 1868 і 1887 рр., про усиновлення дворянами – у 1876 р.). Найчастіше об'єктами усиновлення ставали “підкидьки”, незаконнонароджені діти, неповнолітні, які походили із багатодітних родин або не мали постійного місця проживання [326, 1; 327, 5; 328, 10 – 11; 329, 1; 332, 3].

У XIX ст. обов'язковою умовою встановлення опіки був її становий характер: існували дворянська, духовна і селянська опіки. Російське законодавство визнавало встановлення опіки відповідно до заповіту або за призначенням спеціальних органів: дворянської опіки або селянського суду,

котрі були зобов'язані “призначити до неповнолітньої особи її опікуна, якщо його не названо у заповіті батьків”. До складу сирітського суду входив міський голова, а також представники кожного стану жителів міста: купці, ремісники, міщани. Опікуни не обов'язково мали родинні зв'язки з сиротами. Слід зазначити, що у Полтавській і Чернігівській губерніях (на відміну від інших регіонів імперії) опікунами могли стати дорослі брати. Закон передбачав, що опікуни повинні мати певні моральні якості та матеріальні кошти, котрі давали надію, що неповнолітні сироти будуть мати достатнє утримання та відповідне виховання [262, 4].

Соціально-педагогічна підтримка дітей, які потребували захисту, з боку приватних осіб включала такі форми допомоги: 1) організація навчальних та виховних закладів, грошові субсидії з метою стимулювання їхнього функціонування; 2) призначення іменних стипендій для представників учнівської та студентської молоді, які походили із матеріально незабезпечених родин (іноді стипендії йшли на рахунок оплати за навчання); 3) усиновлення дітей-сиріт або встановлення опіки над ними. Отже, основними складовими соціально-педагогічної підтримки були організація навчання і виховання, у тому числі й сімейного, забезпечення сприятливих умов соціалізації дітей, які походили з найбідніших родин або були позбавлені батьківського піклування, створення умов для отримання певних професійних навичок, які б сприяли готовності учнів до майбутньої життєдіяльності.

Висновки до розділу 3

На основі проведеного історико-педагогічного аналізу здійснення соціально-педагогічної підтримки дітей з боку церкви, громадських організацій та приватних осіб ми дійшли висновку, що соціально-педагогічна підтримка мала освітньо-виховний характер, її об'єктами ставали усі категорії (групи) дітей, які потребували захисту: діти селян та міської бідноти, діти-сироти, неповнолітні правопорушники. У наукових розробках відомих вітчизняних

педагогів В.Зеньковського, О.Кістяківського, С.Русової, І.Сікорського, Т.Лубенця, П.Юркевича визначалися сутність, методи, завдання соціального виховання, яке ми розглядаємо як обов'язковий елемент соціально-педагогічної підтримки дітей. Функції соціального виховання виконувалися у процесі діяльності виховних притулків, дозвіллевих установ, дитячих та молодіжних об'єднань, дошкільних закладів тощо. У другій половині XIX – на початку XX ст. був накопичений досвід антиалкогольного виховання дітей, яке, зокрема, здійснювалося Православною церквою. Педагогічні складові антиалкогольного виховання були сформовані С.Рачинським, І.Сікорським, О.Віреніусом, В.Зарайським. Значне місце серед різних напрямків соціального виховання займало релігійно-моральне виховання, основні засади якого були вироблені К.Ушинським, В.Зеньковським, П.Юркевичем. Досвід антиалкогольного та релігійно-морального виховання, безперечно, може бути використаний у діяльності сучасних освітньо-виховних установ.

Реалізація освітнього компонента соціально-педагогічної підтримки дітей з боку церкви, громадських організацій та приватних осіб забезпечувалася завдяки функціонуванню церковноприходських та недільних шкіл, приватних освітньо-виховних закладів, навчання та, загалом, перебування у яких сприяло соціалізації молодих людей. Програми, методи навчання розроблялися та вдосконалювалися з урахуванням потреб кожної окремої дитини та у цілому суспільства у процесі науково-теоретичної та практичної діяльності таких педагогів, як Х.Алчевська, С.Рачинський.

Крім освіти та виховання дітей, які потребували захисту, можна виділити й інші напрямки соціально-педагогічної підтримки:

– створення умов для життєдіяльності та зміцнення здоров'я дітей, сприяння їхньому фізичному розвитку;

– підготовка дітей до майбутнього трудового життя, оволодіння ними робітничими професіями, навичками ведення домашнього господарства.

Отже, у діяльності церкви, громадських організацій та приватних осіб у сфері соціально-педагогічної підтримки дітей простежується підхід,

характерний у цілому для суспільства та педагогічної думки другої половини XIX – початку XX ст., який передбачав обов'язкове навчання та соціальне виховання дітей, котрі потребували допомоги.

Основний зміст третього розділу викладений у таких публікаціях: 266; 267; 269; 270; 272; 275.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Аналіз архівних та літературних джерел, узагальнення фактів, які стосуються здійснення соціально-педагогічної підтримки дітей, котрі потребували захисту, в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст., дозволили зробити такі висновки:

Соціально-педагогічна підтримка у досліджуваній період полягала у діяльності різних суспільних інститутів та приватних осіб з метою організації виховання, навчання (загального та професійного) і створення сприятливих умов соціалізації тих категорій дітей, які потребували захисту. Незважаючи на те, що у другій половині XIX – на початку XX ст. не використовувалася сучасна термінологія, у суспільстві велася діяльність, зміст якої полягав в організації соціального виховання, допомоги дітям в отриманні освіти, що й відповідає поняттю “соціально-педагогічна підтримка”. Головною частиною соціально-педагогічної підтримки є її педагогічна складова, пов’язана з вихованням та освітою, створенням сприятливих умов у процесі розвитку і соціалізації дитини. Причому пріоритетну роль у цьому процесі у другій половині XIX – на початку XX ст. відігравали такі фактори, як удосконалення навчальних програм, побудова їх з урахуванням потреб дітей і загалом суспільства; використання методів навчання, спрямованих на розвиток особистості учнів та їхніх здібностей; а також поширення ідей соціального виховання дітей, які потребували захисту.

Творчі пошуки К.Ушинського, Т.Лубенця, Б.Грінченка, В.Зеньковського, О.Кістяківського, М.Корфа, В.Одоевського, С.Русової, С.Рачинського, В.Стоюніна, Т.Шацького стали основою для розвитку вітчизняної теорії соціально-педагогічної підтримки дітей. Вперше в історії української педагогіки було доведено необхідність суспільної підтримки дітей, котрі потребували захисту, у процесі їхнього навчання та виховання, висвітлено значення такого педагогічного впливу не лише для окремої особи, а й у цілому для суспільства.

Виявлено, що суб'єктами соціально-педагогічної підтримки дітей у зазначений період виступали земства, православна церква, громадські організації, приватні особи. Тобто до середини XIX ст. соціально-педагогічна підтримка еволюціонувала від приватного, церковного та громадського до державного рівня її суб'єктів. Завдяки цьому у зазначений період набувала розгалуження мережа закладів опіки дітей. Так, у Київській губернії діяло 25 установ різного типу для сиріт і безпритульних дітей (з них 11 – у Києві), а у Чернігівській губернії – 13 (з них 6 – у Чернігові). Державна соціально-педагогічна підтримка дітей здійснювалася земськими органами місцевого самоврядування. Вивчення такого явища, як соціально-педагогічна підтримка дозволило окреслити такі групи (категорії) її об'єктів: селянські діти, діти міської бідноти, діти, позбавлені батьківського піклування, діти, які скоїли правопорушення.

Соціально-педагогічна підтримка дітей мала комплексну структуру. Вона включала освітньо-виховну діяльність та заходи щодо громадської опіки підростаючого покоління, мала як постійний, так і тимчасовий характер.

Зміст соціально-педагогічної підтримки дітей полягав здебільшого в організації їхнього виховання, навчання (загального і професійного) та забезпеченні сприятливих умов соціалізації.

Форми соціально-педагогічної підтримки дітей – створення навчальних закладів, влаштування виховних будинків, виправних притулків, забезпечення виховання у прийомних сім'ях, заснування дошкільних та позашкільних установ, проведення заходів щодо матеріальної допомоги дітям, які походили із найбільш бідніших сімей або були позбавлені родинної опіки, забезпечення умов, за яких вони могли отримати виховання, освіту відповідно до їхніх здібностей та суспільних потреб (оплата навчання, призначення стипендій). (Див. Додаток Ж).

У ході дослідження нами виявлено особливості соціально-педагогічної підтримки дітей в окреслений період, суть яких полягала у тому, що вона здійснювалася в умовах прискореного розвитку вітчизняної педагогічної думки

та активізації діяльності педагогів, які займалися проблемами соціального виховання й освіти народних мас, виявляли особисту благодійність, а також в умовах боротьби за становлення національної школи і впровадження рідної мови у навчальних закладах. Однією із засад соціальної підтримки був принцип педагогізації даного процесу, який здійснювався, здебільшого, завдяки проведенню виховних та освітніх заходів, забезпеченню функціонування закладів соціалізації дітей, надання можливостей для опанування вихованцями професійними навичками. За таких умов зростала роль педагогів у здійсненні соціально-педагогічної підтримки. Це підтверджується, зокрема, фактами про приватну соціально-педагогічну діяльність родин Алчевських, Ушинських.

Розвиток теорії соціально-педагогічної підтримки дітей, її практичне впровадження відбувались у контексті загального суспільного поступу й були зумовлені соціальними, культурними й педагогічними процесами другої половини XIX – початку XX ст.

Дослідження проблеми дозволило виявити, що інститут соціально-педагогічної підтримки дітей як суспільне явище пройшов складний шлях еволюції впродовж другої половини XIX – початку XX ст. Враховуючи внутрішню логіку та особливості розвитку соціально-педагогічної підтримки як суспільного явища, здійснено періодизацію її еволюції у вітчизняній педагогічній теорії і практиці. В основу періодизації покладено зміни у суспільному житті та у ставленні суспільства до соціально занедбаних верств населення. Визначено й обґрунтовано три періоди розвитку соціально-педагогічної підтримки як суспільного явища впродовж другої половини XIX – початку XX ст.

I період (1864 – 1873 рр.) – становлення соціально-педагогічної підтримки, який характеризується розрізненими типами роботи відповідних інститутів і визначеними нами особливостями соціально-педагогічної підтримки дітей: поява законодавчих актів, що сприяли становленню соціально-педагогічної підтримки дітей (земська реформа 1864 р., освітня реформа 1864 р., указ про створення приходських попечительств 1864 р., указ

про створення православних братств 1864 р., закон про створення виховних притулків для неповнолітніх правопорушників 1866 р., закон про усиновлення дітей 1868 р.); усвідомлення діячами земських органів місцевого управління необхідності піклування про розвиток освіти, виховання та соціальної допомоги; створення перших громадських організацій, які своєю метою визнали благодійно-педагогічну допомогу представникам занедбаних верств населення, не виділяючи певної категорії об'єктів підтримки; активізація церковної та приватної благодійності.

II період (1874 – 1904 рр.) характеризується наявністю процесу структуризації соціально-педагогічної підтримки. Нами виявлено особливості даного періоду: удосконалення змісту і пошук оптимальних форм організації соціально-педагогічної підтримки дітей, які потребували захисту; спроби правового урегулювання становища дітей, які потребували захисту (1897 р. – закон про покарання неповнолітніх правопорушників, 1889 р. – указ Олександра III про влаштування благодійних виховних установ для дітей-сиріт, 1876 р., 1887 р. – закони про усиновлення дітей); взаємодія між суспільними інститутами, що займалися соціально-педагогічною підтримкою дітей (земства і громадські установи – в організації діяльності виховних притулків, земства і церква об'єднували зусилля, спрямовані на розвиток початкової освіти, приватні благодійники направляли кошти на допомогу закладам соціалізації дітей, створеним земствами, церквою, громадськими організаціями).

III період (1905 – 1918 рр.) визначається розвитком тенденції до оформлення соціально-педагогічної підтримки в систему. Серед особливостей даного періоду слід назвати: цілісність та соціально-культурна спрямованість соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю; самоорганізація і самозабезпечення функціонування інститутів соціально-педагогічної підтримки; наявність зв'язку між інститутами соціально-педагогічної підтримки та соціальним середовищем, поява нових інститутів у якості суб'єктів підтримки, збільшення кількості дітей, які потребували захисту і ставали об'єктами підтримки, залучення нових категорій молоді як об'єктів

підтримки; “відкритість системи”, тобто впровадження у практику соціально-педагогічної підтримки нових науково-педагогічних ідей, відповідна реакція на вимоги суспільства щодо соціалізації молоді, формування адекватних суспільним умовам другої половини XIX – початку XX ст. цінностей, принципів, цілей і засобів виховання та навчання дітей, які потребували захисту.

Розвиток теорії й практики соціально-педагогічної підтримки дітей в Україні у цей період становить інтерес з позицій сучасних проблем навчання і виховання дітей, які потребують підтримки та захисту. Зокрема, це стосується використання досвіду релігійно-морального виховання підростаючого покоління на основі теоретичних розробок К.Ушинського, В.Зеньковського, С.Рачинського, П.Юркевича. Важливим напрямком виховної діяльності земств, громадських організацій, релігійних об’єднань було формування екологічної культури дітей, що є, безперечно, актуальним для сучасної школи та позашкільних установ. Педагогічна спадщина О.Кістяківського заслуговує на особливу увагу з точки зору становлення вітчизняної системи виправного виховання, спрямованого на ресоціалізацію дітей, схильних до правопорушень. Особливо актуальним є досвід організації антиалкогольного виховання дітей, теоретичні засади якого розроблені І.Сікорським, С.Рачинським, О.Віреніусом, В.Зарайським.

Поширенню та популяризації ідей соціально-педагогічної підтримки сприяло б узагальнення й використання теоретичної і практичної спадщини українських педагогів з проблем виховання дітей, схильних до правопорушень, позбавлених батьківської опіки, або тих, які походять із найбільш вразливих родин, організації їхнього дозвілля, створення сприятливих умов для отримання освіти.

Проведене дисертаційне дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми здійснення соціально-педагогічної підтримки дітей у другій половині XIX – на початку XX ст. Подальшого і поглибленого цілісного дослідження потребує вітчизняна система виправного виховання, педагогічні ідеї О.Кістяківського,

система опіки дітей-сиріт. Особливої уваги заслуговують проблеми соціально-педагогічної підтримки дітей з вадами фізичного або розумового розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александро-Невское приходское общество трезвости при Покровской церкви с. Плоского Остерского уезда Черниговской епархии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1904. – № 6. – С. 235 – 247.
2. Андерсон В. Несколько цифр из деятельности церковно-приходских попечительств // Антология социальной работы: В 5 т. – Т. 1. История социальной помощи в России / Сост. М.В. Фирсов. – М.: Сварогъ – НВФСПТ, 1994. – С. 89 – 99.
3. Аніщенко О. Фахова підготовка дівчат у дитячих притулках // Шлях освіти. – 2000. – № 1. – С. 40 – 42.
4. Антология педагогической мысли России второй половины XIX – начала XX века / Сост. П.А. Лебедев. – М.: Педагогика, 1990. – 720 с.
5. Антология педагогической мысли Украинской ССР / Составитель Н.П. Калиниченко. – М.: Педагогика, 1988. – 640 с.
6. Барзылович А. Дети на Богомолье // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1893. – № 21. – Ч. неоф. – С. 789 – 793.
7. Бережков М. По поводу двадцатипятилетия Нежинского Братства Божией Матери, всех скорбящих радости // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1909. – № 24. – Ч. неоф. – С. 905 – 911.
8. Березівська Л.Д. Освітньо-виховна діяльність Київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – початок XX ст.). – К.: Видавництво “Молодь”, 1999. – 191 с.
9. Благотворительность в России // Трудовая помощь. – 1899. – № 8. – С. 288 – 303.
10. Богачевська М. Дума України – жіночого роду. – К.: Видавництво “Воскресіння”, 1993. – 109 с.
11. Богун Н.А., Ткаченко В.В. Истина Николая Неплюева (Из истории Воздвиженского трудового братства) // Философская и социологическая мысль. – 1991. – № 10. – С. 147 – 167.

12. Бричок С. Роль церковнопарафіяльних шкіл у розвитку освіти на Волині // Шлях освіти. – 2000. – № 1. – С. 48 – 51.
13. Важнейшие постановления земских собраний Полтавской губернии сессии 1896 г. по народному образованию // Ежегодник Полтавского губернского земства (далі – ЕПГЗ) на 1897 г. – Приложение. – Полтава: Типо-Литография И. А. Дохмана, 1897. – С. 1 – 31.
14. Василькова Ю.В. Социальная педагогика. – М.: Академия, 1998. – 352 с.
15. Вахтеров В.П. Основы новой педагогики. – М.: Типография И.Д. Сытина, 1916. – Т. 1. – 592 с.
16. Вахтеров В.П. Предметный метод обучения. – М.: Типография Т-ва И.Д.Сытина, 1909. – 181 с.
17. Вентцель К. Детский Дом // Свободное воспитание. – 1914 – 1915. – № 7. – С. 35 – 44.
18. Веркалець М.М. Педагогічні ідеї Б.Д. Грінченка. – К.: Тов-во “Знання УРСР”, 1990. – 48 с.
19. Виноградова-Бондаренко В.Є. Виховання безпритульних дітей в Україні 20-х років ХХ ст. Дис. на здобуття наук. ст. канд. пед. наук. – К., 2001. – 221 с.
20. Вирениус А. Значение учебно-воспитательных заведений в деле нравственного воспитания // Трудовая помощь. – 1899. – № 2. – С. 139 – 170.
21. Вовк Л. Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні (етапи і особливості). – К.: “Просвіта”, 1998. – 179 с.
22. Воскресные школы // Народное образование в России. Исторический альманах. – М.: Народное образование, 2000. – С. 228 – 232.
23. Гавриш Р.Л. Земська школа на Полтавщині / Відп. ред. В.Є. Лобурець. – Полтава: ВЦ “Археологія”, 1998. – 102 с.
24. Гогель С. Удаление невинных детей из тюрем // Трудовая помощь. – 1898. – № 9. – С. 262 – 277.
25. Годичный акт детского сада при Борисоглебской школе г. Киева // Киевские епархиальные ведомости. – 1908. – № 42. – С. 1142 – 1143.

26. Годовой праздник Союза юношества “Христианское содружество” // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1911. – № 16. – Ч. неоф. – С. 459 – 462.
27. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
28. Горбов Н. О дисциплинарных мерах в народных школах // Церковноприходская школа. – 1887. – № 2. – С. 7 – 37.
29. Грінченко М. Школи, де вчителював Борис Грінченко // Шлях освіти. – 1999. – № 4. – С. 47 – 50.
30. Гусев Г.В. Социальная педагогика Православной Церкви (на примере трезвенного движения в конце XIX – начале XX в) // Педагогика. – 1999. – № 3. – С. 92 – 96.
31. Даниленко В., Тригубенко В. Золоті зерна Марії Монтессорі // Учитель. – 1999. – № 7 – 8. – С. 68 – 71.
32. Дем’яненко Н. Національно-філософські й освітні течії в Україні другої половини XIX – початку XX століття: персоніфікований підхід // Полтавський державний педагогічний університет імені В.Г. Короленка. Збірник наукових праць. – Полтава, 2001. – Випуск 6 – 7. – С. 138 – 153.
33. Деятельность духовенства по борьбе с народным пьянством // Трудовая помощь. – 1912. – № 9. – С. 432 – 438.
34. Джус О. Соціально-педагогічні аспекти діяльності Софії Русової в еміграції // Шлях освіти. – 2001. – № 2. – С. 52 – 56.
35. Дмитриев М.Н. Дома трудолюбия. – СПб.: Типография М.Стасюлевича, 1900. – 271 с.
36. Дмитриевский Ф. Процесс развития мышления у детей // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1873. – № 24. – С. 469 – 474.
37. Доклад комиссии по народному образованию // Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1898. – № 2 – 4. – С. 1 – 112.

38. Доклад управы о завещании Стефановичем-Стасенко своего имущества и капитала с благотворительной целью в распоряжение губернского земства // ЗСЧГ. – 1886. – № 3 – 4. – С. 73 – 77.
39. Доклад управы о реорганизации земского сиротского дома в Чернигове // ЗСЧГ. – 1898. – № 9. – Приложение. – С. 439 – 454.
40. Донік О.М. Освітня діяльність родини Терещенків у контексті духовної спадщини українського народу // Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська академія”. – 1998. – Т. 18. – С. 146 – 149.
41. Дровозюк Л. Земська школа в Україні // Рідна школа. – 1997. – № 12. – С. 73 – 74.
42. Дровозюк Л. Земська школа як тип навчального закладу // Шлях освіти. – 1998. – № 2. – С. 51 – 52.
43. Дровозюк Л. Освітня діяльність земств Правобережної України (1904 – 1920 рр.). Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук. – К., 1998. – 16 с.
44. Дятлов В.О. “В ім’я Бога і загального добра”. Нижчі верстви населення німецького міста і реформація. – Чернігів: Сіверянська думка. – 1997. – 351 с.
45. Епархиальный комитет по устройству быта беженцев // Черниговская земская неделя (далі – ЧЗН). – 1915. – № 35. – С. 4.
46. ЕПГЗ на 1898 г. – Полтава: Типо-Литография И.А.Дохмана, 1900. – 230 с.
47. Жукова О.А. Соціалізація особистості в системі просвітницько-педагогічної діяльності Х.Д. Алчевської. Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук. – Харків, 2001. – 14 с.
48. Журнал епархиального училищного Совета от 18 декабря 1890 г. // Черниговские епархиальные известия. – № 9. – С. 361 – 366.
49. Заволжская Ю. Несколько слов о воспитании детей в приютах // Трудовая помощь. – 1907. – № 2. – С. 185 – 193.
50. Заволока М.Г. Загальноосвітні школи України в кінці ХІХ – на початку ХХ століття. – К.: Видавництво Київського університету, 1971. – 105 с.

51. Записка о состоянии общества преподобного Вениамина для вспомоществования недостаточным воспитанникам Черниговского духовного училища // Черниговские епархиальные известия. – 1903. – № 16. – С. 552 – 562.
52. Зарайский В. Школа в борьбе с алкоголизмом // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1911. – № 22. – С. 640 – 642.
53. Звягинцев Е.А. Полвека земской деятельности по народному образованию. – М.: Задруга, 1915. – 95 с.
54. Зезина М.Д. Система социальной защиты детей-сирот в СССР // Педагогика. – 2000. – № 3. – С. 58 – 67.
55. Земледельческие приюты для детей воинов // ЧЗН. – 1915. – № 24. – С. 12 – 13.
56. Земская и городская хроника Черниговской губернии // ЧЗН. – 1915. – № 38. – С. 3 – 4; 1916. – № 35. – С. 2 – 3.
57. Земские известия // ЗСЧГ. – 1898. – № 11 – 12. – С. 28 – 30; 1910. – № 11. – С. 37 – 38; 1912. – № 2. – С. 24 – 31; № 11. – С. 23 – 25.
58. Зеньков Н. Десятилетие Братства Св. Дмитрия, Митрополита Ростовского при Новгород-Северском Спасо-Преображенском монастыре (1890 – 1899) // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1900. – № 15. – Ч. неоф. – С. 441 – 448.
59. Зеньковский В.В. Курс общей психологии // Таинственнее, чем мир... / Сост. В.М. Кларин. – М.: Знание, 1991. – С. 58 – 61.
60. Зеньковский В.В. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии // Таинственнее, чем мир... / Сост. В.М. Кларин. – М.: Знание, 1991. – С. 61 – 73.
61. Зеньковский В.В. Русская педагогика в XX веке // Таинственнее, чем мир... / Сост. В.М. Кларин. – М.: Знание, 1991. – С. 74 – 76.
62. Золотухіна С. С.І. Миропольський – український педагог і методист // Шлях освіти. – 1999. – № 3. – С. 51 – 54.

63. Идеальный народный учитель // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1890. – № 9. – Ч. неоф. – С. 192 – 201.
64. Из постановлений уездных земских собраний Полтавской губернии // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. – 1915. – № 11. – С. 81 – 83.
65. Из школьного мира // Церковноприходская школа. – 1887. – № 3. – С. 40 – 60; № 4. – С. 41 – 52; № 5. – С. 56 – 65; 1888. – № 3. – С. 42 – 56; № 8. – С. 34 – 51; № 12. – С. 43 – 62; 1889. – № 2. – С. 48 – 61; № 7. – С. 51 – 62; № 8. – С. 45 – 60; № 9. – С. 113 – 123; № 10. – С. 169 – 182; 1891. – № 3. – С. 171 – 181; № 4. – С. 231 – 245; 1892. – № 5. – С. 297 – 303; № 6. – С. 364 – 369.
66. Исправительное воспитание в России // Вестник воспитания. – 1905. – № 9. – С. 98 – 102.
67. Итоги земской работы в области народного образования по истечении 25 лет // ЗСЧГ. – 1894. – № 2 – 3. – С. 93 – 120.
68. Каптерев П.Ф. Избранные педагогические сочинения / Под ред. А.М. Арсеньева. – М.: Педагогика, 1982. – 704 с.
69. Каптерев П.Ф. Педагогический процесс. – СПб.: Типо-Литография Б.М. Вольфа, 1905. – 137 с.
70. Кащенко В.П. Педагогическая коррекция: исправление недостатков характера у детей и подростков. – М.: Издательский центр “Академия”, 1999. – 304 с.
71. К вопросу о преступности в Черниговской губернии в 1899 г. // ЗСЧГ. – 1903. – № 9. – С. 57 – 63.
72. К вопросу о физическом воспитании учащихся // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1911. – № 20. – С. 547 – 552.
73. Кистяковский А.Ф. Молодые преступники и учреждения для их исправления, с обзором русских учреждений. – К.: в университетской типографии (И.И.Завадского), 1878. – 171 с.
74. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874 – 1885). У двох томах. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 1. – 646 с.

75. Ключевський В.А. Два воспитання // Преподавание истории в школе. – 1991. – № 1. – С. 25 – 43.
76. Ковалинский В. Меценаты Киева // Мир денег. – 1998. – № 3. – С. 38 – 41.
77. Корж Л. Династії меценатів у долі української освіти // Шлях освіти. – 2001. – № 4. – С. 36 – 39.
78. Корж Л. Земська школа на Харківщині // Шлях освіти. – 1999. – № 1. – С. 53 – 55.
79. Корф Н.А. Об училищах Александровского уезда и Мариупольского округа // Журнал Министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – 1867. – № 8 – 9. – С. 41 – 49.
80. К открытию женского училища при Великобудищенском женском монастыре // Полтавские епархиальные ведомости. – 1873. – № 21. – Ч. неоф. – С. 676. – 702.
81. Кравець В. Історія класичної зарубіжної педагогіки та шкільництва. Навчальний посібник для студентів педагогічних навчальних закладів. – Тернопіль: Видавництво “Тернопіль”, 1996. – 436 с.
82. Кравець О.М. Сімейний побут і звичаї українського народу. – К.: Наукова думка, 1966. – 197 с.
83. Кузьмин К., Сутырин Б. История социальной работы. – М.: Академический проект, 2002. – 480 с.
84. Кукуранов П.С. Призрение вдов и сирот в России // Трудовая помощь. – 1910. – № 6. – С. 37 – 43.
85. Латышина Д.И. История педагогики. – М.: Издательский Дом “Форум”, 1998. – 584 с.
86. Летние сельские детские приюты в Полтавской губернии // Трудовая помощь. – 1899. – № 7. – С. 222 – 223.
87. Ловрянское приходское попечительство // ЗСЧГ. – 1898. – № 1. – С. 32 – 40.
88. Лубенец Т. Детские очаги. – К.: (без видавництва), 1911. – 13 с.
89. Лубенец Т. О первоначальном обучении в народной южнорусской школе // Церковноприходская школа. – 1887. – № 2. – С. 37 – 46.

90. Лубенское Спасо-Преображенское братство в 1893 – 1894 г. // Полтавские епархиальные ведомости. – 1894. – № 20. – С. 1017 – 1033.
91. Маковская К. Уроки рукоделия как средство, способствующее привлечению девочек к школе // Церковноприходская школа. – 1891. – № 4. – С. 195 – 201.
92. Максимов Е. Историко-статистический очерк благотворительности и общественного призрения в России // Антология социальной работы. В 5 т. – Т. 1. История социальной помощи в России / Сост. М.В. Фирсов – М.: Сварогъ – НВФСПТ, 1994. – С. 9 – 29.
93. Максимов Е. Особые благотворительные ведомства и учреждения // Антология социальной работы. В 5 т. – Т. 1. История социальной помощи в России / Составитель М.В. Фирсов. – М.: Сварогъ – НВФСПТ, 1994. – С. 79 – 89.
94. Максимов Е. Очерк земской деятельности в области общественного призрения // Антология социальной работы. В 5 т. – Т. 1. История социальной помощи в России / Сост. М.В. Фирсов – М.: Сварогъ – НВФСПТ, 1994. – С. 29 – 43.
95. Марченко В. Начальное народное образование в Черниговской губернии // ЗСЧГ. – 1903. – № 7. – С. 74 – 106.
96. Матвиевский П. Из жизни второклассной церковноприходской школы м. Воронежа Глуховского уезда // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1900. – № 6. – С. 209 – 211.
97. Миролубова В. Дети города, дети деревни // Свободное воспитание. – 1914 – 1915. – № 11. – С. 103 – 124.
98. Могилянский М. К вопросу о борьбе с детской преступностью // ЧЗН. – 1915. – № 24. – С. 1 – 2.
99. Монтессори М. Самовоспитание и самообучение в начальной школе. – М.: Книгоиздательство “Работник просвещения”, 1922. – 199с.
100. Мышкис В.С. Воспитание малолетних в исправительных заведениях // Русская школа. – 1911. – № 12. – С. 173 – 197.

101. Нарядько А.В. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – Запоріжжя: Запорізький державний університет, 2002. – 20 с.
102. Нарядько А.В. Товариства допомоги учням в Україні (остання чверть XIX – початок XXст.) // Історична пам'ять. – 1999. – № 1 – 2. – С. 102 – 110.
103. Нариси історії українського шкільництва. 1905 – 1933 / За ред. О.В. Сухомлинської. – К.: “Заповіт”, 1996. – 302 с.
104. Народное здравие и общественное призрение // ЗСЧГ. – 1912. – № 11. – С. 65 – 67.
105. Народное образование // ЕПГЗ на 1895 г. – Полтава: Типография Губернского Земства, 1895. – С. 38 – 58; ЕПГЗ на 1897 г. – Полтава, 1897. – С. 1 – 34.
106. Народный детский сад. С приложением отчета о деятельности детского сада, приюта и школы нянь за 1906 год. – К.: Типография Товарищества И.Н. Кушнарера и К., 1907. – 95 с.
107. Наторп П. Социальная педагогика. – СПб.: Книгоиздательство О. Богдановой, 1911. – 360 с.
108. Наша елка // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. – 1915. – № 3. – С. 36 – 38.
109. Нежинский Введенский девичий монастырь // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1872.– № 22.– Ч. неоф. – С. 496 – 507.
110. Нежинский дом трудолюбия // Трудовая помощь. – 1912. – № 6. – С. 69 – 70.
111. Несколько заметок о церковноприходских школах // Полтавские епархиальные ведомости. – 1885. – № 14. – Ч. неоф. – С. 739 – 752.
112. Несколько слов о Трехклассном Епархиальном Женском училище при Великобудищинском Женском монастыре // Полтавские епархиальные ведомости. – 1876. – № 15. – Ч. неоф. – С. 561 – 568.

113. Несколько слов о школах грамоты // Полтавские губернские ведомости. – 1861. – № 36. – Ч. неоф. – С. 269 – 271.
114. Нечаева А.М. Государственно-правовая охрана детей-сирот в России // Советское государство и право. – 1991. – № 6. – С. 121 – 126.
115. Об организации помощи детям деревни // ЧЗН. – 1915. – № 17. – С. 1 – 2.
116. Об участии губернского земства в развитии начального образования и распространении грамотности. – Полтава: Типо-Литография А. Фришенбера, 1894. – 48 с.
117. Об учреждении приюта в г. Глухове Черниговской губернии для призрения малолетних сирот и детей бедных жителей города Глухова // ЗСЧГ. – 1871. – № 6. – С. 3.
118. Об учреждении стипендии имени Я.И. Дунина-Барковского // ЗСЧГ. – 1896. – № 8. – С. 13 – 14.
119. Общественное призрение и народное здравие // ЕПГЗ на 1895 год. – Полтава: Типо-Литография И.А. Дохмана, 1895. – С. 59 – 70.
120. Общество международного обмена детей // Русская школа. – 1911. – № 7 – 8. – С. 145 – 161.
121. Общество “Сокол” в г. Нежине // ЧЗН. – 1916. – № 42. – С. 5
122. О горячих завтраках // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. – 1915. – № 1. – С. 53 – 54.
123. Одоевский В.Ф. Избранные педагогические сочинения / Под. ред. В.Я. Струминского. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1955. – 354 с.
124. Озерская Ф.С. К.Д. Ушинский и земская школа // Советская педагогика. – 1974. – № 2. – С. 48 – 56.
125. Олифиренко Л.Я. Социально-педагогическая поддержка детей “группы риска”: Учебное пособие. – М.: “Академия”, 2003. – 256с.
126. О поездках учащихся в экскурсию // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. – 1915. – № 2. – С. 9.

127. Оржеховська В.М., Виноградова-Бондаренко В.Є. Дитяча бездоглядність та безпритульність: історія, проблеми, пошуки. – К.: Академія педагогічних наук України, 2004. – 177 с.
128. Организация постоянных детских очагов // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. – 1915. – № 11. – С. 70 – 71.
129. Освящение здания первой земской ремесленной школы в Черниговской губернии // ЗСЧГ. – 1895. – № 1 – 3. – С. 138 – 164.
130. О состоящих в ведении губернского земства учебных и благотворительных заведениях // ЗСЧГ. – 1880. – № 9 – 12. – С. 89 – 173.
131. Открытие педагогических курсов для учителей церковных школ Киевской епархии // Киевские епархиальные ведомости. – 1908. – № 27. – Ч. неоф. – С. 637 – 638.
132. Открытие, устройство и освящение народного училища // Черниговские епархиальные известия. – 1879. – № 1 – 2. – С. 11 – 18.
133. Отношение председательницы правления Черниговского благотворительного общества “Дома Трудолюбия” от 8 февраля 1897 г. // ЗСЧГ. – 1898. – № 9. – Приложение. – С. 827 – 828.
134. Отчет Братства Св. Дмитрия, Митрополита Ростовского, при Новгородсеверском Спасо-Преображенском монастыре за 1899 год // Черниговские епархиальные известия. – 1900. – № 10. – С. 233 – 246.
135. Отчет о выставке изделий учебной ремесленной мастерской // Отчет Черниговской губернской земской управы (далі – ЧГЗУ) за 1908 г. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1909. – С. 290 – 294.
136. Отчет Нежинского братства “Божией Матери всех скорбящих радости” с 26 октября 1886 года по 26 октября 1887 года // Черниговские епархиальные известия. – 1887. – № 22. – С. 781 – 794.
137. Отчет о деятельности Братства Св. Дмитрия, Митрополита Ростовского, за истекший 1890-й год // Черниговские епархиальные известия. – 1891. – № 8. – С. 336 – 352.

138. Отчет о деятельности Киевского Фребелевского общества для содействия делу воспитания за 1911 – 1912 г. – К.: Типография В. Бондаренко и П. Гнездовского, 1913. – 24 с.
139. Отчет о занятиях в “Детском Доме” в г. Полтаве // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. – 1915. – № 11. – С. 19 – 23.
140. Отчет о начальных народных училищах Полтавской губернии за 1870 г. // Полтавские епархиальные ведомости. – 1871. – № 20. – С. 740 – 761; № 21. – С. 779 – 798; № 22. – С. 828 – 845; № 24. – С. 919 – 934.
141. Отчет о приходе, расходе и остатке сумм Черниговского епархиального попечительства за 1880 г. // Черниговские епархиальные известия. – 1881. – № 40. – С. 338 – 342.
142. Отчет о состоянии и деятельности Братства Св. Михаила, князя Черниговского, с 20 сентября 1898 г. по 20 сентября 1899 г. // Черниговские епархиальные известия. – 1900. – № 5. – С. – 88 – 112.
143. Отчет о состоянии и деятельности Братства Св. Михаила, князя Черниговского, за 14-й год его существования (с 20 сентября 1901 г. по 1 января 1903г.) // Черниговские епархиальные известия. – 1903. – № 10. – С. 242 – 256.
144. Отчет о состоянии и деятельности женского училища при Нежинском Введенском женском монастыре // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1878. – № 7. – Ч. неоф. – С. 137 – 146.
145. Отчет о состоянии Нежинского приюта для сирот-девочек нижних воинских чинов, умерших в войну с Японией // Черниговские епархиальные известия – 1908. – № 10. – С. 325 – 326; 1909. – № 9. – С. 321 – 322; 1911. – № 12. – С. 311 – 312.
146. Отчет ЧГЗУ – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1902. – С. 144 – 154; 1915. – С. 259 – 269.
147. Отчет Черниговского губернского попечительства детских приютов за 1904 год. – Чернигов: (без издательства), 1905. – 70 с.

148. Отчет Черниговского Епархиального Училищного Совета о состоянии церковных школ Черниговской епархии за 1899 гражданский год // Черниговские епархиальные известия. – 1900. – № 23. – С. 646 – 671.
149. О частных учебных заведениях // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. – 1915. – № 2. – С. 7.
150. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: вторая половина XIX в. – М.: Педагогика, 1976. – 600 с.
151. О школьных завтраках // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. – 1915. – № 6. – С. 5– 6.
152. Патриотизм школьников // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1904. – № 6. – Ч. неоф. – С. 243 – 244.
153. Пенсии вдовам и сиротам нижних чинов // ЧЗН. – 1915. – № 44. – С. 15.
154. Первый народный детский сад в Полтаве // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. – 1914. – № 3. – С. 23 – 30.
155. Первое десятилетие Богородице-Рождественской церкви Козельщанского женского монастыря // Полтавские епархиальные ведомости. – 1894. – № 4. – Ч. неоф. – С. 101 – 120.
156. Песталоцци И.Г. Письма г-на Песталоцци к г-ну Н.Э.Ч. о воспитании бедной сельской молодежи // И.Г. Песталоцци. Избранные педагогические сочинения: В 2-х томах. – М.: Педагогика, 1981. – Т. 1. – С. 249 – 278.
157. Пироженко Л. Погляди Памфіла Юркевича на освіту і виховання // Шлях освіти. – 2003. – № 1. – С. 43 – 46.
158. Питомцы-подкидыши Киевского земства // Трудовая помощь. – 1910. – № 4. – С. 368 – 371.
159. Побірченко Н. Київські громадівці і недільні школи (60-ті рр. XIX ст.) // Шлях освіти. – 1999. – № 4. – С. 40 – 44.
160. Побірченко Н. Пора дитинства в етнографічній спадщині членів українських громад (друга половина XIX – початок XX ст.). – К.: Науковий світ, 2000. – 199 с.

161. Побірченко Н. Уроки професора О.Ф. Кістяківського // Шлях освіти. – 2000. – № 2. – С. 43 – 46.
162. Пожертвования на организацию завтраков для учащихся // ЧЗН. – 1916. – № 50. – С. 3.
163. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей / Под. ред В.П. Семёнова. – СПб.: Издательство А.Ф. Девриена, 1903. – 516 с.
164. Положение о воспитательно-исправительных заведениях для несовершеннолетних // ЗСЧГ. – 1909. – № 11. – С. 1 – 12.
165. Положение о земледельческих приютах для детей увечных и павших воинов // ЧЗН. – 1915. – № 31. – С. 1 – 2.
166. Положение о попечительствах о домах трудолюбия и работных домах // ЗСЧГ. – 1895. – № 10 – 12. – С. 7 – 12.
167. Положение о стипендии имени действительного статского советника Василия Ивановича Ионина при Полтавской Мариинской женской гимназии // ЖМНП. – 1894. – Ч. ССХСІ. – С. 49.
168. Положение о стипендии имени камергера двора Его Императорского Величества Андрея Белухи-Лохановского при Полтавской Мариинской женской гимназии // ЖМНП. – 1894. – Ч. ССХСІУ. – С. 66 – 67.
169. Положение о стипендии имени коллежского ассесора Ильи Даниловича Стефановича при Полтавском Александровском реальном училище // ЖМНП. – 1896. – Ч. СССУІ. – С. 19 – 20.
170. Положение о стипендии имени покойного штабс-капитана Якова Иванова Дунина-Барковского при Императорском Московском университете // ЖМНП. – 1896. – Ч. СССУІ. – С. 23 – 24.
171. Положение о стипендии имени поручика Ивана Николаевича Дунина-Барковского при высших технических учебных заведениях Империи // ЖМНП. – 1903. – Ч. СССХХХХУ. – С. 163 – 164.

172. Положение о стипендиях при Глуховской мужской гимназии имени почетного попечителя этого заведения, тайного советника Николая Артемовича Терещенко // ЖМНП. – Ч. СССХХХІХ. – С. 155 – 156.
173. Полтавская школа по переписи 18 января 1911 г. // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. – 1914. – № 1. – С. 43 – 47.
174. Полтавский земский календарь на 1908 год. – Полтава: Электрическая типо-литография И. А. Дохмана, 1907. – 135 с.
175. Полтавское земство и народная школа // Земский обзор. – 1883. – № 10. – С. 131 – 135.
176. Попиченко С.С. Розвиток теорії і практики дошкільного виховання в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук. – Умань, 1998. – 197с.
177. Попович Г.М. Соціальна робота в Україні і за рубежом: Навчально-методичний посібник. – Ужгород: Гражда, 2000. – 134 с.
178. Посещение Его Преосвященством, Преосвященнейшим Василием, Епископом Черниговским и Нежинским, посада Воронка // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1911. – № 22. – Ч. неоф. – С. 611 – 620.
179. Постановление епархиального Попечительства о выдаче пособий // Волынские епархиальные ведомости. – 1907. – № 29. – С. 671 – 673; № 30. – С. 690 – 691.
180. Права детства // Свободное воспитание. – 1913 – 1914. – № 7. – С. 69 – 78.
181. Празднование первой годовщины Союза юношества “Христианское содружество” в посаде Воронке Черниговской губернии // Черниговские епархиальные известия. – 1909. – № 15. – Ч. неоф. – С. 581 – 585.
182. Приглашение к пожертвованиям // Волынские епархиальные ведомости. – 1885. – № 20. – С. 678 – 680.
183. Приют арестантских детей // Трудовая помощь. – 1899. – № 7. – С. 223.

184. Призрение подкидышей земствами в 1903 – 1906 гг. // Трудовая помощь. – 1908. – № 7. – С. 138 – 169.
185. Призрение покинутых детей в Харьковской губернии // Трудовая помощь. – 1912. – № 5. – С. 517 – 524.
186. Призрение Черниговским губернским земством подкинутых детей и сирот в 1910 г. // ЗСЧГ. – 1912. – № 2. – С. 135 – 141.
187. Приходская благотворительность на Руси после 1864 г. // Трудовая помощь. – 1907. – № 2. – С. 161 – 184; № 3. – С. 289 – 306.
188. Проект устава Черниговского сиротского дома // ЗСЧГ. – 1886. – № 1 – 2. – С. 9 – 22.
189. Протоколы заседаний епархиального съезда Херсонской епархии, бывшего в Одессе в октябре 1911 г. // Херсонские епархиальные ведомости. – 1912. – № 1. – С. 1 – 54.
190. Птуха В. Бесприютные дети-подкидыши и наше земство // Трудовая помощь. – 1911. – № 7. – С. 123 – 148; № 8. – С. 231 – 253.
191. Рачинский С.А. Сельская школа: Сборник статей / Сост. Л.Ю. Стрелкова. – М.: Педагогика, 1991. – 194 с.
192. Рашевский И. Ремесленное училище // ЗСЧГ. – 1875. – № 4. – С. 193 – 210.
193. Резолюция II секции 1-го Всероссийского съезда по народному образованию // Свободное воспитание. – 1913 – 1914. – № 8 – 9. – С. 211 – 222.
194. Рожановский В. Коллегия Павла Галагана // Зеркало недели. – 1997. – 26 июля. – С. 11.
195. Рознатовский К. Рождественская елка на почве церковно-школьной // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1898. – № 2. – С. 93 – 100.
196. Рункевич С. Приходская благотворительность в Петербурге // Антология социальной работы. В 5 т. – Т. 1. История социальной помощи в России / Сост. М.В. Фирсов. – М.: Сварогъ – НВФСПТ, 1994. – С. 94 – 108.

197. Русов А. Описание Черниговской губернии: в 2-х т. – Т. 2. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1899. – 377 с.
198. Русов О. Видатки 8-ми українських губерній на початкову народну освіту // Світло. – 1914. – Кн. 7 – 8. – С. 27 – 33.
199. Русова С. Дещо з філософії виховання // Вільна українська школа. – 1918. – № 10. – С. 306 – 316.
200. Русова С. Дитячий сад на національному ґрунті // Світло. – 1910. – Кн. 3. – С. 44 – 54.
201. Русова С. Націоналізація школи // Русова С. Вибрані твори. – К.: Освіта, 1996. – С. 293 – 297.
202. Русова С. Національна школа // Русова С. Вибрані педагогічні твори: У 2-х томах. – К.: Либідь, 1997. – Т. 1. – С. 83 – 85.
203. Русова С. Позашкільна освіта та засоби її проведення. – К.: Видавниче т-во “Дзвін”, б/р. – 54 с.
204. Русова С. Просвітницький рух на Україні в 60-х роках // Світло. – 1911. – Кн. 6. – С. 34 – 42.
205. Русова С. Про українську національну школу колись і тепер // Русова С. Вибрані педагогічні твори: У 2-х томах. – К.: Либідь, 1997. – Т. 1. – С. 55 – 61.
206. Русова С. Українські земства в справі заведення народної освіти // Світло. – 1911. – Кн. 3. – С. 32 – 47.
207. Русова С. Шкільні екскурсії і їх значення // Світло. – 1911. – Кн. 8. – С. 25 – 34.
208. Сапон В. Відкрито пам’ятник Пушкіну, освячено “будинок працелюбства” // Деснянська правда. – 2000. – 5 жовтня. – С. 4.
209. Сбор на устройство санаторий // ЧЗН. – № 35. – С. 4.
210. Сборник сведений о призрении бедных в России // Трудовая помощь. – 1908. – № 4. – С. 337 – 344.
211. Сведения о числе и роде преступлений по Черниговской губернии за 1881 год // Черниговские губернские ведомости. – 1882. – № 40. – С. 967.

212. Свод постановлений Остерского земства по народному образованию // ЗСЧГ. – 1894. – № 4. – Приложение. – С. 1 – 114.
213. Сейко Н. Добродійність як підґрунтя соціально-педагогічної діяльності в Україні // Соціально-педагогічні проблеми сучасної середньої та вищої освіти в Україні: Збірник наукових праць / За заг. ред. Н.А. Сейко. – Житомир: Житомирський державний педагогічний університет, 2002. – С. 100 – 103.
214. Сейко Н. Іллінські – меценати культури на Волині (XIX ст.) // Шлях освіти. – 2002. - № 4. – С. 48 – 51.
215. Сикорский И.А. Всеобщая психология с физиогномикой в иллюстрированном изложении. – К.: Типография С.В. Кульженко, 1912. – 770 с.
216. Сірополко С.О. Завдання нової школи // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.): Хрестоматія / Упоряд. Л.Д. Березівська та ін. – К.: Науковий світ, 2003. – С. 155 – 163.
217. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
218. Сиротский дом // Отчет ЧГЗУ за 1899 год. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1900. – С. 289 – 323.
219. Слабошпицький М. Українські меценати. – К.: Видавництво “Ярославів Вал”, 2001. – 325 с.
220. Слово, сказанное 3 июля 1876 г. в трехклассном женском епархиальном Иоанно-Богословском училище, что при Золотоношском женском монастыре // Полтавские епархиальные ведомости. – 1876. – № 16. – Ч. неоф. – С. 600 – 603.
221. Смолінська О. До питання про методику соціально-педагогічної роботи з населенням // Шлях освіти. – 2002. – № 1. – С. 14 – 17.
222. Смоляр Л.О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. Сторінки історії. – Одеса: Астропринт, 1998. – 408 с.

223. Солонина П. Майновская сельскохозяйственная школа // ЗСЧГ. – 1894. – № 7 – 8. – С. 75 – 87.
224. Соціальна педагогіка. Навчальний посібник / За ред. А.Й. Капської. – К.: Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, 2000. – 264 с.
225. Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник / За ред. В.П. Андрущенко. – К.: ДЦССМ, 2002. – Т. 4. – 536 с.
226. Соціальні служби – родині: розвиток нових підходів в Україні / За ред. І.М. Григи. – К.: Tacis, 2002. – 128 с.
227. Список лиц духовного звания, коим назначено пособие от Полтавского Духовного Попечительства // Полтавские епархиальные ведомости. – 1873. – № 8. – С. 194 – 207; 1883. – № 11. – С. 238 – 246.
228. Средние и низшие учебные заведения Киевского учебного округа в 1893 г. // ЖМПН. – 1894. – № 10. – С. 41 – 85.
229. Стаховский А. Несколько слов о средствах возбуждения внимания учеников в классе // Черниговские епархиальные известия. – 1873. – № 12. – Часть неоф. – С. 201 – 203.
230. Ступак Ф.Я. Благодійні товариства Києва (друга половина XIX – початок XX ст.). – К.: Хрещатик, 1998. – 208 с.
231. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. – К.: Издательство “Радянська школа”, 1969. – 247 с.
232. Сухомлинська О. Василь Васильович Зеньковський – київський представник російського зарубіжжя // Шлях освіти. – 2003. – № 2. – С. 38 – 42.
233. Сухомлинська О. Про стан теорії і практики виховання в освітньому просторі України // Шлях освіти. – 1998. – № 3. – С. 2 – 5.
234. Съезд по вопросам народного образования в Новозыбкове // ЧЗН. – 1916. – № 39. – С. 9 – 12.
235. Тальберг Д. Исправительные приюты и колонии в России. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1882. – 63 с.

236. Теория и история социальной педагогики: Хрестоматия / Сост. М.Д. Горячев. – Самара: Изд-во “Самарский университет”, 2000. – 244 с.
237. Терлецький В.В. Початкова школа імені К.Д. Ушинського // Початкова школа. – 1970. – № 7. – С. 60 – 64.
238. Терлецький В.В. Сторінки життєпису Костянтина Ушинського // Сіверянський літопис. – 1998. – № 1. – С. 32 – 45.
239. Тессен О. Из архівних знахідок // Комсомольський гарт. – 1971. – 12 січня. – С. 3.
240. Тодосієнко С. М.І. Пирогов // Світло. – 1910. – Кн. 3. – С. 10 – 17.
241. Трубачева С., Корсакова О. Зміст шкільної освіти як основа забезпечення соціалізації особистості // Шлях освіти. – 2002. – № 2. – С. 6 – 9.
242. Устав Братства Св. Михаила, князя Черниговского // Черниговские епархиальные известия. – 1911. – № 22. – С. 620 – 633.
243. Устав Преображенской низшей женской сельскохозяйственной школы 2-го разряда, в имении Неплюева, на хуторе Воздвиженском // ЗСЧГ. – 1894. – № 4. – С. 7 – 22.
244. Устав Союза юношества // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1908. – № 12. – С. 422 – 424.
245. Устройство сирот – детей георгиевских кавалеров // ЧЗН. – 1916. – № 46. – С. 12.
246. Учреждение для управления губернии Всероссийская империи // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Печатано в Типографии II отделения Его Императорского Величества канцелярии, 1830 – Т. 20. – № 14.392. – С. 229 – 304.
247. Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори: У 2-х т. – К.: Радянська школа, 1983. – Т. 1. – 380 с.
248. Филимонова Т. Дитячі майданчики в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Дошкільне виховання. – 2001. – № 1. – С. 7 – 9.
249. Фребель Ф. Педагогические сочинения. – М.: Книгоиздательство К.И.Тихомирова, 1913. – Т. 1. Воспитание человека. – 359 с.

250. Хойнацкий А. Нежинский Введенский девичий монастырь и его участие в деле служения Красному Кресту и сердобольной помощи воинам в прошедшую войну (1877 – 1878) // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1879. – № 5. – С. 55 – 58; № 7. – С. 65 – 68; № 9. – С. 80 – 82; № 12 – 13. – С. 134 – 140.
251. Церковноприходские попечительства // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1901. – № 23. – С. 817 – 828; № 24. – С. 875 – 885.
252. Циркулярное предложение г. г. попечителям учебных округов о принятии мер к разведению садов и огородов при народных училищах // ЖМНП. – 1894. – август. – Ч. ССХСІУ. – С. 65 – 66.
253. Чарнолуцкий В. Земство и народное образование. – СПб.: Типография М.А. Александрова, 1910. – 345 с.
254. Черниговская земледельческо-ремесленная исправительная колония для несовершеннолетних // ЧЗН. – 1916. – № 52. – С. 6 – 8.
255. Чубова С. Вкусные блины // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. – 1915. – № 7. – С. 35 – 38.
256. Чубова С. Праздник деревонасаждения // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. – 1915. – № 1. – С. 26 – 27.
257. Шацкий С.Т. Избранные педагогические сочинения: В 2-х т. – М.: Педагогика, 1980. – Т. 1. – 384 с.
258. Шевченко Е.П. Земская деятельность по народному образованию за полвека // ЧЗН. – 1916. – № 2. – С. 6 – 7; № 3. – С. 6 – 7.
259. Шраг Н. Родной язык в школах на Украине // ЧЗН. – 1916. – № 42. – С. 11 – 13.
260. Шумский И. Школьное шелководство // Киевские епархиальные ведомости. – 1897. – № 19. – Ч. неоф. – С. 889 – 890.
261. Щеглов В. Церковноприходская школа при Шведской могиле близ Полтавы // Церковноприходская школа. – 1891. – № 5. – С. 283 – 292.

262. Энциклопедический словарь. – СПб.: Типо-Литография И.А. Ефрона, 1893. – Т. XI. – 466 с.; 1896. – Т. XXI. – 957 с.; 1897. – Т. XXII А. – 480 с.
263. Юркевич П. Курс общей педагогики с приложениями // Маловідомі першоджерела української педагогіки: Хрестоматія / Упоряд. Л.Д. Березівська. – К.: Науковий світ, 2003. – С. 65 – 79.
264. Яковенко В.С. Виховання та усиновлення дітей-сиріт. – Кіровоград: Кіровоградський державний педагогічний університет, 1998. – 333 с.
265. Якуба Г. Из заметок об экскурсии учащихся школ Кременчугского земства // Журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. – 1905. – № 3. – С. 33 – 36.
266. Янченко Т.В. Благодійно-педагогічна діяльність родини Ушинських // Українознавство. – 2004. – № 1 – 2. – С. 73 – 75.
267. Янченко Т.В. Діяльність товариств тверезості в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Вип. 31. – Серія: психологічні науки: Збірник наукових праць у 3-х томах. – Чернігів: ЧДПУ, 2005. – Т. 3. – С. 189 – 192.
268. Янченко Т.В. Особливості соціально-педагогічної підтримки дітей // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Вип. 25. – Серія: психологічні науки: Збірник. – Чернігів: ЧДПУ, 2004. – С. 115 – 116.
269. Янченко Т.В. Роль благодійності у діяльності Чернігівського колегіуму // До витоків становлення української педагогічної науки: Збірник наукових праць. – Умань: Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 2002. – С. 97 – 99.
270. Янченко Т.В. Роль освітньої діяльності меценатів у духовному житті української нації // Молодь, соціальна політика і проблеми національного відродження України: Матеріали першої загальноукраїнської студентської науково-практичної конференції / Відп. ред. А.В.Кальянов. – Донецьк: Донецький інститут ринку та соціальної політики, 2002. – С. 313 – 314.

271. Янченко Т.В. Роль трудового виховання у наданні соціально-педагогічної допомоги дітям та підліткам // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Вип 18. – Серія: педагогічні науки: Збірник. – Чернігів: ЧДПУ, 2003. – С. 93 – 96.
272. Янченко Т.В. Соціально-педагогічна підтримка дітей, позбавлених батьківського піклування (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. – Серія: психолого-педагогічні науки. – 2004. – № 3. – С. 172 – 175.
273. Янченко Т.В. Соціально-педагогічні аспекти освітньої діяльності земств Лівобережної України // Соціально-педагогічні проблеми сучасної середньої та вищої освіти в Україні: Збірник наукових праць / За заг. ред. Н.А. Сейко. – Житомир: Житомирський державний педагогічний університет. – 2002. – С. 103 – 106.
274. Янченко Т.В. Соціально-педагогічні аспекти становлення трудової і професійної освіти в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Вип 12. – Серія: педагогічні науки: Збірник. – Чернігів: ЧДПУ, 2002. – С. 39 – 41.
275. Янченко Т.В. Становлення виправного виховання дітей, схильних до правопорушень (друга половина XIX – початок XX ст.) // Шлях освіти. – 2005. – № 1. – С. 52 – 54.
276. Ясли-приюты для детей // ЧЗН. – 1916. – № 33. – С. 6.

Центральний державний історичний архів України у м. Києві

277. Дело об открытии в г. Киеве родильного приюта. – Ф. 830, оп. 1, спр. 25, арк. 1.
278. Докладная записка о ревизии и состоянии учебных заведений г. Лубны Полтавской губернии. – Ф. 707, оп. 158, спр. 120, арк. 1, 2.
279. Докладная записка о ревизии и состоянии школьной дачи на хуторе Плюты Киевской губернии. – Ф. 707, оп. 161, спр. 75, арк. 1 – 3.

280. Журнал заседаний правления Всероссийского общества сахарозаводчиков. – Ф. 918, оп. 1, спр. 6, арк. 1.
281. Киевский частный детский сад О.Н. Домонтович-Щипилло. – Ф. 707, оп. 247, спр. 97, арк. 1, 5.
282. Копии объявлений и указов по поводу училищ. – Ф. 1475, оп. 1, спр. 1023, арк. 1, 88.
283. Копия духовного завещания Терещенко Н.А. – Ф. 830, оп. 1, спр. 25, арк. 1.
284. Об исходатайствовании преподавателю Коллегии П. Галагана Комару единовременного пособия. – Ф.707, оп.44, спр. 149, арк. 8 зв., 18.
285. Об обревизовании тайным советником Кедровым учебных заведений г. Кременчуга. – Ф. 707, оп. 149, спр.38, арк. 2.
286. Об определении преподавателей и других лиц на службу в Коллегию Павла Галагана. – Ф. 707, оп. 57, спр. 63, арк. 88 – 92, 151.
287. Об оставлении директора Коллегии П.Галагана на службе еще на 5 лет и о назначении ему пенсии. – Ф. 707, оп. 40, спр. 179, арк. 21, 37, 47.
288. Об открытии в г. Киеве Детского народного сада. – Ф. 707, оп. 227, спр. 65, арк. 1 – 92.
289. Об открытии на Подоле Детского сада имени Ее императорского Высочества Марии Николаевны. – Ф. 707, оп. 227, спр 42, арк. 1 – 5.
290. Об устройстве убежища для престарелых учителей и учительниц с наименованием приюта “Алексеевский”. – Ф. 707, оп. 317, спр. 449, арк. 4 – 20, 22 – 60.
291. Об утверждении программы преподавания учебных предметов в училище при Черниговском Сиротском Доме. – Ф. 707, оп. 209, спр. 179, арк. 1.
292. Об учреждении в г. Глухове дворянином Терещенко детского приюта. – Ф. 707, оп. 37, спр.165, арк. 3 зв., 4 зв.
293. Об учреждении в г. Киеве Общества народных детских садов. – Ф. 707, оп. 150, спр. 41, арк. 2, 7, 7 зв., 15 – 53.

294. Об учреждении в м. Ильинцах на средства Е.П. Демидовой, княгини Сан Донато, приюта с первоначальным их обучением. – Ф. 707, оп. 296, с. 86, арк. 1, 2, 2 зв., 6.
295. Общественный приговор об открытии в с. Сокиринцах земской ремесленной школы. – Ф. 1475, оп. 1, спр. 1611, арк. 1.
296. О выдаче единовременного денежного вознаграждения учителям сельских начальных народных училищ, состоящих в ведении Полтавского губернского училищного Совета. – Ф. 707, оп. 225, спр. 15, арк. 1.
297. О допущении бывшего учителя Селегинского учителем при Черниговском Сиротском Доме. – Ф. 707, оп. 37, спр. 326, арк. 3.
298. О доставлении Министерству народного просвещения сведений о существующих в округе училищах для глухонемых детей. – Ф. 707, оп. 227, спр. 133, арк. 1, 1 зв., 2, 8, 12 – 22 зв., 25, 30.
299. О назначении лиц в коллегию Павла Галагана и об увольнении их от службы. – Ф. 707, оп. 49, спр. 29, арк. 5, 27, 28.
300. О назначении членов от Министерства народного просвещения в состав Попечительства детских приютов ведомства учреждений Императрицы Марии и уездных училищных советов. – Ф. 707, оп. 227, спр. 54, арк. 1.
301. О назначении членов от Министерства народного просвещения в уездные отделения Епархиальных народных училищ. – Ф. 707, оп. 227, спр. 36, арк. 1, 4, 7, 12, 14, 17, 23, 26, 31, 33, 37, 42.
302. О некоторых преобразованиях в устройстве Черниговского Сиротского дома и ремесленного класса при доме. – Ф. 707, оп. 45, спр. 94, арк. 1.
303. О предоставлении питомцам Санкт-Петербургского Воспитательного дома должностей учителей и учительниц в народных училищах. – Ф. 707, оп. 225, спр. 68, арк. 1.
304. О преобразовании существующего при Житомирском приюте Ведомства императрицы Марии ремесленного класса в низшую ремесленную школу Министерства народного просвещения. – Ф. 707, оп. 227, спр. 134, арк. 1 – 12.

305. О разрешении Анне Владимировне Фомичевой по мужу Марченко открыть в г. Киеве частную школу для глухонемых детей по курсу 2-классных начальных училищ. – Ф. 707, оп. 286, спр. 7, арк. 1, 14, 14 зв.
306. О разрешении Первому Плоскому Городскому Участковому Попечительству о бедных в г. Киеве открыть в г. Киеве “Детский сад-приют”. – Ф. 707, оп. 282, спр. 28, арк. 4, 5, 7.
307. Относительно назначения пенсии бывшему смотрителю Черниговского Сиротского Дома Сербину. – Ф. 707, оп. 41, спр. 189, арк. 8.
308. Отчет о состоянии ученической колонии-дачи для учеников гимназий и реальных училищ г. Киева, учрежденной 19 июня 1905 г. – Ф. 707, оп. 158, спр. 27а, арк. 1, 2.
309. Переписка по ученической даче-колонии при деревне Плютах. – Ф. 707, оп. 83, спр. 40, арк. 3, 3 зв., 10, 14, 15, 28, 29, 46, 50, 50 зв., 51.
310. Переписка по ученической даче-колонии при деревне Плюты. – Ф. 707, оп. 84, спр. 40, арк. 1, 5, 17, 18, 22, 39, 43.
311. По вопросу об организации при средних учебных заведениях колоний-дач. – Ф. 707, оп. 153, спр. 61, арк. 21, 22, 25 зв., 27, 28, 29, 58 – 73, 96 – 167, 172, 199, 200 – 210, 244 – 250, 395, 437.
312. По поводу обвинения заведующего Лубенским 2-х классным городским училищем Сливы и законоучителя того же училища протоирея Дамаскина в нетрезвой жизни – Ф 707, оп. 54, спр. 113, арк. 5.
313. По ходатайству Киевского городского управления о разрешении открыть при Киевском городском приюте имени М.П. и Е.И. Дегтеревых детский сад на правах начальной школы. – Ф. 707, оп. 317, спр. 921, арк. 2, 3, 32.
314. По ходатайству Правления Общества пособия бедным г. Занькова об учреждении в г. Занькове приюта для малолетних сирот и об открытии при убежище для малолетних сирот г. Миргорода начального училища. – Ф. 707, оп. 227, спр. 64, арк. 1, 4.

315. По ходатайству содержательницы женского учебного заведения 1-го разряда Антонины Бейтел о дозволении ей открыть в г. Киеве детский сад. – Ф. 707, оп. 225, спр. 119, арк. 1.
316. Расписки студентов Коллегии Павла Галагана в получении ими пособия. – Ф. 1475, оп. 1, спр. 1536, арк. 1, 28.
317. Смета расходов на содержание больницы и детского приюта. – Ф. 830, оп. 1, спр. 496, арк. 1.
318. Указы приказа по финансовым вопросам. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
319. Условия найма дома наследников Терещенко Н.А. в г. Киеве для детского приюта. – Ф. 830, оп. 1, спр. 149, арк. 1.

Державний архів Чернігівської області

320. Выдача пособий сиротам Межевого ведомства. – Ф. 127, оп. 11, спр. 905, арк. 1.
321. Дело об исполнении приговора палаты уголовного суда об отдаче крестьянина Крутика-Дрозда Трофима в исправительные арестантские роты и заключение в тюрьму несовершеннолетних крестьян Мороза, Бурлака и Лашка, обвиненных в воровстве. – Ф. 128, оп. 1, спр. 3269, арк. 3, 4.
322. Дело об обеспечении дома воспитания бедных лекарствами, учебными принадлежностями за счет приказа общественного призрения. – Ф. 128, оп. 1, спр. 181, арк. 1.
323. Дело об определении в сиротский дом ребёнка, найденного в м. Почепе возле дома крепостного крестьянина Мефёдова. – Ф. 127, оп. 23, спр. 6, арк. 2.
324. Дело об устройении в Глухове в пользу инвалидов маскарада. – Ф. 128, оп. 1, спр. 5940, арк. 1.
325. Дело об устройстве в г. Нежине дома трудолюбия. – Ф. 127, оп. 21, спр. 1211, арк. 9.
326. Дело об усыновлении коллежским секретарем Набоковым детей, внебрачнорожденных его женой. – Ф. 127, оп. 22, спр. 1152, арк. 1.

327. Дело об усыновлении мещанином хутора Заборье Нежинского уезда Кундитом Залманом мальчика-бродяги. – Ф. 127, оп. 21, спр. 622, арк. 5.
328. Дело об усыновлении отставным капитаном Луниным, проживающим в с. Шептаках Новгород-Северского уезда, его воспитанника Константина. – Ф. 127, оп. 21, спр. 620, арк. 10, 11.
329. Дело об усыновлении сосницким 2 гильдии купцом Соломяниным приемного сына. – Ф. 127, оп. 21, спр. 619, арк. 1.
330. Дело об утверждении приговора общества мещан г. Глухова об отпуске денег на содержание еврейских училищ. – Ф. 127, оп. 55, спр. 800, арк. 1.
331. Дело о разрешении Киевскому благотворительному обществу нанять помещение в с. Никольской Слободке Остерского уезда для устройства летней колонии для сирот киевских евреев. – Ф. 127, оп. 5, спр. 1210, арк. 1 – 5.
332. Дело о разрешении новгород-северскому купцу Мовше Лейбову и его жене Хане Блюме Быховским усыновить племянника Быховского Михоселя. – Ф. 127, оп. 22, спр. 116, арк. 3.
333. Дело о разрешении Стародубской городской думе создания стипендий имени Н.В. Гоголя и имени В.А. Жуковского в приходском училище и женской начальной школе. – Ф. 145, оп. 2, спр. 1340, арк. 1.
334. Дело по прошению вдовы губернского секретаря Полевого об определении в Черниговский сиротский дом ее детей. – Ф. 140, оп. 1, спр. 6, арк. 1, 14.
335. Дело по прошению дочери убитого отставного чиновника Бродовской Марии об определении ее брата в сиротский дом. – Ф. 127, оп. 22, спр. 347, арк. 1.
336. Дело по сообщению прокурора Стародубского окружного суда о присылке выписки из духовного завещания умершей Образцовой Анастасии о передаче части имущества в собственность г. Новозыбкову. – Ф. 127, оп. 22, спр. 1803, арк. 1.

337. Квитанции об удержанных деньгах из жалованья чиновников в помощь вдовам, сиротам и Александровский капитал. – Ф. 127, оп. 11, спр. 97, арк. 1.
338. Краткий отчет за январь – ноябрь 1908 г. – Ф. 230, оп. 2, спр. 1, арк. 1, 4.
339. Материалы по освобождению малолетних заключенных из Черниговской земледельческо-ремесленной исправительной колонии. – Ф. 127, оп. 23, спр. 1812, арк. 1, 2, 17, 18.
340. Об определении детей в учебные заведения на казенный счет. – Ф. 128, оп. 1, спр. 12229, арк. 1.
341. Об открытии земских школ в Черниговском уезде. – Ф. Р-597, оп. 1, спр. 8, арк. 7, 8.
342. Об открытии публичных столов для оказания помощи бедным. – Ф. 128, оп. 1, спр. 8568, арк. 1.
343. Об учреждении в Чернигове дома для воспитания бедных. – Ф. 128, оп. 1, спр. 13548, арк. 70 – 74.
344. О введении в школах украинского языка. – Ф. 1081, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
345. О завещании жительницей г. Борзны Пелагеей Солохненко своего капитала на учреждение трех стипендий для учащихся. – Ф. 127, оп. 2, спр. 3047, арк. 2, 28.
346. О занятии обществом с. Колачева здания бывшей приходской школы под земскую школу и о преобразовании земского училища пос. Лужкова в 2-х классное. – Ф. 128, оп. 1, спр. 13228, арк. 1, 4.
347. О зачислении в податное сословие мальчика Иосифа, фамилии не помнящего. – Ф. 127, оп. 1, спр. 2671, арк. 1.
348. О помещении дочери вдовы титулярного советника Черневой на казенное содержание в Киевский институт благородных девиц. – Ф. 128, оп. 1, спр. 12834, арк. 1.
349. Оправдательные документы к отчету казначея за 1909 г. – Ф. 230, оп. 2, спр. 2, арк. 4, 24, 86.
350. О разрешении группе любителей дворян устроить несколько спектаклей с благотворительной целью. – Ф. 128, оп. 1, спр. 5070, арк. 1, 2.

351. О разрешении к созыву Чрезвычайного уездного земского собрания. – Ф. 145, оп. 3, спр. 154, арк. 21 – 24 зв.
352. О разрешении созыва Черниговского губернского очередного Земского собрания. – Ф. 145, оп. 3, спр. 363, арк. 58.
353. О созыве Новгородсеверского очередного уездного земского собрания с 30-го сентября. – Ф. 145, оп. 3, спр. 535, арк. 52.
354. Отчетные ведомости по колонии за 1913 г. – Ф. 230, оп. 1, спр. 16, арк. 3, 26, 30, 34, 36, 38, 48.
355. Отчеты опекунов за 1846 г. – Ф. 810, оп. 1, спр. 16, арк. 1, 60.
356. Переписка директора училищ Черниговской губернии. – Ф. 1016, оп. 1, спр. 17, арк. 133 – 136, 354 – 356.
357. Переписка с прокурором Черниговского окружного суда, Смоленским городским полицейским управлением и Сосницким городским головой об исполнении духовного завещания вдовы титулярного советника Герасименко Анастасии об устройстве в г. Соснице приюта для бездомных. – Ф. 127, оп. 22, спр. 1595, арк. 9.
358. Переписка с Черниговской Палатой Государственных имуществ об открытии сельских школ. – Ф. 128, оп. 1, спр. 11433, арк. 1.
359. Печатный устав Черниговского городского ремесленного училища за 1892 г. – Ф. 127, оп. 5, спр. 86, арк. 12, 13.
360. Письмо Ф. Марсенина с благодарностью за принятие его в члены Общества попечителей о тюрьмах. – Ф. 128, оп. 6, спр. 26, арк. 1.
361. Постановления и тезисы к докладам 1-го государственного совещания деятелей по статистике народного образования. – Ф. Р-942, оп. 1, спр. 61, арк. 242.
362. По указу Правительствующего Сената о введении в действие Положения о начальных народных училищах. – Ф. 127, оп. 4, спр. 1301, арк. 1.
363. По ходатайству Клинцовой городской думы об отпуске дополнительных средств на бесплатное начальное обучение. – Ф. 145, оп. 1, спр. 657, арк. 1.

364. По ходатайству Кролевецкой Уездной Земской Управы о разрешении созыва с 29 сентября очередного Уездного Земского Собраниа. – Ф. 145, оп. 3, спр. 2, арк. 5, 238.
365. По ходатайству Остерского уездной земской управы о разрешении созыва с 23 сентября очередного Уездного Земского Собраниа. – Ф. 145, оп. 3, спр. 4, арк. 29.
366. По ходатайству Сосницкой Земской Управы о разрешении созыва с 18 сентября очередного Уездного Земского Собраниа. – Ф. 145, оп. 3, спр. 7, арк. 1, 28.
367. По ходатайству Черниговской городской думы об отпуске средств на бесплатное начальное обучение. – Ф. 145, оп. 1, спр. 452, арк. 125.
368. По ходатайству Черниговской Губернской Земской управы о разрешении созыва с 15 ноября очередного Губернского Земского Собраниа. – Ф. 145, оп. 3, спр. 14, арк. 152, 153.
369. Протоколы заседаний Городнянской городской думы за 1910 г. – Ф. 145, оп. 1, спр. 577, арк. 97, 98, 106.
370. Протоколы заседаний Козелецкой городской думы. – Ф. 145, оп. 1, спр. 573, арк. 87.
371. Протоколы заседаний Конотопской городской думы. – Ф. 145, оп. 1, спр. 574, арк. 482.
372. Протоколы заседаний Кролевецкой городской думы за 1914 г. – Ф. 145, оп. 1, спр. 874, арк. 308, 321.
373. Протоколы заседаний Черниговской городской думы за 1914 г. – Ф. 145, оп. 1, спр. 890, арк. 1.
374. Протоколы собраний служащих и докладные записки детских домов, приемников и других детских учреждений. – Ф. Р-593, оп. 1, спр. 618, арк. 57.
375. Рапорты и сведения о воспитанниках Черниговского сиротского дома и израсходованных суммах на их содержание. – Ф. 140, оп. 1, спр. 23, арк. 4.

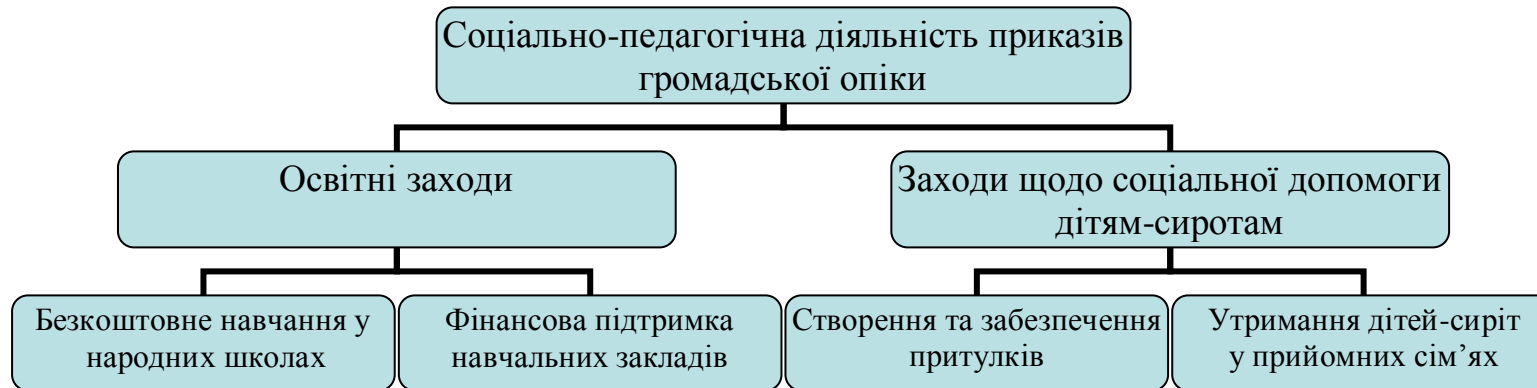
376. Распоряжение губернского тюремного инспектора директору колонии о приеме здоровых детей и устранении разных недочетов по колонии. – Ф. 230, оп. 1, спр. 9, арк. 1, 20, 44.
377. Сборник документов об учреждении Черниговской Губернской Земской Управы. – Ф. 127, оп. 1, спр. 5203, арк. 22.
378. Сборник документов: Отношения Главного тюремного Управления об определении несовершеннолетних преступников. – Ф. 230, оп. 1, спр. 6, арк. 1, 49, 87, 192, 196, 200 зв.
379. Сборник документов: Отношения Черниговской губернской земской управы о выдаче колонии 10% отчислений от штрафных сумм на устройство арестантских помещений. – Ф. 230, оп. 1, спр. 1, арк. 2, 78.
380. Сборник документов: Переписка с Глуховским городским управлением; отношения: Главного тюремного управления о правах педсоветов отдавать несовершеннолетних воспитанников исправительных заведений на обучение к мастерам в промышленные заведения или на сельскохозяйственные работы под своим наблюдением. – Ф. 230, оп. 1, спр. 8, арк. 1 – 3, 10.
381. Сборник документов: Предписание об увеличении количества мест колонии. – Ф. 230, оп. 1, спр. 4, арк. 4 зв., 61 зв. – 64.
382. Сборник документов Стародубского городского самоуправления. – Ф. 145, оп. 1, спр. 441, арк. 269.
383. Сборник документов: Циркуляры Главного управления местами заключения о порядке наказания воспитанников исправительных заведений. – Ф. 230, оп. 1, спр. 32, арк. 36.
384. Свидетельство Буяло Стефана Яковлевича об окончании Черниговской земской фельдшерской школы в 1915 году. – Ф. 127, оп. 12, спр. 637, арк. 1.
385. Смета дохода и расхода средств колонии на 1915 г. – Ф. 230, оп. 1, спр. 22, арк. 2.
386. Списки воспитанников колонии за 1913 г. – Ф. 230, оп. 2, спр. 4, арк. 1, 2.
387. Списки выполненных работ Черниговским домом трудолюбия для губернской типографии. – Ф. 127, оп. 6, спр. 378, арк. 353.

388. Указ Сената о правилах для учреждения Православных церковных братств. – Ф. 127, оп. 3, спр. 217, арк. 1.
389. Указы Правительствующего Сената за 1834 год. – Ф. 127, оп. 14, спр. 1496, арк. 1383.
390. Циркуляр Департамента полиции МВД, предписание губернатора уездным исправникам и полицмейстерам об организации и порядке приема в приюты сирот нижних полицейских чинов. – Ф. 127, оп. 1, спр. 11699, арк. 1.
391. Черниговская земледельческо-ремесленная исправительная колония 20. 05. 1917 – 19. 09. 1917. – Ф. 230, оп. 2, спр. 3, арк. 17 – 22.

Ошибка!Додаток А

Структура соціально-педагогічної підтримки дітей наказами громадської опіки

Додаток Б
Варіант бесіди з дітьми у виховному притулку

Вопросник.

1. Что ты такое? Ты не стол, не стул, не окошко, тебя зовут: - чтож ты такое?
2. У тебя есть кукла?
3. Ты любишь играть в куклы?
4. Кукла может ли то делать, что ты делаешь?
5. Чтож ты можешь делать? Можешь ли ты ходить?
6. Можешь ли ты поднимать руки, опускать руки?
7. Можешь ли ты шевелиться, или двигаться всем телом?
8. Могут ли куклы так же шевелиться? Может ли кукла шевелиться? Может ли кукла шевелиться, когда ты её не шевелишь?
9. Если ты не шевелишь куклу, то двинется ли она сама собою с места?

***Книжка ученика,
Перепечатанная здесь для удобства
Наставника.***

1. Я дитя.
2. У меня есть кукла.
3. Я люблю играть в куклы.
4. Куклы не могут делать то, что я делаю.
5. Я могу ходить.
6. Я могу поднимать руки, и опускать руки.
7. Я могу шевелиться всем телом.
8. Куклы тогда только шевелятся, когда я их шевелю.
9. Если я куклы не шевелю, она сама не двинется с места.

Перші дві сторінки із книги В. Одоєвського „Наука до науки. Книжка дідуся Іриня” з питаннями вчителя та можливими відповідями учня.